Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN: 2230-9578 October - 2025 Volume-17 Issue-10(I)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
ISSN: 2230-9578
October - 2025
Volume-17 Issue-10(I)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I) | October - 2025

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume No-17, Issue-10(I), October - 2025

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October - 2025

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	भारत एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था: जागतिक परिप्रेक्ष्यात एक सखोल विश्लेषण **डॉ.दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड**	1-9
2	'आयदान' या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातील दलित जाणिवेच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण **प्रतिभा जतिन कदम,डॉ.नानासाहेब श्यामराव यादव**	10-18
3	महापुराचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. राजाराम महादेव थोरात**	19-23
4	शाश्वत विकास साधताना वाणिज्य क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका : एक अध्ययन **राजेंद्र नंदराव मालेकर**	24-28
5	दलित साहित्य : संकल्पना व वैशिष्ट्ये **डॉ. संतोष विष्णू चतुर**	29-32
6	भारतीय कृषी क्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीची भूमिका **डॉ नाथिराम लक्ष्मण राठोड**	33-36
7	डिजिटल इंडिया आणि मुद्रा योजना चे फायदे आणि मर्यादा **आशिष विठ्ठलराव आखरे,डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले**	37-42
8	आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका **डॉ. पुरुषोत्तम रं. चाटे,डॉ. नंदकिशोर वि. अमृतकर**	43-47
9	आर्थिक विकास,खुशहाली एवं मानव कल्याण **श्री विकास वर्मा**	48-51
10	आरोग्यसेवा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम वाढविण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची भूमिका: २१ व्या शतकातील आव्हाने आणि संधी **डॉ. नामदेव शीवा परशुरामकर**	52-58
11	तरुणांचे मानसिक आरोग्य आणि विकसित भारत **डॉ. सुधाकर शिवाजी जाधव**	59-64
12	शिवकाळातील महाराष्ट्रातील स्थापत्यकला **डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड**	65-69
13	धाराशीव जिल्यातील पाझर तलावांचा भौगोलिक अभ्यास **Pandurang Sudhakar Pawar, Dr. D. S. Itle**	70-73
14	विकसित भारत आणि भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे स्थान : शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक चिकित्सा **पवार किरण सर्जेराव**	74-78
15	निवडक मराठी साहित्यिकांचे आधुनिक समाज निर्मितीतील योगदान: एक अवलोकन **रवींद्र श्रीहरी सोमोशी**	79-81

16	हवामान बदल आणि भारतीय शेतीवरील परिणाम **सुनिल राजाराम ठोकळे**	82-85
17	राजर्षी शाहू महाराज कालीन कृषी जलसिंचन योजना **डॉ. नामदेव मुकुंद लवटे**	86-89
18	शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कृषी व पशुधन व्यवसायाचे अर्थशास्त्रीय महत्त्व **सागर देविदासजी मांडवकर,रविंद्र बापुराव शेंडे**	90-93
19	मोखाडा तालुक्यातील पाणी समस्या : आदिवासी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास **विजय प्रकाश बोबे**	94-98
20	विकसित भारत 2047 – समग्र सतत विकास की ओर अग्रसर राष्ट्र **डॉ. राखी.के.शाह**	99-102
21	"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" **डॉ. भगवान सुरेश मनाळ**	103-108
22	सरफोजी राजे भोसले दुसरे यांचे धार्मिक क्षेत्रातील योगदान: एक ऐतिहासिक अध्ययन **अमितकुमार गणेश शिंगणे**	109-113
23	'हाच माझा मार्ग' या आत्मचरित्रातील कलाविश्वामध्ये सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यात असलेल्या संघर्षमयी यशयात्रेचे चित्रण अभ्यासणे **जतिन रमेश कदम**	114-118
24	भारतीय प्रजासत्ताकाचे अमृत महोत्सवी आकलन **डॉ. भगवान लोखंडे**	119-124
25	विकसित भारत के लिए एनएसएस और एनसीसी जैसी युवा प्रवृत्तिओ की भूमिका Dr. Sanjay Joshi	125-128
26	महाराष्ट्रातील जातपंचायत व महिलांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **Supriya Mahendra Gaikwad,Dr. Bhagwan Lokhande**	129-131
27	विकेंद्रीकरण और सहभागी लोकतंत्र **डॉ. रमेश प्रसाद कोल**	132-136
28	किशोरों में सोशल मीडिया की लत पर योगिक ध्यान अभ्यास का प्रभाव Kaila Falguni, DR. Divyesh Nagar	137-141
29	हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत औद्योगिक पद्धती **सचिन राजाराम देवढे**	142-146
30	आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका **प्रतिभा सोमनाथ शिंदे**	147-149
31	आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना आणि स्वावलंबी अर्थव्यवस्था **उषा दगु जाधव**	150-153
32	विकसित भारत 2047- (भाषा,राज्यभाषा -मराठी) **सहा प्राध्यापक उज्वला उत्तम अहिरे**	154-156

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

भारत एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था: जागतिक परिप्रेक्ष्यात एक सखोल विश्लेषण

डॉ.दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,तळा,रायगड.
Email - kdudatta@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171001
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 1-9
October 2025
Submitted: 10 Sept. 2025
Revised: 20 Sept. 2025
Accepted: 05 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा

भारत एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणून जागतिक पटलावर आपले स्थान कसे बळकट करत आहे याचे सखोल विश्लेषण हा शोधनिबंध करतो. या संशोधनाचा उद्देश केवळ आकडेवारी सादर करणे नसून, भारताच्या आर्थिक वाटचालीतील गुंतागुंती, उपलब्धी आणि आव्हानांचे बहुआयामी मूल्यांकन करणे हा आहे. यात उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांची मूलभूत संकल्पना, प्रमुख आर्थिक निर्देशकांनुसार भारताची वर्तमान स्थिती, इतर जागतिक शक्तींशी तुलना आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणात्मक भागीदारीमध्ये त्याची वाढती भूमिका यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.या शोधनिबंधातील बाबी दर्शवतात की, भारत सध्या जगातील पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असून, क्रयशक्ती समानतेनुसार (Purchasing Power Parity - PPP) तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. वेगाने वाढणारे सेवा क्षेत्र, वाढता मध्यमवर्ग आणि मोठ्या लोकसंख्येमुळे देशांतर्गत मागणीत झालेली वाढ हे भारताच्या प्रगतीचे प्रमुख चालक आहेत. जागतिक आर्थिक मंदी असूनही भारताने आपली आर्थिक वाढ टिकवून ठेवली आहे. तथापि, बेरोजगारी, आर्थिक असमानता आणि पायाभूत सुविधांची मर्यादा ही प्रमुख अंतर्गत आव्हाने आहेत. जागतिक स्तरावर, जी-२० चे अध्यक्षपद भूषवून भारताने जागतिक समस्यांचे निराकरण करणारी एक जबाबदार शक्ती म्हणून आपली ओळख निर्माण केली आहे. निष्कर्षात असे म्हटले आहे की, भारत केवळ आर्थिक महाशक्ती बनण्याच्या मार्गावर नाही, तर एक सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाज म्हणून आपले जागतिक स्थान बळकट करण्याची क्षमता बाळगतो, ज्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना आणि दूरदृष्टी आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:

उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?

उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था (Emerging Market Economy) ही एक विकसनशील देशाची अर्थव्यवस्था आहे, जी जागतिक बाजारपेठांशी अधिकाधिक जोडली जात आहे. या अर्थव्यवस्थांना काहीवेळा 'विकसनशील बाजारपेठा' असेही संबोधले जाते आणि त्या विकसित राष्ट्रांच्या काही, पण सर्व वैशिष्ट्यांनी युक्त असतात. भारत, चीन, ब्राझील आणि मेक्सिकोसारख्या देशांचा यात समावेश होतो.

उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
डॉ.दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड ,अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख ,द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,तळा,रायगड

How to cite this article:
कुंटेवाड, . दत्ता . उत्तमराव . (*2025*). भारत एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था: जागतिक परिप्रेक्ष्यात एक सखोल विश्लेषण. *Journal of Research & Development, 17(10(I)), 1–9. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464074*

Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17464074
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

जलद आर्थिक वाढ: या देशांचा वार्षिक विकास दर साधारणपणे 6 ते 7 टक्क्यांच्या दरम्यान असतो, जो विकसित राष्ट्रांच्या 3 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. यामुळे त्यांचा संबंधित सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) वाढीचा दर विकसित राष्ट्रांपेक्षा अधिक असतो.

कमी ते मध्यम दरडोई उत्पन्न: जरी या अर्थव्यवस्थांचा एकूण आकार वाढत असला, तरी त्यांचे दरडोई उत्पन्न तुलनेने कमी ते मध्यम असते.

आंतरराष्ट्रीय गुंतवणुकीचे आकर्षण: या अर्थव्यवस्था विदेशी गुंतवणूक (Foreign Direct Investment - FDI) आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करतात. ही गुंतवणूक नवीन कारखाने, कार्यालये आणि इतर व्यवसाय उभारण्यास मदत करते, ज्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान, विचार आणि व्यावसायिक पद्धतींचा देशात प्रवेश होतो.

उत्पादकता वाढीसाठी कमी खर्चाचा श्रम: कमी खर्चाच्या श्रमाचा वापर करून उत्पादन आणि रोजगार वाढवण्यावर भर दिला जातो. यामुळे विकसित राष्ट्रे उत्पादन कारखान्यांची स्थापना आणि आउटसोर्सिंगसाठी या देशांना प्राधान्य देतात.

वाढता मध्यमवर्ग: आर्थिक सुधारणांमुळे व्यक्ती दारिद्र्यातून बाहेर पडून मध्यमवर्गात प्रवेश करतात. वाढलेल्या उत्पन्नामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारते आणि त्यांना चांगल्या पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान आणि शैक्षणिक संधी मिळतात.

भारताला उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था का मानले जाते?

भारत हे एक विकसनशील राष्ट्र आहे जे वेगाने जागतिक बाजारपेठांमध्ये स्वतःचे एकीकरण करत आहे. त्याची अर्थव्यवस्था जलद गतीने वाढत आहे, आणि ती कृषी-आधारित संरचनेतून औद्योगिक आणि सेवा-आधारित संरचनेत रूपांतरित होत आहे. भारताचे मोठे मनुष्यबळ, वाढता मध्यमवर्ग, आणि तंत्रज्ञान व सेवा क्षेत्रातील प्रगती या सर्व बाबी त्याला एक उदयोन्मुख बाजारपेठ म्हणून परिभाषित करतात.

या शोधनिबंधात, भारताच्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेचे सखोल विश्लेषण केले आहे. यात देशाचे प्रमुख आर्थिक निर्देशक, जागतिक शक्तींशी तुलना, अंतर्गत आणि बाह्य आव्हाने, आणि जागतिक राजकारणात भारताची वाढती धोरणात्मक भूमिका यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधनाची उदिष्ट्ये -

१. उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांची मूलभूत संकल्पना समजून घेणे.

२. भारताच्या आर्थिक वाटचालीतील गुंतागुंत अभ्यासणे.

३ . भारताच्या आर्थिक वाटचालीतील उपलब्धी आणि आव्हानांचे बहुआयामी मूल्यांकन करणे.

४.प्रमुख आर्थिक निर्देशकांनुसार भारताची वर्तमान स्थिती आभ्यासने.

५.इतर जागतिक शक्तींशी भारताची तुलना
करणे.

६. आंतरराष्ट्रीय धोरणात्मक भागीदारीमध्ये भारताची वाढती भूमिका यावर लक्ष केंद्रित करणे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्तमान स्वरूप आणि प्रमुख आर्थिक निर्देशक -

सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) आणि क्रयशक्ती समानता (PPP) नुसार जागतिक स्थान -

जागतिक स्तरावर भारताची आर्थिक ताकद दोन प्रमुख निर्देशकांवरून मोजली जाते: नाममात्र सकल देशांतर्गत उत्पादन (Nominal GDP) आणि क्रयशक्ती समानता (Purchasing Power Parity - PPP). नाममात्र जीडीपीच्या आधारे, भारत सध्या $ ३.७५ ट्रिलियन GDP सह जगातील पाचव्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. या क्रमवारीत अमेरिका, चीन, जपान आणि जर्मनी भारताच्या पुढे आहेत.तथापि, क्रयशक्ती समानतेनुसार (PPP), भारताची स्थिती अधिक मजबूत दिसते. या मोजमापानुसार, भारत $ ११.८ ट्रिलियनसह जगातील तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे, ज्यामध्ये केवळ चीन ($३०.३ ट्रिलियन) आणि अमेरिका ($२५.४ ट्रिलियन) भारताच्या पुढे आहेत. हा विरोधाभास भारताच्या आर्थिक संरचनेतील एक महत्त्वाचा पैलू आहे. नाममात्र जीडीपी आणि पीपीपीमधील हा फरक देशाच्या मोठ्या लोकसंख्येमुळे आणि देशांतर्गत वस्तू व सेवांच्या तुलनेने कमी किमतींमुळे निर्माण होतो. पीपीपीमधील भारताचे उच्च रँकिंग हे दर्शवते की, भारतीयांची क्रयशक्ती जागतिक स्तरावर मजबूत आहे, ज्यामुळे मोठ्या देशांतर्गत बाजारपेठेची ताकद दिसून येते. परंतु, नाममात्र जीडीपीमधील कमी रँकिंग हे देशाचे एकूण आर्थिक आकारमान आणि जागतिक

व्यापारात त्याचे वजन अजूनही मर्यादित असल्याचे सूचित करते. त्यामुळे, भारताच्या आर्थिक ताकदीचे मूल्यांकन करताना दोन्ही निर्देशकांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

आर्थिक वाढीचा आलेख आणि भविष्यातील अंदाज

भारताने कोविड- १९ महामारीच्या मंदीतून वेगाने सावरत मजबूत आर्थिक वाढ नोंदवली आहे. आर्थिक वर्ष २०२४ मध्ये, भारतीय अर्थव्यवस्थेने कोविडपूर्व स्तराच्या तुलनेत २० टक्के अधिक वास्तव जीडीपी नोंदवला. जागतिक आर्थिक परिस्थिती अस्थिर असतानाही, देशांतर्गत घटकांमुळे भारताच्या आर्थिक वाढीला चालना मिळाली आहे. या आधारावर, आर्थिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये भारताचे वास्तव सकल राष्ट्रीय उत्पादन (Real GDP) ६.५ ते ७ टक्के राहण्याचा अंदाज आहे.भविष्यातील वाढीच्या शक्यतांबद्दल आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) सारख्या संस्थांनी सकारात्मक अंदाज व्यक्त केला आहे. IMF च्या ताज्या अंदाजानुसार, भारत २०२५ मध्ये जपानला मागे टाकून जगातील चौथी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनेल. तसेच, २०२८ पर्यंत जर्मनीला मागे टाकून तिसऱ्या क्रमांकावर पोहोचण्याचा भारताचा मार्ग मोकळा आहे. ही सातत्यपूर्ण आणि जलद वाढ भारताच्या 'अमृत काळ'मध्ये प्रवेश करत असल्याचे संकेत देते, जिथे आर्थिक विकासाला सामाजिक कल्याणाचे पाठबळ लाभेल.

ही वाढ केवळ आकडेवारीपुरती मर्यादित नाही. डेलॉईटच्या अहवालानुसार, २०४० पर्यंत भारताची अर्थव्यवस्था ७ ते ८ टक्के वेगाने वाढेल, ज्यामुळे दरडोई उत्पन्न $६.३८ लाख प्रति वर्ष होऊ शकते. या वाढीमुळे रोजगारनिर्मिती आणि लोकांचे जीवनमान सुधारण्याची अपेक्षा आहे.

अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रीय योगदान: कृषी, उद्योग आणि सेवा

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे संरचनात्मक स्वरूप. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे वर्चस्व होते, परंतु गेल्या काही दशकांत ती कृषी-आधारित अर्थव्यवस्थेतून सेवा-आधारित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहे. या बदलामुळे एक 'संरचनात्मक द्वैतता' (Structural Dualism) निर्माण झाली आहे, जिथे रोजगाराची आणि जीडीपीमधील योगदानाची स्थिती भिन्न आहे.

सेवा क्षेत्राचे वर्चस्व: सेवा क्षेत्र भारताच्या आर्थिक वाढीचा एक मजबूत आधार बनला आहे. आर्थिक वर्ष २०२४ मध्ये, सेवा क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेच्या एकूण आकारापैकी सुमारे ५५ टक्के वाटा होता, आणि त्याचा सकल मूल्यवर्धनातील (GVA) योगदान आर्थिक वर्ष २०१४ मधील ५०.६ टक्क्यांवरून आर्थिक वर्ष २०२५ मध्ये ५५.३ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. या क्षेत्राचा वार्षिक विकास दर गेल्या काही वर्षांपासून ८ टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. डिजिटल सेवा, माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक सेवांच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे हे शक्य झाले आहे. जागतिक स्तरावर, भारताच्या सेवा निर्यातीत सातत्याने वाढ होत आहे, ज्यामध्ये संगणक आणि व्यावसायिक सेवांचा सुमारे ७० टक्के वाटा आहे.

कृषी क्षेत्राची भूमिका: कृषी क्षेत्र अजूनही मोठा रोजगार पुरवणारा घटक आहे. ते देशातील सुमारे ४२.३ टक्के लोकसंख्येला उपजीविका पुरवते. तथापि, त्याचा देशाच्या जीडीपीमधील वाटा तुलनेने कमी आहे, जो सध्याच्या किमतीनुसार १८.२ टक्के आहे. यावरून स्पष्ट होते की, बहुसंख्य लोकसंख्या कमी उत्पादक असलेल्या कृषी क्षेत्रात गुंतलेली आहे, तर सेवा क्षेत्रातील कमी लोकसंख्या जास्त मूल्यवर्धन करत आहे. गेल्या पाच वर्षांत या क्षेत्राचा सरासरी वार्षिक विकास दर ४.१८ टक्के राहिला आहे, जो अन्नसुरक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. डिजिटल कृषी मिशन (Digital Agriculture Mission) सारखे उपक्रम कृषी क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढवून ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

जागतिक परिप्रेक्ष्यात भारताची तुलनात्मक स्थिती

उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणून भारताची तुलना इतर देशांशी केल्यास त्याचे जागतिक स्थान अधिक स्पष्ट होते. विशेषतः ब्रिक्स (BRICS) देशांशी आणि जर्मनी व जपानसारख्या विकसित अर्थव्यवस्थांशी केलेली तुलना महत्त्वाची आहे.

ब्रिक्स (BRICS) देशांशी तुलना: भारत, ब्राझील आणि दक्षिण आफ्रिका

भारत आणि ब्राझील हे दोन्ही ब्रिक्स गटाचे (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका) सदस्य असून विकसनशील अर्थव्यवस्था आहेत. तथापि, त्यांच्या आर्थिक वाटचालीत महत्त्वपूर्ण फरक दिसून येतो.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आर्थिक कामगिरीतील फरक: एकूण सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (Aggregate GDP) बाबतीत भारताची अर्थव्यवस्था ब्राझीलपेक्षा मोठी आहे. याचे मुख्य कारण भारताची प्रचंड लोकसंख्या (२०२३ मध्ये अंदाजे १.३४ अब्ज) आहे, जी ब्राझीलच्या २१९ दशलक्ष लोकसंख्येपेक्षा खूप मोठी आहे. मात्र, दरडोई उत्पन्नाच्या (GDP per capita) बाबतीत ब्राझील भारतापेक्षा खूप पुढे आहे. २०२२ मध्ये, ब्राझीलचा दरडोई जीडीपी $८९१७ होता, तर भारताचा दरडोई जीडीपी $२३८८ होता. ही आकडेवारी भारताच्या आर्थिक असमानतेवर आणि दरडोई उत्पन्नाच्या मर्यादेवर प्रकाश टाकते.

आर्थिक वाढीचे स्रोत: ब्राझीलची अर्थव्यवस्था नैसर्गिक संसाधने आणि कमोडिटी व्यापारावर अधिक अवलंबून आहे, ज्यामुळे जागतिक कमोडिटीच्या किमतीतील बदलांचा त्यावर मोठा परिणाम होतो. याउलट, भारताची वाढ आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा आणि सेवा क्षेत्रातील विस्तारावर आधारित आहे, ज्यामुळे तिची लवचिकता जास्त आहे.

जपान आणि जर्मनीसारख्या प्रगत अर्थव्यवस्थांशी स्पर्धा

भारताच्या जलद वाढीमुळे तो आता केवळ विकसनशील देशांशीच नव्हे, तर प्रगत अर्थव्यवस्थांशीही स्पर्धा करत आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) च्या अंदाजानुसार, भारत २०२५ मध्ये जपानला मागे टाकून जगातील चौथी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनेल. एवढेच नाही, तर २०२८ पर्यंत जर्मनीला मागे टाकून तिसऱ्या क्रमांकावर पोहोचण्याची शक्यता आहे.

ही संभाव्य प्रगती भारताच्या जागतिक क्रमवारीत एक महत्त्वपूर्ण बदल दर्शवते. यातून भारत केवळ एक उदयोन्मुख बाजारपेठ म्हणून राहत नसून, विकसित राष्ट्रांना मागे टाकून जागतिक आर्थिक व्यवस्थेत एक नवीन शक्ती म्हणून उदयास येत असल्याचे स्पष्ट होते. ही स्पर्धा भारताला आपले धोरण अधिक मजबूत करण्यासाठी प्रेरित करेल, विशेषतः उत्पादन आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात.

तक्ता ५ .१: प्रमुख अर्थव्यवस्थांशी तुलना: नाममात्र GDP आणि PPP (२०२३ अंदाजानुसार)

देश	नाममात्र GDP (ट्रिलियन $)	क्रयशक्ती समानता (PPP) (ट्रिलियन $)
चीन	-	३०.३
अमेरिका	-	२५.४
भारत	३.७५	११.८
जपान	-	५.७
जर्मनी	-	-
रशिया	-	५.३२
ब्राझील	-	-
दक्षिण आफ्रिका	०.४२	१.२५

*स्रोत:*https://www.investopedia.com/articles/markets/050416/economics-report-compare-and-contrast-india-vs-brazil-pbr.asp

आर्थिक विकासातील प्रमुख आव्हाने आणि जोखीम

भारताची आर्थिक प्रगती उल्लेखनीय असली तरी, देशांतर्गत आणि जागतिक स्तरावर अनेक गंभीर आव्हाने आणि जोखीम कायम आहेत, ज्यांना प्रभावीपणे हाताळणे आवश्यक आहे.

घरेलू आव्हाने

बेरोजगारी: वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेसाठी बेरोजगारी एक मोठी समस्या बनली आहे. या समस्येचे स्वरूप गुंतागुंतीचे आहे. एका बाजूला, अनेक नवीन उद्योगांमध्ये काम करण्यासाठी पुरेसे प्रशिक्षित कामगार नाहीत , तर दुसरीकडे, उच्चशिक्षित तरुणांमध्ये बेरोजगारीचा दर जास्त आहे. पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्यांमध्ये बेरोजगारीचा दर सुमारे २१ टक्के आहे, तर दहावी ते बारावी शिक्षण घेतलेल्यांमध्ये तो ९ टक्के आहे. हे 'सदोष शिक्षणपद्धती' आणि कौशल्य विकासाच्या अभावामुळे निर्माण झालेल्या मागणी-पुरवठा विषमतेचे स्पष्टीकरण देते. या समस्येवर मात करण्यासाठी केवळ नोकरी-आधारित मानसिकतेऐवजी स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

दारिद्र्य आणि आर्थिक असमानता: गेल्या काही वर्षांत दारिद्र्य निर्मूलनात भारताने मोठी प्रगती केली आहे. २००५-०६ आणि २०१९-२१ दरम्यान ४१.५ कोटी लोकांना दारिद्र्यरेषेच्या बाहेर काढण्यात आले आहे. मात्र, त्याच वेळी आर्थिक असमानता एक गंभीर समस्या बनली आहे. ऑक्सफॅमच्या अहवालानुसार, भारतातील सर्वात श्रीमंत १० टक्के लोकांकडे एकूण राष्ट्रीय संपत्तीचा ७७ टक्के हिस्सा आहे. हे दर्शवते की आर्थिक वाढीचा फायदा समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाही, ज्यामुळे सामाजिक तणाव, असंतोष आणि आर्थिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते.

पायाभूत सुविधांची मर्यादा: अविकसित पायाभूत सुविधा (उदा. वीज, पाणी पुरवठा आणि वाहतूक व्यवस्था) हे उदयोन्मुख बाजारपेठेचे एक प्रमुख आव्हान आहे. भारताला २०२४-२५ पर्यंत $५ ट्रिलियन GDP चे लक्ष्य गाठण्यासाठी पायाभूत सुविधांवर सुमारे $१.४ ट्रिलियन खर्च करणे आवश्यक आहे. ऊर्जा, रस्ते, रेल्वे आणि शहरी विकास यांसारख्या क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जात आहे. 'पंतप्रधान गतिशक्ती योजना' आणि 'नॅशनल इन्फ्रास्ट्रक्चर पाइपलाइन (NIP)' यांसारख्या महत्त्वाच्या सरकारी उपक्रमांमुळे पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांचे नियोजन सुधारले आहे आणि त्यांना गती मिळाली आहे.

जागतिक आव्हाने

भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिकाधिक जोडला जात असल्याने, तो जागतिक धोरणात्मक आणि आर्थिक घटनांमुळे अधिक प्रभावित होऊ शकतो. उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणून भारताला पुढील जागतिक जोखमींचा सामना करावा लागतो:

जागतिक मंदी आणि महागाई: जागतिक विकास आणि व्यापारात घट होत असल्याचे संकेत आहेत. युक्रेनमधील युद्धामुळे पुरवठा साखळीत व्यत्यय आणि वाढती महागाई, विशेषतः अन्न आणि इंधनाच्या किमतीत वाढ झाली आहे.

आंतरराष्ट्रीय तेल किमतीतील अनिश्चितता: भारतासारख्या मोठ्या तेल-आयातदारांसाठी, आंतरराष्ट्रीय तेल किमतीतील अस्थिरता चालू खात्यातील तूट वाढवण्याची आणि चलनवाढीची जोखीम निर्माण करते.

वित्तीय बाजारातील अस्थिरता: जागतिक स्तरावर वित्तीय बाजारातील अस्थिरता आणि भांडवली प्रवाहातील चढ-उतार उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांवर विपरीत परिणाम करतात. यामुळे परदेशी चलनांचे अवमूल्यन होऊन आर्थिक स्थिरतेचे चित्र बिघडू शकते.

भारताची धोरणात्मक भूमिका आणि जागतिक भागीदारी

भारत आता केवळ जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग नाही, तर तो एक जबाबदार आणि धोरणात्मक भूमिका घेणारा महत्त्वाचा घटक बनला आहे.

जी-२० मध्ये भारताचे अध्यक्षपद आणि 'वसुधैव कुटुंबकम' ची भूमिका -

भारताने १ डिसेंबर २०२२ रोजी इंडोनेशियाकडून G-२० चे अध्यक्षपद स्वीकारले. या अध्यक्षपदाची संकल्पना 'वसुधैव कुटुंबकम' किंवा 'एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य' (One Earth, One Family, One Future) अशी होती. या भूमिकेतून भारताने जागतिक एकता आणि सहकार्याची भावना वाढवण्यावर भर दिला. G-२० मध्ये सहभागी असलेले देश जागतिक जीडीपीपैकी ८५ टक्के आणि जागतिक व्यापारापैकी ७५ टक्के वाटा उचलतात, ज्यामुळे या समूहाचे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. या अध्यक्षपदाने भारताला जागतिक स्तरावर 'विश्वगुरू' म्हणून ओळख मिळवून दिली आहे. भारताचा G-२० मधील सहभाग केवळ एक सदस्य म्हणून नव्हे, तर एक जबाबदार आणि समस्या-निवारक शक्ती म्हणून त्याची भूमिका दर्शवतो. ही भूमिका भारताला जागतिक राजकारणात 'नगण्य सहभागातून' (Negligible Participation) 'अपरिहार्य घटक' बनण्याच्या दिशेने नेत आहे.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधील भारताचे स्थान

भारत आता जागतिक आर्थिक व्यवस्थेचा एक 'अपरिहार्य घटक' बनण्याची इच्छा बाळगतो. जागतिक अर्थव्यवस्थेपासून अलिप्त न राहता, व्यापारी स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर नेतृत्व करण्यासाठी भारताने जागतिक व्यापार संघटनेचे (WTO) सदस्यत्व स्वीकारले. भारताचे जागतिक संस्थांमधील वाढते स्थान त्याच्या बदलत्या भू-राजकीय आणि आर्थिक महत्त्वाचे प्रतिबिंब आहे. भारत आता केवळ आपल्या हिताचे रक्षण करत नाही, तर जागतिक नियमांना आकार देण्यासाठी आणि विकसनशील राष्ट्रांच्या विकासाच्या अजेंड्याला पुढे नेण्यासाठीही प्रयत्नशील आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

नवीन परदेशी व्यापार धोरण आणि 'जागतिक केंद्र' बनण्याचे उद्दिष्ट

भारत सरकारने जाहीर केलेल्या नवीन परदेशी व्यापार धोरणाचे (Foreign Trade Policy - FTP) उद्दिष्ट २०३० पर्यंत देशाची निर्यात $२ ट्रिलियनपर्यंत वाढवणे आहे. हे धोरण केवळ आर्थिक वाढीचे साधन नाही, तर भारताला जागतिक पुरवठा साखळीत एक 'महत्त्वपूर्ण केंद्र' म्हणून प्रस्थापित करण्याचा एक महत्त्वाकांक्षी प्रयत्न आहे. प्रभावी डिजिटायझेशन आणि विवेकपूर्ण वित्तीय धोरणे यासारखे घटक भारताच्या या यशाची गुरुकिल्ली ठरले आहेत.

पुढील वाटचाल: भविष्यातील शक्यता आणि धोरणात्मक शिफारसी

भारताच्या भविष्यातील विकासाची वाटचाल ही आर्थिक वाढ आणि सामाजिक कल्याणाच्या समन्वयावर अवलंबून असेल. पुढील काही धोरणात्मक पावले आणि शिफारसी या उद्देशांना साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात:

समावेशक वाढीसाठी धोरणात्मक पावले:

कौशल्य विकास: शिक्षण आणि कौशल्य विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून वाढत्या उद्योगांच्या गरजा पूर्ण करता येतील. शिक्षण प्रणालीतील दोष दूर करून तरुणांना केवळ नोकरीच्या मानसिकतेतून बाहेर काढून स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेकडे वळण्यासाठी प्रोत्साहित करणे महत्त्वाचे आहे.

कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण: कृषी क्षेत्राची उत्पादकता वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि लहान शेतकऱ्यांना उच्च मूल्याच्या पिकांकडे वळण्यासाठी प्रोत्साहित करणे. डिजिटल कृषी मिशनसारखे उपक्रम या दिशेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात.

उद्योजकतेला प्रोत्साहन: रोजगारनिर्मितीसाठी 'स्टार्ट अप इंडिया' आणि 'मुद्रा योजना' सारख्या योजनांद्वारे उद्योजकतेला आणखी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

शाश्वत आणि लवचिक विकासासाठी आर्थिक सुधारणा:

गुंतवणूक आणि व्यापाराला चालना देण्यासाठी लाल फितीशाही कमी करणे आणि भ्रष्टाचारविरोधी धोरणे मजबूत करणे गरजेचे आहे.

पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना गती देणे, विशेषतः ऊर्जा आणि दळणवळण क्षेत्रात. 'पंतप्रधान गतिशक्ती'सारख्या योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे जागतिक लॉजिस्टिक खर्च कमी होऊ शकतो.

महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढवण्यासाठी वेतन असमानता दूर करणे आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल इंडिया आणि उच्च-तंत्रज्ञान क्षेत्राची भूमिका:

डिजिटायझेशन हे भारताच्या आर्थिक वाढीचे महत्त्वाचे इंजिन बनले आहे. ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट आणि माहिती तंत्रज्ञान सेवांची वाढ ही याची उदाहरणे आहेत.

आधारसारख्या डिजिटल पायाभूत सुविधा सामाजिक सेवा आणि कल्याणाचे फायदे थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरत आहेत.

निष्कर्ष

सारांश, भारत एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणून जागतिक स्तरावर एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक आणि धोरणात्मक शक्ती म्हणून उदयास येत आहे. जलद आर्थिक वाढ, मोठ्या देशांतर्गत बाजारपेठेची ताकद, आणि सेवा क्षेत्राचे वर्चस्व हे त्याच्या प्रगतीचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. जागतिक मंदी आणि अनिश्चितता असतानाही भारताची अर्थव्यवस्था लवचिक असल्याचे सिद्ध झाले आहे. जागतिक मंचांवर, विशेषतः G- २० सारख्या व्यासपीठांवर, भारताची वाढती भूमिका जागतिक राजकारण आणि अर्थव्यवस्थेतील त्याचे बदललेले स्थान दर्शवते.सध्याची वाटचाल आश्वासक असली तरी, बेरोजगारी, आर्थिक असमानता आणि पायाभूत सुविधांची मर्यादा यांसारखी प्रमुख आव्हाने कायम आहेत. ही आव्हाने आर्थिक वाढीला खीळ घालू शकतात आणि सामाजिक असंतोष निर्माण करू शकतात. यावर मात केल्यास भारत केवळ एक आर्थिक महाशक्तीच नाही, तर एक सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाज म्हणूनही आपले जागतिक स्थान बळकट करू शकतो. अंतिम विश्लेषणानुसार, भारताचे भविष्य केवळ त्याच्या आर्थिक आकडेवारीवर अवलंबून नाही, तर ते त्याच्या धोरणात्मक दूरदृष्टीवर आणि सर्व नागरिकांसाठी समान संधी निर्माण करण्याच्या क्षमतेवर आधारित आहे.

संदर्भ -

१.उभरते बाज़ारों और विकासशील अर्थव्यवस्थाओं के ऋण में बढ़ोत्तरी - Drishti IAS, https://www.drishtiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-analysis/debt-of-emerging-markets-developing-economies-rose

२.उदयोन्मुख बाजारअर्थव्यवस्थेची व्याख्या - फिनकॅश - Fincash, https://www.fincash.com/l/mr/basics/emerging-market-economy

३.उभरते बाजार अर्थव्यवस्था का अवलोकन - 5paisa, https://www.5paisa.com/hindi/stock-market-guide/stock-share-market/emerging-markets

४.उदयोन्मुख बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्थेचा आढावा | 5Paisa, https://www.5paisa.com/marathi/stock-market-guide/stock-share-market/emerging-markets

५.Emerging Market Economies: Definition, Growth, and Key Players, https://www.investopedia.com/terms/e/emergingmarketeconomy.asp

६. भारत बनला जगातील तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था, चीनने अमेरिकेला मागे टाकले, जपान-रशिया आपल्या मागे | Maharashtra Times, https://marathi.indiatimes.com/business/business-news/india-becomes-third-largest-economy-in-the-world-in-terms-of-purchasing-power-parity/articleshow/102510379.cms

७. भारत बनला जगातील तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था, USला मागे टाकत चीन पहिल्या क्रमांकावर, रशियाही मागे | India became the third largest economy in the world in terms of purchasing power parity, surpassing the US, China as the first - Marathi News, https://www.lokmat.com/business/news/india-became-the-third-largest-economy-in-the-world-in-terms-of-purchasing-power-parity-surpassing-the-us-china-as-the-first-a-a653/

८. 2024-25 या आर्थिक वर्षात भारताचे वास्तव सकल राष्ट्रीय उत्पादन ... - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2035417

९ . पहिल्या अग्रिम अंदाजानुसार आर्थिक वर्ष 2025 मध्ये भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वास्तविक आणि साक्षेपी दर अनुक्रमे 6.4% आणि 9.7% राहण्याची अपेक्षा - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2098471

१०. India Economy Projections: भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी आली मोठी बातमी ..., https://news18marathi.com/money/india-is-set-to-overtake-japan-as-the-world-4th-largest-economy-in-2025-imf-projections-1384126.html

११. जर्मनी को पछाड़कर भारत 2030 तक बनेगा तीसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था: केंद्रीय मंत्री हरदीप पुरी, https://ddnews.gov.in/india-will-overtake-germany-to-become-the-third-largest-economy-by-2030-union-minister-hardeep-puri/

१२.Press Release:Press Information Bureau - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1895162

१३ . Indian Economy | भारत की अर्थव्यवस्था का बजा डंका, आई बड़ी भविष्यवाणी! | BIZ Tak - YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=SSzmwZmcAp8

१४.भारतीय अर्थशास्त्र - Degloor College, https://www.degloorcollege.in/images/Documents/Study_Material/137.pdf

१५.भारताच्या प्रगतीत सेवा क्षेत्र सातत्याने लक्षणीय योगदान देत आहे ... - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2035236

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

१६. सकल मूल्यवर्धनात (जीव्हीए) सेवा क्षेत्राचे योगदान आर्थिक वर्ष 2014 मधील 50.6% वरून वाढून आर्थिक वर्ष 2025 मध्ये 55.3% झाले : आर्थिक सर्वेक्षण 2024-25 - Press Release:Press Information Bureau, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2098213
१७.आर्थिक सर्वेक्षण 2024-25 ची ठळक वैशिष्ट्ये - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2098061
१८.कृषी क्षेत्रात गेल्या पाच वर्षांत सरासरी वार्षिक वाढीचा दर 4.18 टक्के ... - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2035315
१९.भारताची आर्थिक उलाढाल: आधुनिक प्रगती आणि सर्वसमावेशक विकासाचे आव्हान, https://www.orfonline.org/marathi/expert-speak/navigating-structural-dualism-and-inclusive-opportunities-in-india0
२०. भारत व ब्राझील या दोन्ही देशांची अर्थव्यवस्था प्रकारची आहे .A) अवि.. - Filo, https://askfilo.com/user-question-answers-smart-solutions/bhaart-v-braajhiil-yaa-donhii-deshaancii-arthvyvsthaa-3231363034303033
२१. Comparing the Economic Outlook for India and Brazil: How They Differ, https://www.investopedia.com/articles/markets/050416/economics-report-compare-and-contrast-india-vs-brazil-pbr.asp
२२. Is India a better country than South Africa? - Quora, https://www.quora.com/Is-India-a-better-country-than-South-Africa
२३. भारत में बेरोजगारी की समस्या और समाधान - Soni Academy, https://soniacademy.com/www-soniacademy-com-berozgari-samasya-samadhan/
२४. Unemployment in india is problem or opportunity? - विवेक मराठी, https://www.evivek.com/Encyc/2021/3/19/Unemployment-in-india-is-problem-or-opportunity-.html
२५. गरीबी (Poverty): india & bihar | upsc | 70th bpsc mains | economy #bpscmainseconomy, https://www.youtube.com/watch?v=etVz21gVcMY
२६. National Infrastructure Pipeline- Building India - Make In India, https://www.makeinindia.com/national-infrastructure-pipeline-building-india
२७. 'लॉजिस्टिक'मध्येही भारत अव्वल! - Marathi News | Mumbai Tarun Bharat, https://www.mahamtb.com/Encyc/2023/4/24/India-tops-in-logistics-.html
२८.Reserve Bank of India - RBI, https://rbi.org.in/commonman/marathi/Scripts/speeches.aspx?Id=2956
२९.भारताचे G20 अध्यक्षपद आणि आर्थिक धोरण, https://www.orfonline.org/marathi/research/indias-g20-presidency-and-the-macroeconomic-dilemma-marathi
३०.जी-20 आणि भारताचे अध्यक्षपद - Press Release:Press Information ..., https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1882367
३१. जी-२० शिखर परिषद देणार जागतिक राजकारणाला दिशा - Tarun Bharat Nagpur, https://www.tarunbharat.net/Encyc/2023/9/8/g20-summit-2023.html
३२.भारतासाठी महत्त्वाकांक्षी जागतिक व्यापार अजेंडा, https://www.orfonline.org/marathi/research/an-ambitious-trade-agenda-for-a-global-india-marathi
३३.भारताने जागतिक व्यापार संघटनेचे सभासदाचे स्वीकारंले कारण - अ) भारताला.. - Filo, https://askfilo.com/user-

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

question-answers-smart-solutions/3-bhaartaane-jaagtik-vyaapaar-snghttnece-sbhaasdaace-32303637343633134

३४.राष्ट्रीय लघु उद्योग दिन - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1750435

३५.पायाभूत सुविधा MCQ [Free Marathi PDF] - Objective Question Answer for Infrastructure Quiz - Testbook, https://testbook.com/objective-questions/mr/mcq-on-infrastructure--5eea6a1239140f30f369ec64

३६ . ऊर्जा क्षेत्राच्या सुधारित वितरण क्षेत्र योजनेचा प्रारंभ करताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केलेले भाषण - PIB, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1846709

३७. वर्ष 2030 तक एशिया की दूसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था बन जाएगा भारत - Drishti IAS, https://www.drishtiias.com/hindi/daily-news-analysis/india-to-become-asia-2nd-largest-economy-by-2030

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

'आयदान' या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातील दलित जाणिवेच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण

प्रतिभा जतिन कदम[1] डॉ. नानासाहेब श्यामराव यादव[2],
[1]संशोधक विद्यार्थिनी
[2]मार्गदर्शक (मुंबई विद्यापीठ)
Email: swarpratibha8517@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171002
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 10-18
October 2025
Submitted: 10 Sept. 2025
Revised: 20 Sept. 2025
Accepted: 05 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा:

आयदान या आत्मकथनावर आधारित या संशोधनात दलित समाजातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातून निर्माण झालेल्या शैक्षणिक जाणिवेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. मराठी दलित साहित्यामध्ये आत्मकथनांनी परिवर्तनाची ठिणगी पेटवली. शिक्षण हे दलित समाजाच्या सामाजिक प्रगतीसाठी अत्यावश्यक साधन ठरले आहे. लेखिकेच्या जीवनप्रवासातून शैक्षणिक संघर्ष, प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत उच्च शिक्षण मिळविण्याची धडपड आणि समाजातील स्त्रीशिक्षणाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न स्पष्ट दिसून येतो. तिच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक वातावरणातील अडथळ्यांवर मात करत शिक्षणाच्या माध्यमातून बदल घडवून आणणारी ही कथा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये शैक्षणिक प्रवास, सामाजिक संघर्ष, स्त्रीशिक्षण, आणि समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड:आयदान, दलित आत्मकथन, शैक्षणिक दृष्टिकोन, स्त्रीशिक्षण, सामाजिक संघर्ष, समाजपरिवर्तन, मराठी साहित्य, दलित साहित्य.

प्रास्ताविक:-

मराठी साहित्य परंपरेत दलित आत्मकथनांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. १९७८ साली ' बलुतं' आलं आणि आणि मराठी साहित्यक्षेत्रात एकप्रकारे दलित आत्मकथनांची चळवळच उभी राहिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित समाज भानावर आला. दलितांना प्राप्त झालेले 'आत्मभान' हे चळवळी, व्याख्याने, मुलाखती, चर्चासत्र यांद्वारे दिसू लागले. धर्मांतरानंतर दलित समाजामध्ये घडलेली अभूतपूर्व क्रांती व साहित्य क्षेत्रामध्ये दलित आत्मकथनांच्या रुपाने घडलेले लक्ष्यवेधी परिवर्तन या गोष्टींच्या कुतूहलाने २००३ साली प्रकाशित झालेले उर्मिलाताई पवार लिखित 'आयदान' हे आत्मकथन हाती पडले आणि प्रत्येक पावलावर शोषित, दुर्लक्षित आणि सतत अवहेलना सहन करणाऱ्या दलित समाजातील शैक्षणिक दृष्टिकोनावर प्रकाशझोत टाकावासा वाटला. या भूमिकेतून, 'आयदान' या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातील दलित जाणिवेच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण' या विषयावर संशोधन करण्याचे ठरवले.

'दलित समाज' आणि 'संघर्ष' हे जणू समीकरणच असल्याचे यापूर्वी वाचन केलेल्या इतर दलित आत्मकथनांमधूनही दिसून येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रतिभा जतिन कदम,संशोधक विद्यार्थिनी,डॉ.नानासाहेब श्यामराव यादव, मार्गदर्शक (मुंबई विद्यापीठ)

How to cite this article:
कदम, . प्रतिभा . जतिन ., & यादव, . नानासाहेब . श्यामराव . (2025). आयदान 'या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातील दलित जाणिवेच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण. *Journal of Research & Development, 17(10(I)), 10–18.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17464204

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17464204
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

'आयदान' मधील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातून असलेला शैक्षणिक दृष्टिकोन हा शिक्षणापासून आणि पर्यायाने सामाजिक प्रतिष्ठेपासून अनेक कारणांनी दूर राहिलेल्या दलित समाजातील इतर काही आत्मकथनांहून काहीसा भिन्न वाटला म्हणूनच 'आयदान' मधील शैक्षणिक दृष्टिकोनावर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रस्तुत शोधनिबंधातून प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१) निवडलेल्या आत्मकथनातील विविध घटकांच्या शैक्षणिक परिघाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

२) निवडलेल्या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीचा अभ्यास करून त्याद्वारे शैक्षणिक परिप्रेक्ष्याचा शोध घेणे.

शोधनिबंधाची व्याप्ती व मर्यादा :-

प्रस्तुत विषयाच्या व्याप्तीचा विचार करता ती प्रचंड मोठी अशा स्वरूपाची आहे. या विषयावर आतापर्यंत विविध अभ्यासकांनी वाङ्मयीन चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे व होत आहे. तथापि या विषयावर आतापर्यंत झालेले संशोधन हे त्रोटक स्वरूपाचे असल्याने काहीशा दुर्लक्षित राहिलेल्या या विषयावर सविस्तरपणे व सूक्ष्म संशोधन होणे गरजेचे वाटते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेल्या आत्मकथनांमध्ये केवळ कोकण व मुंबई या प्रदेशांचा समावेश असून त्याचे प्रादेशिक विस्ताराचे स्वरूप मर्यादित आहे आणि म्हणूनच ही या संशोधन अभ्यासाची मर्यादा आहे.

संशोधन पद्धती :

१) ग्रंथालयीन संशोधन पद्धत

विषय विवेचन :-

'आयदान' या आत्मकथनाच्या लेखिका ऊर्मिला पवार यांनी आपल्या आत्मकथनातून प्रस्तुत केलेल्या आपल्या आयुष्यातील अनेकविध चांगल्या-वाईट अनुभवांची शिदोरी ही दलित समाजातील अनेक महिलांसाठी प्रेरणादायी स्वरुपाची असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने लिहिलेले हे आत्मकथन दलित समाजाने मराठी साहित्य परंपरेला बहाल केलेला एक साहित्यिक नजराणाच आहे.

'आयदान' मधील समाजाची व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातून शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण करताना लेखिका तिचे नातेवाईक, आसपासच्या परिघातील समाज, इ.गोष्टींच्या भोवताली असणारे प्रतिकूल वातावरण हे काही शैक्षणिक दृष्टिकोनाचा परिपोष करण्यास बाधक ठरणारे दिसत असले तरी देखील प्रत्येक टप्प्यावर लेखिकेचा शिक्षणाबाबत असलेला सकारात्मक दृष्टिकोन आणि समाजशील प्रवृत्ती या दोन बाबींमुळे आत्मकथनातील एकूणच कौटुंबिक व सामाजिक परिप्रेक्ष्यातील शैक्षणिक दृष्टिकोन हा आजच्या समाजातील तमाम स्त्री वर्गासाठी आधुनिक आदर्श असाच ठरणारा आहे.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील 'फणसवळे' हे अतिशय दुर्गम भागातील डोंगर , घाट्या , जंगल ओलांडून जाता - येता अत्यंत कष्टप्रद ठरणारे असे लेखिकेचे मूळ गाव तसे अडचणीचे असल्याने शिक्षकीपेशा असलेल्या लेखिकेच्या वडिलांनी शहरी भागात स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी रत्नागिरीला केलेलं स्थलांतर हा 'आयदान' च्या एकूण प्रवासातील शैक्षणिक दृष्टिकोनाचा प्रारंभच म्हणावा लागेल.[१] अतिशय दुर्गम भागात वसलेल्या फणसवळे या गावातील निरक्षर स्त्रिया जेव्हा रत्नागिरीला भारा, वरंड , पेंढा इत्यादी विकून बाजारहाट करतात तेव्हा घरी परतताना त्या निरक्षर असल्याने वाणसामान देणाऱ्याने आपल्याला हिशोबात कसं फसवलं याचा तसेच आपल्या विकल्या गेलेल्या भारा, वरंड इत्यादीचा तोंडी हिशेब करताना दिसून येतात. येथे जगण्यापुरते आवश्यक गणित त्यांनी आत्मसात केलेले दिसून येते.[२]

फणसवळे गावातील लेखिकेची आई ही शिक्षकाची (मास्तरची) पत्नी म्हणून तिचा 'मास्तरनी' असा होणारा उल्लेख हा तत्कालीन समाजातील शिक्षकपत्नीस दिला जाणारा एक प्रकारे सामाजिक किताबच वाटतो.[३] लेखिकेचे पणजोबा हरी यांनी पुणे येथे इंग्रजांच्या सैन्यात कार्यरत असताना महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीच्या प्रभावाने जातिभेद मानणाऱ्या भटाला तसे न करण्याबाबत आवाहन करताना संस्कृत श्लोक म्हणून दाखवणे तसेच स्मशानातील प्राणायामाच्या कठोर प्रयोगातही त्याला हरवणे आणि त्यानंतर "आमचे धार्मिक विधी आम्ही करू" असे ठामपणे सांगणे हे दलित असलेल्या एका पुरोगामी विचारांच्या प्रभावाचे पडसाद म्हणून प्रातिनिधिक स्वरूपात समोर येतात.[४]

आपल्या वडिलांच्या बालवयातील शिक्षणाबाबत सांगताना लेखिकेने उल्लेख केलेल्या 'बाटग्यांची शाळा' ही ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मांतरित केलेल्या दलित विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधोरेखित करते. मिशनऱ्यांच्या शाळांमधून वाड्या वस्त्यांमधून केला जाणारा ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार व कदाचित या किंवा अन्य कारणाने लेखिकेच्या वडिलांना परदेशात जाण्याची संधी येणे यातून ख्रिस्ती मिशनऱ्यांकडून दिल्या जाणाऱ्या तात्कालीन समाजातील शिक्षणाबद्दलची भूमिका काही प्रमाणात दिसून येते.[५] यानिमित्ताने ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांची आणू घातलेले धर्मांतराचे पीक व हिंदू धर्मातील रितीरिवाजांवर त्यातही अस्पृश्यतेवर होत असलेल्या आघाताकडे आपले केंद्रित केलेले अवधान याची स्पष्ट कल्पना येते.[६] त्यातून हिंदू समाज सुधारकांनी अंतर्मुख होऊन अस्पृश्यता निवारणाकडे आपले लक्ष केंद्रित करणे तसेच ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनाचा आदर्श समोर ठेवून सुरुवातीच्या काळात महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यतेच्या मुलामुलींसाठी काढलेल्या शाळा सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर त्यांनी शूद्रातिशूद्राना बंड पुकारून धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून आपली सुटका करून घ्यावी ही दिलेली शिकवण ७, याचेही स्मरण येथे या निमित्ताने होते .

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

'आयदान' मधील लेखिकेच्या वडिलांचे दहावीपर्यंतचे शिक्षण घेऊन शिक्षक बनणे व सिनलटेकडीवर (आंबेडकरवाडी) अस्पृश्य मुलांच्या शाळेत जाऊन अध्यापनाचे काम करणे तसेच स्वतः शाळेत शिकत व शिकवीत असतानाही गाडी तळावरील एका कापड दुकानात मिळेल ते काम करणे सर्वांना सतत 'शिका - शाळेत जा !' अशा स्वरूपाचा संदेश देणे या काही उदाहरणांमधून त्यांची शिक्षणाबद्दलची आस्था दिसून येते.[८] शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांची तत्त्वे एवढी ठाम असायची की, ब्राम्हणाबरोबर शिकत असलेल्या भंडारी , कुणब्यांच्या मुलांसोबत शिक्षण घेणाऱ्या आपल्या पुतण्यांनी चूक केल्यास शिक्षक ढेकुळ किंवा दगड फेकून मारतात. यामुळे धास्तावलेल्या पुतण्यांनी शाळेत न जाण्याचे कारण त्यांना पटत नाही व ते त्यांना झोडपून काढतात. पुढे स्वतः शिकवित असलेल्या शाळेतही त्यांना शिकण्यासाठी नेतात. [९]

वडिलांसोबत राहून लेखिकेच्या मोठ्या बहिणीचे- शांतिआक्काने चौथीपर्यंत शिक्षण होणे , लेखिकेचे वडील शिक्षक म्हणून कार्यरत असलेल्या करबुडे या गावातील शाळेत शिकवित असताना, तिथल्या मुलांच्या मोफत शिकवण्या घेणे, शाळेत जाण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन देणे या गोष्टी एकीकडे प्रेरणादायी वाटू लागतानाच दुसरीकडे त्या शाळेत मुलींना प्रवेश नसल्याचे वाचल्यानंतर [१०] महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांची मुलींच्या शिक्षणासाठीची धडपड प्रकर्षाने समोर येते.

लेखिकेच्या वडिलांना परवडत नसतानाही केवळ पुढील शिक्षणाची सोय नसल्याने त्यांनी आपल्या थोरल्या मुलीला- शांतिआक्काला परिचितांच्या घरी शिक्षणासाठी ठेवणे हे त्या काळातील दलित समाजाने उचललेले एक धाडसी पाऊलच म्हणावे लागेल. केवळ शिक्षण घेत असल्यामुळेच की काय मांडवी परिसरातील सुर्वे कुटुंबातील श्रीमंत मुलींच्या सोबत शांतिआक्काचे बग्गीतून फिरणे ही बाब शिक्षणाच्या निमित्ताने दोन भिन्न आर्थिक स्तर असलेल्या मुलींचे एकत्र येण्याबरोबरच तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक विषमता मोडून काढण्यास पूरक ठरते. शांतिअक्काला असं शिकण्यासाठी बाहेर ठेवणं हे तात्कालीन समाजाला न रुसण्यासारखे असल्याने त्यावर काही प्रमाणात टीकाटिप्पणी होताना दिसून येते. शांतिआक्काला मुंबईचं स्थळ चालून येणं हे परदेशातील स्थळ चालून येण्याइतपत प्रतिष्ठेचं मानलं जात असल्याने हे केवळ तिच्या उच्चशिक्षणामुळेच शक्य झाले असल्याचेही इथे स्पष्ट होते. [११] लेखिकेच्या वडिलांची इच्छा मुलींनी शिकून, मोठं होऊन नोकरी करावी व स्वतःच्या पायावर उभं रहावं अशी असल्याने शांतिआक्काचे लग्न झाल्यानंतर तिला मेंटल हॉस्पिटलमधील नोकरी मिळणे, पुढे मिऱ्यापासून रत्नागिरीपर्यंत प्रवास पायी चालून पार करणे अशक्य असल्याने तिने नोकरी सोडण्याच्या घेतलेल्या निर्णयाला लेखिकेच्या वडिलांनी विरोध करून स्वतः पुढाकार घेऊन तिला समजावणे, खोली घेऊन देणे, इ. गोष्टी त्यांची मुलींच्या शिक्षणाप्रती असलेली आस्थाच दर्शवतात. [१२]

लेखिकेच्या वडिलांनी अस्पृश्य बायकांना पाणी मिळावं यासाठी आपल्या विहिरीवर काढणं विहिरीवर लावून ठेवण्याची सक्त ताकीद आपल्या पत्नीला देणे ही बाब शिकून पुढारलेल्या सामाजिक , प्रगत मानसिकतेचे दर्शन घडवते.[१३] शिक्षणाच्या बाबतीत असलेली लेखिकेच्या वडिलांची जागृकता आत्मकथनातील अनेक ठिकाणी दिसून येते - रात्रभर कंदील घेऊन मान मोडेपर्यंत अभ्यास करायला लावणारे आपले वडील, अभ्यास व अन्य कारणांनी शिस्तीचा बडगा उचलतात हे न रूचल्याने एकीकडे ते घरी परत येऊच नये असे बालवयातील शाळेची आवड नसलेल्या लेखिकेच्या मनात येणे तर दुसरीकडे वडिलांचे मृत्यूशय्येत असताना देखील जीवनाच्या अंतिम क्षणी, "पोरांना शिकव" असे आपल्या पत्नीला सांगणे व याचाच परिणाम म्हणून वडिलांच्या इच्छेपोटीच की काय परंतु वडील गेले त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी शनिवारी सकाळची शाळा असल्याने लेखिकेने 'न भूतो न भविष्यती' असा उत्साह दाखवून शाळेत जाण्याची तयारी करणे ही गोष्ट अतिशय वेदनादायी व तितकेच आज्ञाधारकतेकडे झुकलेली वाटते.[१४]

'मुलींनी खूप शिकावं, मोठं व्हावं, इतकंच काय पण त्यांनी सायकल सुद्धा चालवावी' हे वडिलांचे विचार आपली पुतणी सुशीलाच्या बाबतीत मात्र तिच्या सासरी तिला यातना भोगत असताना कुठेतरी हरवल्याची खंत लेखिकेला वाटते. याची अनेक कारणे असल्याची शक्यताही लेखिका व्यक्त करते.[१५] दुसऱ्या बाजूला लेखिकेच्या वडिलांनी सुशीलेच्या भावंडांना शिक्षण घेण्यावरून केलेली मारहाण व त्यामुळे चिडून सुशीलेचा आईने कारस्थान करून लेखिकेच्या वडिलांवर केलेला खोटा आरोप, या सगळयाचा परिणाम म्हणूनच की काय, सुशीलेच्या आईला आपल्या कारस्थानामुळे आपली मुले हुशार असली तरी मुलांनी शिक्षण घेतले नाही ही वाटणारी खंत विचारप्रवृत्त करणारी ठरते.[१६]

लेखिकेच्या मावशीच्या मृत्यूनंतर तिची दोन्ही मुले लेखिकेच्या घरी शिकण्यासाठी आल्यानंतर मावशीच्या मुलाला शाळेत पाठवणे तर मुलीला- सुंदरला लेखिकेच्या आईसोबत चूल सांभाळायला ठेवणे ही बाब रूढीपरंपरागत आलेल्या स्त्री शिक्षणाच्या कौटुंबिक व सामाजिक दृष्टिकोनाची साक्ष देते. [१७]

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

नुकतेच लग्न जमत असलेल्या लेखिकेच्या भावाच्या-कृष्णाच्या होणाऱ्या बायकोला, सहावीत शिकत असल्याने लग्नानंतर तिला माहेरीच ठेवून तिचे फायनल पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करण्याची इच्छा लेखिकेच्या वडिलांनी व्यक्त करणे व तिच्या माहेरच्यांनी देखील ती मान्य करणे ही गोष्ट त्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता खूपच विलक्षण वाटते.

लेखिकेच्या भावाच्या लग्नात रूढीपरंपरागत चालत आलेले काही खेळ शांतिआक्काला आणि लेखिकेच्या वडिलांना मान्य नसल्याने किंबहुना शांतिआक्काच्या दृष्टीने ते खेळ म्हणजे 'जुन्या घाणेरड्या पद्धती' असल्याने शिक्षण घेतलेल्या एका सर्वसामान्य मुलीमध्ये शिक्षणामुळे आलेला हा एक डोळसपणाच म्हणावे लागेल.[१८]

अशिक्षितपणा आणि शिव्या हे समीकरणच असल्याने लेखिकेच्या आईसह फणसवळे गावातील बायकांनी शिव्या देणे याउलट शिकलेल्या उर्मिलेला मात्र शिव्या देणे रुचत नाही.[१९] लेखिकेची आई स्वतः शिकलेली नसली तरी तिला आपल्या मुलांनी शिकावं असे सतत वाटत असे. प्रसंगी ती मुलांना मारही देत असे. अतिशय कडकशिस्तीच्या शिक्षकांनी मुलांना शिक्षा केल्याशिवाय त्यांना शिक्षण प्राप्त होत नाही हा आईला वाटणारा विश्वास जातीभेदाच्या शृंखलेत अडकून, हेर्लेकरगुरुजींच्या भेदाभेद वर्तनाने मात्र फोल ठरतो. गुरुजींनी मारलेल्या लेखिकेच्या सुजलेल्या गालावर प्राथमिक औषधोपचार करून लेखिकेच्या आईचे त्यांना निर्भीड होऊन जाब विचारणे व यापुढे मुलीला हात न लावण्याची तंबी देणे.[२०] यातून दलित समाजाने पुकारलेला बंडच अधोरेखित होतो.

एकीकडे चौथीत नापास झाल्यानंतर मनातल्या मनात धूमसून धुमसून रडणारी लेखिका भावाच्या मित्राने समजवल्यानंतर, त्याचे ऐकून पुन्हा नव्याने शिकण्यास प्रारंभ करते ही गोष्ट आधुनिक पिढीला खूप काही शिकवून जाते.[२१] तर याउलट लेखिकेच्या पतीने हरिश्चंद्रने आपल्या बहिणीला अभ्यासात कच्ची आहे म्हणून हिणवल्यामुळे तिचे समुद्रात जाऊन उडी घेणे या दोन्ही बाबी शिक्षणाविषयक दृष्टीकोनाचा विरोधाभास व्यक्त करणाऱ्या आहेत.[२२]

अमुक एक सणाच्या वेळी महाराच्या पाठीवर धारदार शस्त्राने वार करून, रक्त सांडणे आणि त्याच्या बायकोने त्यावर कपडा टाकून रडत बसणे, अशा घातक प्रथांऐवजी शांतिआक्काच्या पतींनी- दादांनी संबंधित जोडप्याला दिलेला धर्मांतराचा सल्ला विचार करण्यास भाग पाडतो. केवळ शिक्षणाअभावी रूढी परंपरांतर्गत चालत आलेल्या जीवघेण्या प्रकारांना मज्जाव करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेल्या 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या उक्तीचा पुनरुच्चार येथे यानिमित्ताने अधोरेखित होतो.[२३]

लेखिका जात असलेल्या शाळेच्या मागे, सरमुकादमाच्या विहीरीतील मंतरलेल्या पाण्यानं खरूज बरी होते या अंधश्रद्धेला मात्र शाहूने सांगितलेल्या, 'त्या पाण्यात गंधक आहे'- या वाक्याचा शास्त्रीय आधार मिळतो.[२४] शालेय शिक्षणासोबतच स्वच्छतेचे शिक्षण देणाऱ्या बिवलकर नावाच्या ब्राम्हण वर्गशिक्षिका, शाळेमधून स्वच्छतेचे शिक्षण घेणारे लेखिकेचा भाऊ व बहीण याशिवाय लेखिकेच्या थोरल्या बहिणीची- शांतिआक्काची मुलेदेखील आपल्या आजीला स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात.[२५]

शाळेतील हेडमास्तरांनी लेखिकेच्या वर्गाला विनोबाजी भावे यांची भूदान चळवळ , त्यांचा साधेपणा, त्यांनी आयुष्यभर वेचलेले अपार कष्ट इ. ची माहिती देणे, त्यानंतर प्रत्यक्ष पदयात्रेतील विनोबाजी भावे आणि त्यांचे अनुयायी यांच्या साध्या राहणीतील धुळीने माखलेल्या कपड्यांचा लेखिकेला आदर्श वाटणे व त्यानंतर तिचा नव्या कपड्यांचा हट्ट आपसूकच गळून पडणे.[२६] या गोष्टी शालेय जीवनात दिल्या जाणाऱ्या अद्ययावत सामाजिक स्थित्यंतराचे प्रतिनिधित्व करतात. विद्यार्थ्यांनी चौरस असावे, त्यांना चालू घडामोडींवरील अद्ययावत ज्ञान देणे हे शिक्षकाचे प्रथम कर्तव्य यानिमित्ताने अधोरेखित होते.

नेहमी शाळा बुडवून शाळेजवळच्या मारुतीच्या मंदिरात लपून बसणाऱ्या आणि शाळेचा सतत कंटाळा असणाऱ्या लेखिकेकडून बेबी आणि सईदाने हिंदीच्या पाठ्यपुस्तकातील एक उतारा तोंडपाठ करून घेणे आणि शाळेतील विद्यार्थी व शिक्षिकेची लेखिकेने वाहवा मिळवणे यातून लेखिकेचा शाळेप्रतीचा बदललेला सकारात्मक दृष्टीकोन दिसून येतो.[२७]

दलितांच्या धर्मांतरानंतर त्यांच्या देव्हाऱ्यातील देव नदीमध्ये विसर्जित करून त्या पुढील काळामध्ये आंबेडकर जयंती, बुद्ध जयंती , महापरिनिर्वाण दिन इत्यादी साजरे होऊ लागल्यानंतर उनाडक्या करणारी खाष्ट मुले शाळेकडे हळूहळू वळू लागणे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रत्यक्ष दलित बांधवांच्या मनामध्ये भिनलेले असल्याने, धर्मांतरानंतर व त्यापुढील काळात दलित बांधवांच्या प्रगतीचे चाक वेगाने फिरू लागल्याचे लक्षात येते. याशिवाय लग्न व इतर सामाजिक रीतीभाती देखील बौद्ध धर्मानुसार पुढे चालत असल्याचे लक्षात येते.[२८]

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

फर्स्ट क्लासमध्ये मॅट्रिक पास होऊन पुढे लेखिकेच्या भावाचे- शाहूचे मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेजात शिकण्यासाठी जाणे ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'राजगृह' बंगल्यातील वसतीगृहात राहणे मात्र कौटुंबिक, मानसिक विवंचनेत सापडलेल्या शाहूचे पहिल्या वर्षी नापास होणे आणि रत्नागिरीला परत येणे. गोगटे महाविद्यालयात प्राचार्य जावडेकरांचे त्याला लाभलेले मार्गदर्शन तसेच कुलकर्णी नावाच्या हेडक्लार्कद्वारे मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना फ्रीशिप, स्कॉलरशिप इ.ची माहिती वेळोवेळी मिळाल्याने तसेच त्यांनी केलेल्या वैयक्तिक मार्गदर्शनाने, संबंधित दलित विद्यार्थ्यांना त्या-त्या शासकीय योजनांचा लाभ घेता आल्याचे लक्षात येते.[२९] लेखिकेच्या बिवलकर बाई देखील अस्पृश्य मुलांना सरकारमार्फत मिळणारी स्कॉलरशिप ही त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसून येतात आणि म्हणूनच स्कॉलरशिपच्या रकमेचा मिळालेला 12 रुपयांचा पहिला हप्ता लेखिकेच्या हातात त्या सुपूर्द करतात.[३०] येथे तळागाळातील दलित विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्यासाठीची दलितेतर समाजातील शिक्षकांची तळमळ एक सकारात्मक संदेश पोहोचविण्याचे काम करते.

लेखिकेचे लग्न किमान ग्रॅज्युएट मुलाशी करावे अशी लेखिकेच्या बहिणीची व भावाची इच्छा असल्याने एस.एस.सी. पास होऊन साधा क्लार्क असलेल्या हरिश्चंद्राला, लेखिकेचा भावी पती म्हणून घरातल्या व्यक्तींनी सहजासहजी न स्विकारणे हे लेखिकेला तसे कठीणच जाणे.[३१] हे दलित समाजातील शिक्षणाच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे सूचकच असल्याचे लक्षात येते. याशिवाय आपण विविध स्पर्धांमध्ये बक्षिसे मिळविली असल्याचे कारण पुढे करत, लेखिकेने आपल्या प्रेमप्रकरणावर शैक्षणिक प्रगतीचे आल्हाद आच्छादन टाकल्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील, दलित समाजातील प्रथम मॅट्रिक्स झालेली मुलगी म्हणून लेखिकेच्या बहिणीने जास्त शिक्षण घेतल्यामुळे तितक्याच तोलामोलाचा मुलगा मिळणे कठीण होऊन जाणे व शिकलेल्या भावाने शिकलेल्या बहिणीला, चांगलं शिकलेल्या मुलाशी लग्न लावून देण्यासाठी मुंबईला बोलावणे ही गोष्ट गावाकडून शहराकडे चाललेल्या एका अनपेक्षित वाटचालीचा प्रारंभ वाटू लागते.[३२]

याशिवाय दलित समाजामध्ये शिक्षण घेतलेले उमेदवार कमी असल्याने तसेच एकदा एम्प्लॉयमेंट एक्स्चेंजमध्ये नाव नोंदवले की आपोआप अनेक नोकऱ्यांच्या संधी चालून येत असतात, ही गोष्ट आजच्या बेरोजगारीचे संकट ओढवलेल्या अनेक तरुण- तरुणींसाठी स्वप्नवत बनू पाहते. कुणाच्या वरदहस्ताविना दलित बेरोजगारांना मिळणाऱ्या नोकऱ्या या काही प्रमाणात का होईना नोकरभरती प्रक्रियेचा आदर्श समोर ठेवून जातात.[३३]

गंगाराम कांबळे नावाच्या एका मुलाचे लेखिकेच्या घरी मॅट्रिकच्या एका वर्षापुरते राहणे , त्याने परत जाताना फेकून दिलेले , फाटलेले कॅनव्हासचे बूट लेखिकेच्या भावाने- शाहूने पुढे वर्षभर वापरणे तसेच बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे नववीपर्यंत लेखिकेने एकदाही पायात चप्पल परिधान न करणे हे चित्र आज दुर्गम भागातील आर्थिक विवंचनेत शिक्षण घेत असलेल्या हजारो विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधित्व करते. लेखिका मोठी झाल्यानंतर तिला तिच्या सोबतच्या अनेक मैत्रिणी भारे , वरंडी वाहत असताना दिसतात, ही गोष्ट शिक्षण न घेता पारंपारिक दलित स्त्रियांप्रमाणे खस्ता खात जीवन व्यतीत करणाऱ्या आयाबायांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसून येते.[३४]

तुटपुंजी भातशेती अन मोसमात भरलेली आंब्याची 2-3 झाडे यावरच जेमतेम आर्थिक गुजराण करणाऱ्या कोकणातील बऱ्याच कुटुंबातील मुले आर्थिक विवंचनेनेमुळे शिक्षण घेण्यापासून वंचित राहत असत. चौथी पाचवीपर्यंत जेमतेम शिकलेला लेखिकेच्या चुलतभावाचा - बेबीचा मुलगा - शांताराम शिक्षण सोडून गावात फक्त उनाडक्या करत असे.[३५] गावातल्या मुलांसोबत आंबेडकरी जलशांमध्ये काम करताना, आंबेडकरी विचारधारा गीतातून व्यक्त करण्याऐवजी तो फक्त प्रेमाची व प्रेमभंग झाल्याची गीते गात असे, येथे शिक्षणाअभावी वाया गेलेल्या तरुण पिढीचा 'शांताराम' एक प्रतिनिधी वाटतो. विवेकासोबतच संवेदनशीलता हरवून बसलेल्या शांतारामने बायकोच्या डोक्यात दगड घालून, तिला रक्तबंबाळ करून गावातल्या लोकांना "बकरी कापली आहे, रक्ती घेऊन जा" असे सांगणे हे दलित समाजातील, शिक्षणाअभावी मागे राहिलेल्या, एका बेजबाबदार व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकते.[३६]

लेखिकेच्या शालेय जीवनात इंग्रजीचे नेणेसर, आपल्या मुलीला नाटकात राजाचे काम न देता राजाच्या स्वयंपाकिणीचे काम दिल्याने दुखावलेले असल्याने पुढे लेखिकेला इंग्रजीसाठी जेव्हा शिकविण्यास येतात तेव्हा इंग्रजी भाषेशी फारसे न जमणाऱ्या लेखिकेला नाटकाविषयी टोमण्यात बोलणे हे शिक्षक प्रतिमेला काहीसे मलिन करणारे आहे. इंग्रजी विषयासाठी आपली अडलेली गाडी सुरळीत करण्यासाठी लेखिकेला भावाची मदत घ्यावी लागणे मात्र तो नियमित अभ्यास घेण्याऐवजी, सुरुवातीपासूनची इंग्रजी मुळाक्षरे शिकवित असल्याने लेखिकेचे इंग्रजी विषयात मागे पडणे.[३७]

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

लेखिकेच्या शेजारी त्यांचे भाडोत्री म्हणून राहणाऱ्या खेडकर भाऊंकडे हरिश्चंद्र प्रमाणेच येणारा बर्वे नावाचा तरुण व लेखिका यांच्यात पुस्तकांच्या गप्पा सुरू होणे.[३८] हे त्यावेळच्या वाचन संस्कृतीचा परिचय करून देणारे एक चांगले लक्षण असल्याचे आपल्या लक्षात येते. मनोरंजनाची विशेष साधने उपलब्ध नसल्याने पुस्तकाच्या रूपाने कार्यान्वित असलेले वाचन संस्कृतीचे महत्त्व येथे अधोरेखित होते. लेखिकेच्या वहिनीने घरातील सर्व कामे केल्यामुळेच आपल्या अभ्यासाला मदत झाल्याने लेखिका तिच्याप्रती ऋण व्यक्त करते. आपल्या मराठी, संस्कृत, भूगोल, इंग्रजी इत्यादी विषय शिकवणाऱ्या शिक्षकांप्रती देखील कृतज्ञता व्यक्त करते. यानिमित्ताने लेखिका एसएससी परीक्षेत मिळालेल्या कमी गुणांचीही कबुली देते. [३९] हे आत्मकथनाचे एक व्यवच्छेदक लक्षण येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे.परटण्यातील परिचित शिक्षकाचा मोठा मुलगा कॉलेजच्या ट्रिपमधून कोल्हापूरला गेला असता तो रंकाळा तलावात पोहण्यासाठी उतरला असताना कमळाच्या वेलींमध्ये गुरफटून त्याचा मृत्यू होणे [४०], ही घटना शालेय व महाविद्यालयीन सहलींमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

प्राथमिक शाळेतील शैक्षणिक वाटचालीमध्ये लेखिकेचे नाटकांमध्ये भाग घेऊन आपले कलागुण दाखविण्यासोबत अभिनयासाठी मैत्रिणींनाही आपल्या सोबत घेणे, मराठीच्या वसंतराव देशपांडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पुढे त्यांच्या नटराज सेवा मंडळाच्या माध्यमातून नाट्य शिबीर आयोजित करणे [४१] अशा बाबींमधून विद्यार्थ्यांमधील कलागुण हेरणाऱ्या व त्यांना पुढे प्रोत्साहन देणाऱ्या शिक्षकांचे कौतुकास्पद कार्य समोर येते.लेखिकेच्या घरी तिच्या मुलाला सांभाळण्यासाठी लेखिकेची नणंद-शालिनी तसेच मुलाचा सांभाळ करणाऱ्या, खेड्यापाड्यातील अर्धवट शाळा सोडलेल्या मुली यांना किमान मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण द्यावे, हे त्यावेळी न सुचल्यामुळे या पश्चातबुद्धी ची लेखिका खंत व्यक्त करताना दिसून येते. येथे मुलींच्या शिक्षणातील गळतीची समस्या अधोरेखित होताना दिसून येते. गळतीच्या अनेक कारणांपैकी हे एक कारण काही प्रमाणात आजही समाजामध्ये दिसून येते.[४२]

लेखिकेचे पती हरिश्चंद्र यांनी मुंबईला दोन वर्षे माध्यमिक शिक्षण घेत असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विचारप्रवर्तक भाषणे प्रत्यक्ष ऐकल्यामुळे तसेच बाबासाहेबांना प्रत्यक्ष पाहिल्यामुळे भारावून जाणे. याचा परिणाम म्हणून, आपण मुंबईत वास्तव्यासाठी गेलो तर आपल्या मुलांच्या प्रगतीला अधिक वेग येईल या हेतूने मुंबईला स्थलांतर करणे, इ. बाबी एका उत्तुंग आदर्श व्यक्तिमत्वाप्रती एक आदर्श प्रेरणास्थान म्हणून आशावादी दृष्टिकोन तयार करताना दिसून येतात.शिक्षणाने जुनाट, अनिष्ट रूढी-परंपरा आपसूकच आचरणातून नष्ट होतात हे लेखिकेने आत्मकथनातील आपल्या स्वतःच्या अनुभवातून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. बाळाच्या जन्मानंतर त्याच्या कानात पाण्याच्या पिचकाऱ्या न मारणे, त्याच्या कपाळाला आपल्या पायाची माती न लावणे, तसेच या गोष्टींचे बाळाच्या आरोग्यावर होणारे दूरगामी परिणाम लेखिका आईला ठामपणे सांगते.[४३]

आपल्या शालेय जीवनामध्ये निबंधलेखनाला मिळालेल्या 'उत्तम', 'चांगला' इ. शेऱ्यांच्या स्वरूपात शिक्षकांकडून प्रोत्साहन मिळाल्यामुळेच पुढे आपण लिहिते झालो असे लेखिका नमूद करते. पुढे दत्ताराम बारस्कर, वामन होवाळ यांच्या मार्गदर्शनाने कथाकथनकार म्हणून लेखिकेचे उदयास येणे, गंगाधर पानतावणे यांच्या 'अस्मितादर्श' साहित्य संमेलनातून कथाकथन करणे, दर्जेदार कथा लिहित जाणे, या आणि अशा निरंतर प्रवासाने लेखिका नावारूपाला येणे इ.गोष्टी एका दलित समाजातील, उच्चशिक्षित स्त्रीच्या अध्ययनसाधनेस पूरक ठरणाऱ्या आहेत.[४४]

'ज्या शाळेमध्ये आपण शिक्षण घेतो, त्या शाळेमुळे आपण ओळखले जातो' याचा प्रत्यय लेखिकेचे पती-हरिश्चंद्र यांनी दापोलीला सानेगुरुजींच्या छात्रालयात राहून शिक्षण घेतल्यानंतरच्या उल्लेखावरून येतो. कवी सुरेश भट यांनी त्यांना गमतीने 'सानेगुरुजी' म्हणणे ही गोष्ट आदर्श विद्यार्थ्याची प्रतिमा वाचकांच्या नजरेसमोर निर्माण करते तर लागलीच लेखिकेच्या "पण..." या वाक्यामुळे हरिश्चंद्राची आदर्श पतीची प्रतिमा काहीशी धूसर होताना दिसते.[४५]

लेखिकेने ऑफिस आणि घर अशी कसरत करत असतानाच सिद्धार्थ महाविद्यालयात पदवीसाठी प्रवेश घेणे, अत्यंत धावपळीमध्ये पतीच्या अटी पूर्ण करताना घर-संसार सांभाळून आपले बीएचे शिक्षण पूर्ण करणे हे आजच्या तमाम गृहिणी व नोकरदार महिलांसाठी एक आदर्श उदाहरण आहे. सुरुवातीला शिक्षणासाठी लेखिकेला विरोध करणारा हरिश्चंद्र, लेखिका बी.ए. झाल्यानंतर मात्र आनंदाने सर्वांना तिच्याबद्दल सांगू लागतो, तिचे सर्टिफिकेट कौतुकाने भिंतीवर टांगतो, हे दलित समाजातील पुरोगामी शैक्षणिक दृष्टिकोन अधोरेखित करते. पुढे लेखिकेने एम. ए. चे शिक्षण पूर्ण करण्याची इच्छा व्यक्त केल्यावर मात्र हरिश्चंद्राचा पुन्हा विरोध होणे हे कुठेतरी मनुष्याच्या मूळ स्वभावाला उजळणी मिळाल्यासारखे आहे.[४६]

लेखिकेची तिन्ही मुले म्युनिसिपल मराठी शाळेत शिकण्याचे समाधान लेखिका व्यक्त करते.[४७] तेव्हा एकीकडे मातृभाषेचे महत्त्व अधोरेखित होत असतानाच, लेखिकेच्या तिन्ही मुलांना, "आपल्या पालकांनी आपल्याला इंग्रजी माध्यमात जर शिकवलं असतं तर किमान

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आपला भाषिक न्यूनगंड कमी झाला असता"-असे वाटणे.[४८] हे कुठे तरी एकमेकांच्या विरोधीवर्तन असल्यासारखे वाटते. किंबहुना लेखिका स्वतःही मुलांच्या मताशी सहमत असल्याचे मत व्यक्त करते.

लेखिकेच्या मुलीची- मानिनीची मैत्रीण व तिचा भाऊ मानिनीच्या वाढदिवसानिमित्त लेखिकेच्या घरी येऊन केक खाऊन गेल्यानंतर, दुसऱ्याच दिवशी किशोरीच्या आईने येऊन, "आपण मराठा आहोत व आपल्याला तुमच्या जातीचे खाल्लेले चालत नाही"-हे ओरडून सांगणे व या गोष्टीची मुलींच्या शिक्षिकेला कल्पना दिल्यानंतर शिक्षिकेकडूनही त्या विरोधात अपेक्षित प्रतिसाद न मिळणे.[४९] या गोष्टी कुठेतरी जातीपातीच्या कुंपणामध्ये बंदिस्त झालेल्या, संकुचित समाजाचे ठळकपणे प्रतिनिधित्व करतात.

लेखिका आपली नोकरी आणि घरदार सांभाळून एम.ए.चे शिक्षण पूर्ण करणारी कोकणातील पहिली स्त्री असल्याने डॉ.भालचंद्र मुणगेकर यांच्यामार्फत लेखिकेचा जाहीर सत्कार होऊन लेखिकेला देण्यात आलेले प्रोत्साहन ही उर्मिलासारख्या अनेक नोकरदार आणि गृहिणीवर्गाच्या पाठीवर मिळालेली एक प्रकारची शाबासकीची थापच आहे. याशिवाय 'संवादिनी दलित स्त्री साहित्य मंच' व यासारख्या अनेक संघटनांच्या माध्यमातून लेखिकेने काही सभा संमेलनांमधून स्त्री- पुरुष समानता, जातीयतेचे उच्चाटन, इ. बाबींवर जनजागृती करणे, महात्मा ज्योतिराव फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची धार समाजापर्यंत पोहोचविणे, इ. प्रयत्न आधुनिक शिक्षण प्रणालीतील गाभा घटकांना पूरक ठरतात.

एसएनडीटी विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात लेखिकेने 'कवच' या कथेच्या माध्यमातून गरीब-दुबळया, बाजारात फळे विकून चरितार्थ चालवणाऱ्या महिलांवर, पुरुष ग्राहकांकडून सातत्याने केल्या जाणाऱ्या अश्लील शेरेबाजीवर प्रकाश टाकणे, या कथेवरून वैचारिक वादळ निर्माण होणे, हे पुन्हा कुठेतरी वेगळया रूपात स्त्रीवर अन्याय अन्याय झाल्यासारखेच वाटते.[५०]

एका सामान्य दलित कुटुंबातील, खेड्यापाड्यातून अडथळे पार करत ठेचा खात शिकलेली मुलगी, एका नामांकित विद्यापीठामध्ये अभ्यासक्रमातून एक स्त्रीलेखिका म्हणून नावारूपाला येते ही बाब दुर्लक्षित उपेक्षित व एकेकाळी दलित म्हणून समाजाने नाकारलेल्या, एका आदर्श स्त्रीची प्रतिमा अधिकच उंचावताना दिसून येते. [५१] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजाला दिलेले आत्मभान, त्यातून मिळालेली नवी दृष्टी यांच्या जोरावर, एका दलित स्त्रीचे उच्च शिक्षण घेणे व त्यायोगे आपल्या समाजातील अन्य स्त्रियांपुढे आदर्श ठेवणे, महात्मा ज्योतिराव फुले डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन, दलित समाजातील स्त्रीशिक्षण तसेच स्व-समाजाची बदलणारी भूमिका यावर लक्ष केंद्रित करून, विविध व्याख्यानांमधून 'डोअर टू डोअर' प्रबोधनपर व्याख्याने, चर्चासत्रे यांमधून स्व-समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे हे दलित समाजातील एका धगधगत्या रणरागिनीचे स्व- समाजाप्रती तळमळणारे रूपच असल्याचे दिसून येते.[५२]

दुसऱ्या जागतिक मराठी परिषदेसाठी लेखिकेचे मॉरिशसला जाणे, त्यांच्या कथांची इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, तामिळ, उर्दू अशा भाषांमधून भाषांतरे होणे, विविध दर्जेदार नियतकालिकांमधून लेखिकेचे सातत्याने होणारे लेखन तसेच त्यांना प्राप्त झालेले पुरस्कार हे सामान्य कुटुंबातील एका अनन्यसाधारण व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून देते.[५३] शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर लेखिकेचा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यवाटचालीतील स्त्रियांचा सहभाग' या विषयावर पीएचडी करण्याचा मानस होणे, "त्याऐवजी पुस्तक लिही" या मैत्रिणीच्या सल्ल्यानंतर, पुस्तक लिहिण्यासाठी ग्रंथालयात जाऊन, संदर्भ शोधण्यासाठी धडपड करणे, विविध स्त्रियांच्या मुलाखती घेणे व शेवटी पुस्तक प्रकाशित होणे ही एकूण वाटचाल संघर्षमय परिस्थितीत संशोधन करणाऱ्या एका स्त्रीसंशोधक अभ्यासकाचे यथार्थ दर्शन घडवते.[५४]

लेखिकेचा मुलगा मंदार, मेडिकलचे शिक्षण घेत असताना हॉस्टेलवरून घरी परतलेला असताना त्याने आपले कॉलेज बदलविण्यास सांगणे या गोष्टीची काही अनुत्तरीत संभाव्य कारणे देखील यानिमित्ताने प्रकाशझोतात येताना दिसतात. आरक्षण दिल्याच्या कारणावरून सवर्णांकडून दलितांना मिळणारी हीनतेची वागणूक, दलित जातीतील धर्मांतरीत बौध्द यांच्याकडे सवर्णांचा बघण्याचा सदैव दूषित दृष्टिकोन या बाबी एकीकडे चिंतनशील बनवितात तर दुसरीकडे सर्वधर्मसमभावाची व माणुसकीची शिकवण देणाऱ्या शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रामध्ये अशाप्रकारे भेदाभेद होणे यातून शिक्षण व्यवस्थेतील अशा असंख्य 'रॅगिंग' अधोरेखित होताना दिसून येतात.[५५]

लेखिकेच्या मुलगी मालविका हिने केलेले "आई शिक्षणामुळे स्त्रीमुक्तीवादी झाली"- हे विधान वाचकास विचारप्रवृत्त करते. याशिवाय इतर आयांप्रमाणे परीक्षेच्यावेळी लेखिकेने देखील स्वतःच्या मुलांचे रजा घेऊन कोडकौतुक पुरवावे- ही मालविकाची अपेक्षा पूर्ण न करू शकणाऱ्या लेखिकेला मुलीने समजून घेणे, या गोष्टीतून आधुनिक स्वावलंबी व परिपक्व स्वभावाच्या तरुणीचे दर्शन घडवते.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

एकूणच 'आयदान' या दलित आत्मकथनातून प्रतिकूल परिस्थितीचे अनेक कंगोरे असणारी दाहक वास्तवता नजरेस पडते. त्यातही इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीतून खेड्यापाड्यातून सर्रास नजरेस पडणारी जातीभेदाची झळ सहन करत असलेल्या लहान-मोठ्या वयोगटातील अनेक दलित स्त्री-पुरुषांची मनोअवस्थाच यानिमित्ताने प्रतिबिंबित होते.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात येणारे संशोधन हे उर्मिला पवार लिखित 'आयदान' या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिप्रेक्ष्यातील, दलित जाणिवेतून केलेल्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषण करण्याकरिता जरी करण्यात आले असले तरी देखील दलित आत्मकथनांमधून दिसणारा संघर्ष हा सर्वत्र कायम असल्याचे दिसून येते. किंबहूना 'दलित' आणि 'संघर्ष' हे समीकरणच असल्याचे सर्वच दलित आत्मकथनांमधून अधोरेखित होते व याद्वारे 'आयदान'सारख्या अतिशय संघर्षमय वातावरणात घडलेल्या एका यशस्वी वाटचालीचा या निमित्ताने परिचय होतो.

संदर्भसूची :-

१) पवार उर्मिला, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, सहावी आवृत्ती, दि.२५ डिसें.२००८, पृ.२
२) तत्रैव पृ.७, ८
३) तत्रैव
४) तत्रैव पृ.१०
५) तत्रैव पृ.१२
६) डॉ.कांबळे नंदा, दलित आत्मकथने:समीक्षेची समीक्षा, स्वरूप प्रकाशन, पुणे, प्र.आवृत्ती दि. ३० एप्रिल २०१८, पृ.९
७) डॉ. गायकवाड संपत, दलित आत्मकथने भाषिक समाज: भाषा आणि भाषा व्यवहार, प्रज्ञा प्रबोध प्रकाशन, सांगली, प्र.आवृत्ती दि.६ डिसें.२०१२, पृ.५२
८) पवार उर्मिला, आयदान, उनि. पृ.१२
९) तत्रैव पृ.१३
१०) तत्रैव पृ.१४
११) तत्रैव
१२) तत्रैव पृ.१५
१३) तत्रैव पृ.१८
१४) तत्रैव पृ.२४
१५) तत्रैव पृ.१२६,१२७
१६) तत्रैव पृ.२७,२८
१७) तत्रैव पृ.२१
१८) तत्रैव पृ.४९
१९) तत्रैव पृ.५१
२०) तत्रैव पृ.५५
२१) तत्रैव पृ.५६
२२) तत्रैव पृ.१८२
२३) तत्रैव पृ.७०
२४) तत्रैव पृ.७२
२५) तत्रैव पृ.७४
२६) तत्रैव पृ.७५
२७) तत्रैव पृ.८६
२८) तत्रैव पृ.९३
२९) तत्रैव पृ.९९
३०) तत्रैव पृ.७४
३१) तत्रैव पृ.१११
३२) तत्रैव पृ.११७,११८
३३) तत्रैव पृ.११८
३४) तत्रैव पृ.१२७
३५) तत्रैव पृ.१२९
३६) तत्रैव पृ.१३०
३७) तत्रैव पृ.१३५

३८) तत्रैव पृ.१०९, १३६
३९) तत्रैव पृ.१३८,१३९
४०) तत्रैव पृ.१४०
४१) तत्रैव पृ.१४२,१४३
४२) तत्रैव पृ.१८३,१८४
४३) तत्रैव पृ.१७९
४४) तत्रैव पृ.१९२ ते १९४
४५) तत्रैव पृ.२००
४६) तत्रैव पृ.२०२,२०३
४७) तत्रैव पृ.२०४
४८) तत्रैव पृ.२६०
४९) तत्रैव पृ.२०४
५०) तत्रैव पृ.२३८
५१) तत्रैव
५२) तत्रैव
५३) तत्रैव पृ.२३९
५४) तत्रैव
५५) तत्रैव पृ.२५४

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

महापुराचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. राजाराम महादेव थोरात
भूगोल विभाग प्रमुख, द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
तळा, ता. तळा, जिल्हा - रायगड.
Email - rmthorat76@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171003
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 19-23
October 2025
Submitted: 10 Sept. 2025
Revised: 20 Sept. 2025
Accepted: 05 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश :

पर्यावरण भूगोलात महापूर या पर्यावरणीय नैसर्गिक आपत्तीला विशेष महत्त्व आहे. नद्यांच्या सखल मैदानी प्रदेशात व सागरकिनारी प्रदेशात निर्माण झालेल्या पूर परिस्थितीमुळे फार मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते. अलीकडच्या काळात पूर ही आपत्ती गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. कारण अनेक नद्यांना पूर्वी पेक्षा जास्त तीव्र स्वरूपाचे महापूर येतात. पूर ही नैसर्गिक आपत्ती दिवसेंदिवस उग्र स्वरूप धारण करीत आहे. या आपत्तीवर नियंत्रण मिळवणे मानवाला अशक्यप्राय आहे.नद्यांच्या पाणलोट क्षेत्रात अल्पकाळात मुसळधार पर्जन्यवृष्टी झाल्यामुळे अनेक नद्यांना महापूर येतात. पुराचे पाणी नदीपात्रात मावत नाही. त्यामुळे ते नदी किनाऱ्यावरील सखल मैदानी प्रदेशात पसरते, तेव्हा त्याला पूर असे म्हणतात. महासागरात झालेल्या भूकंपामुळे त्सुनामी लाटा निर्माण होऊन सागर किनारी प्रदेशात महापूर येतात. तसेच महासागराला अमावास्या व पौर्णिमेला येणाऱ्या उधाणाच्या भरतीमुळे सागर किनारी भागात पाणी फैलावते व सखल भाग जलमय होतो. याला देखील पूर असे म्हणतात. भारतात हिमालयात व पश्चिम घाट प्रदेशात पडणाऱ्या मान्सूनच्या मुसळधार पावसामुळे अलीकडच्या काळात महाप्रलयकारी पूर येतात. गंगा, ब्रह्मपुत्रा, सिंधू, गोदावरी, नर्मदा, कृष्णा, कावेरी, तापी या नद्यांना प्रचंड पूर येतात. मानवाने मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड केल्यामुळे विदारण होऊन नदीपात्रात गाळाचे संचयन होऊन नदीपात्र उथळ बनत आहेत. त्यामुळे पुराचे पाणी आज फार मोठ्या प्रमाणावर आसपासच्या मैदानी प्रदेशात पसरून जीवित व वित्तहानी होते. कोकणात व केरळ राज्यात पावसाळ्यात फार मोठ्या प्रमाणात पूर परिस्थिती निर्माण होते.

प्रस्तावना :

भूतलावर नैसर्गिक व मानवनिर्मित क्रियांमुळे महापूर ही पर्यावरणीय आपत्ती निर्माण होतात. नैसर्गिक शक्तीमुळे पर्यावरणात घडून येणारा अकस्मात विनाशकारी बदल म्हणजे 'नैसर्गिक आपत्ती' होय. नैसर्गिक आपत्तीला पर्यावरणात विशेष महत्त्व आहे. नैसर्गिक आपत्तींमुळे जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणावर होते.

पृथ्वीतलावर अचानक येणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तींमध्ये भूकंप, ज्वालामुखी, दुष्काळ, महापूर, सुर्यावरील डाग, हिमवादळे, चक्रीवादळे, उल्कापात, साथीचे रोग, भूमीपात इत्यादींचा समावेश होतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. राजाराम महादेव थोरात, भूगोल विभाग प्रमुख द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळा, ता. तळा, जिल्हा – रायगड.

How to cite this article:
थोरात, . राजाराम . महादेव . (2025). महापुराचा भौगोलिक अभ्यास. *Journal of Research & Development, 17(10(I)), 19–23.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17464261

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17464261

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

, नैसर्गिक आपत्तींवर पूर्णपणे मानवी नियंत्रण आणणे अशक्य व अवघड असते. कारण मानवाची शक्ती नैसर्गिक आपत्तींपुढे दुबळी वाटते. भूकंप, ज्वालामुखी, महापूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे हे सर्व भौगोलिक आविष्कार आहेत. काही आपत्तींवर मात करण्यासाठी मानव सतत प्रयत्नशील आहे. पर्यावरणीय आपत्तीमागे भौगोलिक कारणे कोणती असतात ते शोधून काढता येते, पण त्यावर पूर्णपणे नियंत्रण आणणे मानवाला अशक्य आहे.

महापूर ही नैसर्गिक पर्यावरणातील आपत्ती अचानक व जलद घडून येतात. त्याचा सजीवसृष्टीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. वनस्पती, प्राणी, मानव यांची हानी होते. नैसर्गिक आपत्तींमुळे मानवाचे किती नुकसान होते, त्यावर पर्यावरणीय आपत्तीचे स्वरूप अवलंबून असते. सर्वच पर्यावरणीय आपत्ती नुकसानकारक असतातच असे नाही. चक्रीवादळे, हरिकेन्स व टायफुन्स जर महासागरात निर्माण झाली तर त्यामुळे जीवित व वित्तहानी होत नाही. समुद्रातच शांत झाली तर त्यांचा मानवाशी संपर्क येत नाही. विनाशकारी चक्रीवादळे सागर किनाऱ्यावर येऊन धडकली तर त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात जिवीत व वित्तहानी होते. भारताच्या पूर्व किनारपट्टीवर दरवर्षी महापूर व चक्रीवादळामुळे फार मोठे नुकसान होते. औद्योगिकीकरणाच्या व नागरीकरणाच्या युगात वाढत्या लोकसंख्येमुळे मानवाचा नैसर्गिक पर्यावरणातील हस्तक्षेप दिवसेंदिवस वाढतच चालला आहे.त्यामुळे मृदावरण, जीवावरण, वातावरण आणि जलावरण यातील नैसर्गिक गुणवत्ता कमी होऊन प्रदूषणाचे प्रमाण फारच वाढत आहे. मानवाने सांस्कृतिक पर्यावरणाचा विकास केल्यामुळे मानवनिर्मित आपत्तींमध्ये वर्षानुवर्षे वाढ होताना आढळत आहे. नागरीकरण हे औद्यागिकीकरणाचे अपत्य आहे. यामुळे अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

बीज संज्ञा : चक्रीवादळ, ढगफुटी,सुनामी लाटा,संचयन
निर्वणीकरण,पाणलोट क्षेत्र,भूखंड,कुंडल कासार सरोवर

महापुराची कारणे

१) मुसळधार पर्जन्य :

हवामान बदलामुळे नद्यांच्या पाणलोट परिसरात अल्पकाळात मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा पुरवठा होतो. अशा वेळी पुराचे पाणी नदी किनाऱ्यावरील मैदानी प्रदेशात पसरते व पुढे वाहत जाते यालाच पूर असे म्हणतात. भारतातील अनेक नद्यांना मुसळधार पावसामुळे दरवर्षी प्रलयकारी पूर येतात. हिमालयात व सह्याद्री पर्वतीय प्रदेशात ढगफुटीमुळे प्रचंड पाणीपुरवठा होऊन नद्यांना महापूर येतात. मानवाने मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड केल्यामुळे जमिनीची धूप होऊन गाळाचे संचयन नदीपात्रात होते. त्यामुळे नदीपात्र उथळ बनते. अशा वेळी पुराचे पाणी नदीपात्रात मावत नाही ते आसपासच्या सखल प्रदेशात पसरते. त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते.

२) चक्रीय वादळे :

हवामान बदलामुळे उन्हाळ्यात महासागराचा किंवा जमिनीचा पृष्ठभाग तापून हवेच्या कमी दाबाचे प्रदेश निर्माण होऊन त्याचे रूपांतर हळूहळू चक्रीवादळात होते. पृथ्वीवरील महासागरी भागात दरवर्षी अनेक चक्रीवादळे निर्माण होतात. चक्रीवादळे सागर किनाऱ्यावरील भूप्रदेशात वाहत-वाहत येऊन कमी कालावधीत मुसळधार पर्जन्यवृष्टी होते. त्यामुळे नद्यांना पूर येतात. हरिकेन्स व टायफुन्स यांसारख्या महाप्रलयकारी चक्रीवादळांमुळे अमेरिका, जपान, चीन व फिलिपाईन्सच्या सागर किनारी प्रदेशात अतिवृष्टी होऊन महापूर येतात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते. दरवर्षी पॅसिफिक व अटलांटिक महासागरात ३० ते ४० चक्रीवादळे किंवा टायफुन्स निर्माण होऊन किनाऱ्यावर येतात. कॅरिबियन समुद्रातील वेस्ट इंडिज बेटाजवळ निर्माण होणाऱ्या चक्रीवादळांना 'हरिकेन्स' असे म्हणतात. तसेच चीन व जपानच्या किनाऱ्यावरील वादळांना 'टायफुन्स' असे म्हणतात.भारतात बंगालच्या उपसागरात व अरबी समुद्रात दरवर्षी अनेक चक्रीवादळे निर्माण होतात. त्यातील दोन ते तीन चक्रीवादळे फारच प्रलयकारी असतात. त्यामुळे भारताच्या पूर्व किनारपट्टीवर आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू व ओडिशा राज्यांत महापूर येतात. अरबी समुद्रात निर्माण होणाऱ्या विनाशकारी चक्रीवादळामुळे केरळ, गोवा, कोकण किनारपट्टीवर प्रलयकारी पूर येतात. कारण चक्रीवादळात सागर किनारी प्रदेशात मुसळधार पाऊस पडतो. सागरकिनाऱ्यावरील सखल भूप्रदेश जलमय होतात. महासागरात निर्माण होणाऱ्या प्रचंड महाकाय लाटा किनाऱ्यावर येऊन आपटतात.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

३) जंगलतोड :

औद्योगिक विकास, नागरीकरण व कृषी विस्तार करण्यासाठी मानवाने फार मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड केली आहे. निर्वणीकरणामुळे जमीन उघडी पडते. पावसाचे पाणी जमिनीत न मुरता उताराला अनुसरून वेगाने वाहत नदीपात्रात जाते. त्यामुळे नदीपात्रात गाळाचे व पाण्याचे प्रमाण वाढल्यामुळे नद्यांना पूर येतात. जगातील अनेक देशांत गेल्या ४० ते ५० वर्षांत मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाल्यामुळे पूर्वी ज्या नद्यांना कधीही पूर येत नव्हते. अशा नद्यांना आज पूर येऊ लागले आहेत. गंगा, यमुना, कोयना, दामोदर, गोदावरी, ब्रह्मपुत्रा, कृष्णा, महानदी या नद्यांना पूर्वी पेक्षा महाभयंकर पूर येऊ लागले आहेत. तसेच हो-यांग-हो,नाईल, एलब, डॅन्यूब, न्हाईन, मिसिसीपी, मिसुरी, टेनेसी, सेंट लॉरेन्स या नद्यांना देखील पाणलोट क्षेत्रातील प्रचंड वृक्षतोडीमुळे येणाऱ्या पुरांचे प्रमाण व तीव्रता मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. वनस्पतींच्या मुळया मातीचे कण घट्ट पकडून ठेवतात. पावसाचे पाणी जमिनीत मुरते. त्यामुळे मृदाधूप कमी प्रमाणात होते. नदीपात्रात गाळाचे संचयन होत नाही. त्यामुळे वृक्षारोपण अतिशय महत्त्वाचे आहे.

४) तापमान वाढ व बर्फ वितळणे :

जागतिक तापमान वाढल्यामुळे पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ झाली आहे. त्यामुळे ध्रुवीय प्रदेशातील बर्फ वितळून महासागराच्या पाण्याची पातळी वर्षानुवर्षे वाढत आहे. सागर किनाऱ्यावरील सखल प्रदेशात सागराचे पाणी शिरून पूर परिस्थिती निर्माण होते. भारतात उन्हाळ्यात हिमालय पर्वतावरील बर्फ मोठ्या प्रमाणात वितळून नद्यांना उन्हाळ्यात देखील पूर येताना दिसतात. गंगा, यमुना, घागरा, कोसी, गडंग, गोमती, ब्रह्मपुत्रा, शारदा या नद्यांना उन्हाळ्यात बर्फ वितळून पाण्याचा पुरवठा होतो व पूर येतात. कोसी नदी महापुरासाठी जगप्रसिद्ध आहे. या नदीला पावसाळ्यात पावसामुळे व उन्हाळ्यात बर्फ वितळून प्रचंड विनाशकारी महापूर येतात. कोसी नदीला बंगालची अश्रू वाहिनी म्हणतात. महासागराच्या पाण्याची पातळी वाढल्यामुळे सागर किनाऱ्यावरील शेतजमीन पाण्याखाली जाऊन अन्नधान्य उत्पादनात घट झाली आहे. सागर किनारी भागातील लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत आहे. बर्फ वितळल्यामुळे महासागरी बेटे व सागर किनाऱ्यावरील शहरे पाण्याखाली जाऊ लागली आहेत. त्यामुळे प्रचंड लोकसंख्या विस्थापित होणार आहे.

५) सागरी भूकंप व त्सुनामी लाटा :

भूगर्भातील अंतर्गत हालचालींमुळे महासागराच्या तळभागावर महाप्रलयकारी भूकंप होतात. त्यामुळे महासागराच्या पृष्ठभागावर प्रचंड लाटा निर्माण होतात. या लाटांना जपानी भाषेत त्सुनामी असे म्हणतात. या महाप्रलयकारी लाटांची उंची २० ते ४० मीटरपर्यंत असते. तसेच ताशी वेग ६०० ते ८०० कि.मी. इतका प्रचंड असतो. या लाटा सागर किनाऱ्यावर येऊन धडकतात. त्यामुळे काही क्षणात सागर किनाऱ्यावरील भाग जलमय होऊन प्रचंड हाहाकार निर्माण होतो. वनस्पती, प्राणी, पक्षी व मानवाला महासागरात कायमची जलसमाधी मिळते. भूखंडावरील पर्वतीय व डोंगराळ प्रदेशाची विदारण क्रियेमुळे झीज होऊन महासागराच्या तळभागावर गाळाचे संचयन होऊन भूपृष्ठावरील संतुलन बिघडून भूकंप व ज्वालामुखी होतात.

त्यामुळे महासागरातील त्सुनामी लाटा व भरती-ओहोटीच्या लाटांमुळे सागरकिनारा जलमय होऊन पूर येतात.

६) मृदाधूप :

वातावरणातील बाह्य शक्तींच्या क्षरण कार्यामुळे भूपृष्ठावरील सुपीक जमिनीची मोठ्या प्रमाणावर धूप होते. उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या ऋतूंमुळे खडकांचे विदारण होऊन भुगा व चुरा होतो. वाहते पाणी व वारा यामुळे गाळ व रेती नदीपात्रात जाऊन जमा होते. पावसाळ्यात पूर आल्यानंतर नदीपात्रात पाणी मावत नाही. त्यामुळे ते सभोवतालच्या सखल भागात पसरते व वाहू लागते. तसेच मानवाने बेसुमार जंगलतोड केल्यामुळे जमीन उघडी-बोडकी होऊन ऊन, वारा, पाऊस यामुळे मृदाधूप होऊन पावसाच्या पाण्यासोबत गाळ नदीपात्रात जाऊन साठतो. त्यामुळे नदी उथळ बनते. पाणलोट क्षेत्रात थोडासा अधिक पाऊस पडला तरी ते पाणी नदीपात्रात मावत नाही ते सभोवतालच्या प्रदेशात पसरून पूर येतो.

७) नद्यांवरील धरणे फुटणे :

जगातील अनेक देशांत बारमाही वाहणाऱ्या नद्यांवर जलसिंचन, विद्युतनिर्मिती, पाणीपुरवठा व पूरनियंत्रण यासाठी मोठ-मोठी धरणे बांधली आहेत. एखाद्या वेळेस नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात हवामान बदलामुळे ढगफुटी होऊन अल्पावधीत प्रचंड पाऊस पडतो. अशावेळी धरणात प्रचंड पाणी जमा होऊन धरणाच्या भिंतीवर पाण्याचा दाब येऊन धरणे फुटतात. अशावेळी प्रचंड हाहाकार निर्माण

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

होऊन नदी किनाऱ्यावरील परिसरात पूर परिस्थिती निर्माण होते. जीवित व वित्तहानी होते. उदा. १९६१ साली पुण्याजवळील पानशेत धरण फुटल्यामुळे मुठा नदीला अचानक पूर येऊन पुणे शहराचा बराचसा भाग वाहून गेला होता.

पुराचे परिणाम

१) जीवित व वित्तहानी :

नद्यांना येणाऱ्या महापूर या नैसर्गिक आपत्तींमुळे फार मोठ्या प्रमाणात पूरग्रस्त प्रदेशात जीवित व वित्तहानी होते. नदीच्या सभोवतालच्या प्रदेशातील हजारो लोकांना जलसमाधी मिळते. हजारो जनावरे, पक्षी व प्राणी मरण पावतात. तसेच रस्ते, लोहमार्ग, निवासी इमारती, सरकारी कार्यालये यांचे अतोनात नुकसान होते.सुपीक मैदानी प्रदेशातील उभी पिके पुरात वाहून जातात. नदी किनाऱ्यावरील सखल प्रदेशात शेती विकास झालेला असतो. पुरामुळे सुपीक माती वाहून जाते व जमीन नापीक बनते. भारताच्या पूर्व किनारपट्टीवर पावसाळ्यात येणाऱ्या चक्रीवादळामुळे विनाशकारी सागरीलाटा आक्राळ-विक्राळ रूप धारण करून शेकडो चौ.कि.मी.चा भूप्रदेश जलमय करतात. लाखो लोक कायमचे बेघर होतात. महासागरात आलेल्या भूकंपामुळे त्सुनामी लाटा निर्माण होऊन सागर किनाऱ्यावर प्रचंड हाहाकार निर्माण करतात. फार मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते.

२) साथीच्या रोगांचा फैलाव :

नद्यांना आलेला महापूर ओसरल्यानंतर सखल मैदानी प्रदेशात दलदल निर्माण होते. या दलदलीत कचऱ्याचे साम्राज्य पसरलेले असते. या दलदलीतूनच अनेक वेळा साथीचे रोग पसरतात. या रोगांना अनेक लोक बळी पडून मरण पावतात. तसेच या दलदलीमुळे जलप्रदूषण होऊन त्यातूनच कावीळ, विषमज्वर, गॅस्ट्रो व त्वचेचे विकार मानवाला होतात. साथीचे रोग आटोक्यात न आल्यास महामारी निर्माण होऊन अनेक गावं ओस पडतात. त्यामुळे आरोग्य यंत्रणेवर प्रचंड ताण पडतो.

३) लोकसंख्या स्थलांतर :

एखाद्या भूप्रदेशात नद्यांना जर वारंवार विनाशकारी महापूर येत असतील तर महापुरापासून संरक्षण करण्यासाठी पूरग्रस्त प्रदेशातील लोक सुरक्षित ठिकाणी आपले कायमचे निवासस्थान सोडून स्थलांतर करतात. भारतात गंगा व ब्रह्मपुत्रा नद्यांच्या पूरग्रस्त प्रदेशातून लाखो नागरिकांनी सुरक्षित उंचवट्याच्या ठिकाणी कायमचे स्थलांतर केलेले आढळते. भारताच्या पूर्व व पश्चिम किनारपट्टीवरील ज्या सखल भागात वारंवार समुद्राच्या भरती लाटांमुळे पूर परिस्थिती निर्माण होते. तेथील लोकांनी सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतर केले आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवबाग व तारकर्ली या समुद्र किनाऱ्यालगतच्या गावांना धोका निर्माण झाल्यामुळे तेथील अनेक लोकांनी स्थलांतराला सुरुवात केलेली आहे. कारण या परिसरात सागर पातळीपासून काही फूट उंचीवरच मानवी वस्ती आहे.

४) नद्यांच्या पात्रात बदल :

नदीच्या शेवटच्या टप्प्यात किंवा वृद्धावस्थेत भूप्रदेशाचा मंद उतार, नागमोडी वळणे, गाळ व पाण्याचे जास्त प्रमाण, रुंद पात्र असते. अशावेळी नदीच्या पाणलोट परिसरात मुसळधार पाऊस झाल्यास नदीला महापूर येऊन पाण्याच्या प्रचंड दाबामुळे नागमोडी वळणावर नद्या सरळ वाहू लागतात. नदीच्या पूर्वीच्या पात्रात अर्धचंद्राकार कुंडलकासार सरोवरांची निर्मिती होते. अशावेळी नद्या नवीन प्रदेशातून वाहू लागतात. अचानक नदीने प्रवाहमार्ग बदलल्यामुळे त्या प्रदेशात महापूर येऊन लाखो लोक, जनावरे, घरेदारे समुद्रात वाहून जातात. त्यामुळे अशावेळी फार मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते. सर्वसाधारणपणे नद्यांच्या नागमोडी वळणावर नदीपात्र बदलाची क्रिया जास्त प्रमाणात व लवकर घडून येते. उदा. कोसी नदीने गेल्या २५० वर्षांत १४० कि.मी. रुंदीच्या प्रदेशातून आपले पात्र बदलले आहे. कारण नदीला महापूर आल्यानंतर नदी या भूप्रदेशात कोठूनही वाहू शकते. तसेच चीनमधील हवांग नदीने सुमारे १००० कि.मी. प्रदेशातून आजपर्यंत आपला प्रवाहमार्ग बदललेला आहे. त्यामुळे नदीपात्र बदलणाऱ्या भूप्रदेशात महापुरामुळे अचानक महाभयंकर विनाशकारी आपत्ती निर्माण होते. फार मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी होते. लाखो लोकांना जलसमाधी मिळते.

५) पूर मैदानांची निर्मिती :

पर्वतीय व डोंगराळ प्रदेशाच नदी मोठ्या प्रमाणात खननकार्य करते. नदीच्या वृद्धावस्थेत भूप्रदेशाचा उतार अतिशय मंद होत जातो. नदीच्या पाण्यात गाळाचे प्रमाण सर्वाधिक असते. अशावेळी नदीला महापूर आल्यानंतर पुराचे पाणी नदीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर फैलावते व गाळाचे संचयन होते. वर्षानुवर्षे असे गाळाचे संचयन होऊन सुपीक मैदानी प्रदेश निर्माण होतात. त्यालाच पूर मैदाने असे

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

म्हणतात. अशी पूर मैदाने बहुतेक नद्यांच्या खोऱ्यात निर्माण झालेली आढळतात. पूर मैदाने सुपीक असल्यामुळे शेतीसाठी खूपच उपयुक्त असतात. दर हेक्टरी कृषी उत्पादन भरपूर निघते. प्राचीन काळी मानवाने लोकवस्ती नद्यांच्या सुपीक मैदानी प्रदेशात निर्माण केल्यामुळे अशा प्रदेशात प्राचीन मानवी संस्कृतीचा उदय व विकास झालेला दिसून येतो. पृथ्वीतलावर गंगा, नाईल, सिंधू नद्यांच्या मैदानात प्राचीन संस्कृती उदयास आल्या आहेत.

६) टाकाऊ पदार्थांची विल्हेवाट :

पृथ्वीतलावर मानवाने आपली वस्ती प्राचीन काळापासून नदी व सागर किनारी प्रदेशात वसवली आहे. त्यामुळे या प्रदेशात जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या आढळते. त्यामुळे नदी किनाऱ्यावरील विविध टाकाऊ दूषित पदार्थ पुराच्या पाण्यासोबत खोल समुद्रात वाहून जातात. त्यामुळे नदी किनारा नैसर्गिकरीत्या स्वच्छ होतो. दूषित पदार्थांची विल्हेवाट लावली जाते. रोगराई व दुर्गंधी यापासून मानवाची सुटका होते. त्यामुळे हा महापुराचा विधायक परिणाम झालेला दिसतो.

७) भूजल पातळीत वाढ :

नदीला पूर आल्यानंतर पुराचे पाणी नदीच्या किनाऱ्यावरील सखल मैदानी प्रदेशात पसरते. त्यामुळे पाणी भूगर्भात खोलवर मुरते आणि भूजलपातळीत वाढ झालेली दिसून येते. विहिरी, कूपनलिका, तलाव व सरोवरांच्या पाण्याच्या पातळीत भरपूर वाढ झालेली आढळते. त्यामुळे उन्हाळ्यातही शेतीला व पिण्यासाठी मुबलक पाणी उपलब्ध होते. तसेच कृषी उत्पादनात भरघोस वाढ झालेली आढळते. त्यामुळे महापुराचा हा चांगला परिणाम आहे.

८) भूभागाचे सपाटीकरण :

नदी किनाऱ्यावरील भूप्रदेश ओबड-धोबड असल्यास नदीला आलेल्या पुरामुळे गाळाचे संचयन खोलगट भागात होऊन त्या भूप्रदेशाचे सपाटीकरण झालेले आढळते. शेत जमिनीची सुपीकता वाढते. दर हेक्टरी व दरडोई कृषी उत्पादनात भरपूर वाढ होते. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येला भरपूर अन्न पुरवठा होतो. तसेच शेतकऱ्याला शेतीची मशागत करणे सोपे जाते.

संदर्भ ग्रंथ :

- मगर जयकुमार - पर्यावरण शास्त्र
- सारंग सुभाषचंद्र - पर्यावरण भूगोल
- घोलप टी एन - पर्यावरण शास्त्र
- थोरात राजाराम - मानवी भूगोल
- Sharma P.P. - Ecology of environment
- Singh Savindra - Environmental geography
- Bharucha E. - The biodiversity of India
- Agarwal,Tiwari - Biodiversity and Environment.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

शाश्वत विकास साधताना वाणिज्य क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका: एक अध्ययन

राजेंद्र आनंदराव मालेकर
Dr. Khatri Mahavidyalaya Tukum, Chandrapur Gondwana University, Gadchiroli Maharashtra. Indian
Email- rmalekar1990@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171004
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 24-28
October 2025
Submitted: 10 Sept. 2025
Revised: 20 Sept. 2025
Accepted: 05 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश :-

पर्यावरण आणि मानव यांचा अगदी जवळचा संबंध आहे. कोणत्याही प्रकारचा विकास किंवा बदल करायचा असेल तर या घटकाशिवाय शक्य होणार नाही. त्यामुळे या घटकांना खूप महत्त्वाचे मानले जाते.म्हणूनच पर्यावरणामध्ये शाश्वत विकास होत राहणे आवश्यक आहे. हा होणारा विकास दीर्घकाळ टिकून राहण्यासाठी पर्यावरणामध्ये होणारे बदल आणि मानवी जीवनामध्ये आवश्यक असणारे बदल यामधून मानवाच्या पूर्ण होणाऱ्या गरजा जसे वस्तू आणि सेवांची आवश्यकता भासत असते. त्याचप्रमाणे आपल्या जीवनामध्ये पर्यावरणाचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणात आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाचा सर्व क्षेत्रात विपरीत परिणाम होताना दिसून येत आहे. हा विकास साधण्यासाठी वाणिज्य क्षेत्राचा महत्वाचा वाटा असताना दिसून येते. पर्यावरण आणि मानव यांच्यात समन्वय साधन्याची महत्त्वाची भूमिका वाणिज्य क्षेत्रात बजावताना दिसून येते आहे.

कीवर्ड :- पर्यावरण, मानव ,विपरीत परिणाम, समन्वय.

प्रस्तावना :

मानवी जीवनात दीर्घकाळ टिकून राहणारी अवस्था म्हणजे शाश्वत विकास होईल. शाश्वत विकास ही एक संकल्पना असून दीर्घकाळ टिकून राहणारा विकास आहे. सर्वप्रथम शाश्वत विकासाची चिरकाल टिकणारा विकास ही संकल्पना ब्रुटलँड समितीने सन १९८७ साली संकल्पना वापरली. भविष्यामध्ये होणारा विकास हा सध्याचा विकास मानला जातो ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्यासाठी पैशाचा वापर करणारा कोणत्याही व्यवहार हा वाणिज्य क्षेत्रातील एक भाग आहे. आधुनिक वाणिज्य पद्धती शाश्वतेशी सुसंगत असुन होणारा संसाधनाचा अतिवापर आणि अल्पकालीन व्यवसाय धोरणामुळे दीर्घकालीन धोके निर्माण होऊ शकतात उदा. अस्थिर बाजारपेठ, संसाधनावर संकट आणि पर्यावरणीय आपत्ती. वाणिज्य क्षेत्रामध्ये सामाजिक जबाबदारी,नैतिक संसाधनाचा वापर आणि विविध साधनांचा एकत्रीकरण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. शाश्वत विकास साधत असताना वाणिज्य क्षेत्राचा संबंध महत्त्वाचा आहे. शाश्वत विकासामधीलच एक भाग हा वाणिज्य आहे म्हणूनच व्यवसाय करताना पर्यावरणाची काळजी घेणे आपले महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. यासाठी व्यवसायाने पर्यावरणाची काळजी घेणे, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणे, सामाजिक जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
राजेंद्र नंदराव मालेकर

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17721107

How to cite this article:
मालेकर, . राजेंद्र . आनंदराव . (2025). शाश्वत विकास साधताना वाणिज्य क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका: एक अध्ययन. Journal of Research & Development, 17(10(I)), 24–28.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17721107

संशोधनाचा उद्देश :-

१) नैसर्गिक संसाधनाचा अभ्यास करणे.

२) शाश्वत विकास काय आहे ते समजून घेणे.

३) शाश्वत विकासासाठी वाणिज्य क्षेत्रामध्ये काय संबंध आहे याचा अभ्यास करणे.

४) शाश्वत विकास व वाणिज्य क्षेत्र यांचे काय संबंध आहे यावर प्रकाश टाकणे.

संशोधकाची गृहितके :-

१) पर्यावरणीय सामाजिक आर्थिक संतुलन साधने.

२) नैसर्गिक साधनाचे योग्य ते जतन करणे.

३) मानवी जीवनात शाश्वत विकास समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन निबंध लिहिण्याकरता दुय्यम स्वरूपाची माहिती संकलित करून त्या माहितीचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधन विषयाशी संबंधित संदर्भ, ग्रंथ, पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके, संशोधन लेख, इंटरनेट, इत्यादी द्वितीय साधनाचा वापर करण्यात आला.

शाश्वत विकासात वाणिज्य क्षेत्राची भूमिका :-

शाश्वत विकास साधण्यासाठी वाणिज्य क्षेत्र महत्त्वाचे आहे कारण त्यामुळे आर्थिक वाढ, सामाजिक समानता आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यास मदत करते. संसाधनाचा वापर करताना आणि नैसर्गिक पर्यावरणावर होणारा नकारात्मक प्रभाव कमी करण्यास प्रोत्साहित करण्याचे महत्त्वाची भूमिका वाणिज्य क्षेत्र पार पाडताना दिसून येत.

१) आर्थिक विकास :-

व्यवसायाची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक स्थिती सुनिश्चित करणे आवश्यक असते त्याकरिता नवनवीन तंत्रज्ञान आणि नवनवीन कल्पना, नवीन बाजारपेठेचा विकास करणे आणि आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा निर्माण करून योग्य प्रकारचे गुंतवणूक करणे आवश्यक असते त्यामुळे नवीन व्यवसाय आणि नोकरीची निर्मिती करणे सोपे जाते.

२) सामाजिक जबाबदारी :-

व्यवसायाची कामगिरी बजावीतअसताना कामगारांसाठी चांगले वेतन ,कामाची सुरक्षितता, योग्य परिस्थिती, कामगाराचे शिक्षण ,आरोग्य, गुंतवणूक करणे ,त्यांच्यामध्ये समन्वय साधने आवश्यक असते. चांगले जीवन जगताना सामाजिक न्याय निश्चित करणे.

३) उद्योग आणि व्यापार :-

पर्यावरण पूरक उत्पादन करीत असताना उद्योगाने वापरण्यात येणारे उत्पादन व ग्रीक टेक्नॉलॉजीचा वापर कचरा व्यवस्थापन, पुन:वापर , नवीनीकरण ऊर्जेचा अवलंब. वाणिज्य क्षेत्रातील विविध सेवा व उद्योग रोजगार निर्माण करणे, त्यामुळे आर्थिक शाश्वतता प्राप्त होण्यास मदत होते.

४) पर्यावरण संरक्षण :-

कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय करीत असताना पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे अतिशय महत्त्वाचे आहे . व्यवसाय करत असताना व्यवसाय कमी प्रदूषण करावे, निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन आणि नैसर्गिक संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करणे गरजेचे आहे. वस्तू आणि सेवांचा होणारा आंतरराष्ट्रीय वापर व्यापारातून सकारात्मक दृष्टिकोनातून करणे गरजेचे. व्यवसायामध्ये होणारा ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर आणि ऊर्जा कार्यक्षम तंत्राचा वापर करीत असताना पर्यावरणाचा संरक्षण करून अशा पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

५) वित्तीय व बँकिंग सेवा :-

विविध प्रकारच्या व्यवसायांना कर्जाची पुरवठा करण्यासाठी बँक मोठ्या प्रमाणात मदत करीत असते. किंवा अशा व्यवहारात होणाऱ्या विविध प्रकारच्या कागदांचा उपयोग कमी करण्यात यावा. व्यवसायामध्ये पर्यावरण पूरक व्यवस्थापन,लघुउद्योग आणि ग्रामीण उद्योगांचे जागतिक बाजारात, ई-कॉमर्स, डिजिटल यांचे महत्त्व अधिक प्रमाणात आले आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

६)उपभोग आणि उत्पादन :-

शाश्वत टिकाऊ व्यवसाय पद्धतीचा अवलंबून, वाणिज्य नैसर्गिक आणि सामाजिक संसाधनांचा ऱ्हास न होता उपभोग आणि उत्पादनाचा वापर करने गरजेचे आहे.

७) सामाजिक भांडवलाचा वापर :-

व्यवसाय करीत असताना नैसर्गिक आणि सामाजिक भांडवलाचा वापर करून आर्थिक विकास होण्याकरिता शाश्वत विकास परिणामकारकता आणि सामाजिक कल्याण साध्य करण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावते.

८)नवीन रोजगार आणि नवकल्पना :-

शाश्वत विकासाला चालना देऊन वाणिज्य क्षेत्रात नवीन रोजगार संधी निर्माण करून नवनवीन रोजगार निर्माण करणे आणि पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञान व नवकल्पनांना प्रोत्साहन देते.

९)गरिबी निर्मूलन आणि समानता :-

व्यवसाय करीत असताना शाश्वत विकासाद्वारे वाणिज्य क्षेत्रात गरिबीचे उच्चाटन करून त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधरवण्याकरिता मदत करण्यास आणि समाजात आर्थिक समानता निर्माण करण्यासाठी मदत करते.

१०)पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञान :-

व्यवसायात विविध प्रकारचा व्यवसाय करीत असताना पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रदूषण कमी करावे आणि संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करून, वाणिज्य धोरणे सुचवतात व्यवसाय करण्यात यावा.

शाश्वत विकासासाठी वाणिज्य क्षेत्राचे योगदान :-

१) नवीन तंत्रज्ञान :-

उद्योग व्यवसाय करीत असताना वेगवेगळया तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याकरिता नवकल्पनामध्ये गुंतवणूक करण्याकरता शाश्वत विकासाच्या आधारे वाणिज्य क्षेत्रामध्ये सकारात्मक बदल घडून आलेला दिसून.त्यामुळे कमी खर्चात अधिक नफा होण्यास मदत होते.

२) जागरूकता आणि शिक्षण :-

विविध प्रकारच्या कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांमधील आणि ग्राहकांमध्ये शाश्वत जीवनशैली आणि वापरण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या उपयोगी वस्तू यामध्ये जागरूकता निर्माण करून व्यवसायाबद्दल आणि उद्योगाबद्दल जागरूकता वाढवून देण्याचे काम या वाणिज्य क्षेत्रामध्ये करण्यात आले.

३) भागीदारी आणि सहयोग :-

सामाजिक संस्था आणि इतर व्यवसायिक संस्थेसोबत भागीदारी करून शाश्वत विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर काम करण्यासाठी मदत झाली त्यामुळे विविध प्रकारच्या कंपन्यांमध्ये सहकार्य लाभलं आणि व्यवसाय करण्याकरीत अंमलबजावणी करण्यात मदत झाली.

४) पर्यावरणीय व्यवस्थापन :-

व्यवसाय क्षेत्रामध्ये काम करत असताना विविध कंपन्यामध्ये होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण कमी करतात, वातावरणातील हरितगृह वायूचे उत्सर्जन कमिकरण्यात आणि अक्षय ऊर्जा स्त्रोतांमध्ये गुंतवणूक करन्यास मदत होते.

५)सामाजिक जबाबदारी :-

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) कार्यक्रमांद्वारे आणि वकिलीद्वारे शाश्वत धोरणे आणि उपक्रमांना समर्थन दिले जाते, ज्यामुळे समुदायाचे कल्याण होते.

६)शाश्वत साहित्य आणि प्रक्रियांचा वापर :-

कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय करीत असताना नैसर्गिक संसाधनांचा कोणताही ऱ्हास न करता आणि पर्यावरणाला कोणत्तीही हानी न पोहोचवता व्यावसायिक क्रियाकलाप केले जातात.

७)धोरणात्मक व्यवस्थापन :-

वाणिज्य क्षेत्रात शाश्वत विकासाला धोरणात्मक व्यवस्थापन, पर्यावरणीय धोरण आणि आर्थिक विकासाशी जोडते, जेणेकरून सर्वांगीण प्रगती साधता येईल.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

८) कर्मचारी प्रशिक्षण :-

विविध कंपन्या काम करताना आपल्या कर्मचाऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होऊ नये म्हणून शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करण्यासाठी कर्मचारी करीता प्रशिक्षित देण्यात येऊन त्यांना काम करताना संस्थेमध्ये आणि समाजात प्रत्येकात सकारात्मक बदल करता यावा.

९) दीर्घकालीन आर्थिक स्थिरता :-

शाश्वत व्यवसाय दीर्घकालीन वाढ साधतात, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार्यता सुनिश्चित होते आणि संसाधनांचा वापर जबाबदारीने होतो.

शाश्वत विकासातील आव्हाने :-

१) आर्थिक आणि सामाजिक अडथळे:

निर्माण होणारी गरिबी, ग्रामीण व शहरी भागात वाढती सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि मर्यादित शिक्षण, आरोग्य सेवा व तंत्रज्ञानाचा अभाव अशा विविध प्रकारच्या शाश्वत विकासाच्या मार्गातील मोठे अडथळे निर्माण होत आहे.

२) नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर :-

जंगलतोड, अधिवास नष्ट होणे आणि संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणात होणारा ऱ्हास हे शाश्वत विकासासमोरच्या गंभीर समस्या आहेत, कारण नैसर्गिक संसाधनांचा साठा मर्यादित असला तरी वापर मात्र अमर्यादित स्वरूपाचाआहे.

३) पर्यावरणाचे संरक्षण :-

वातावरणात होणारे प्रदूषण, हवामानात बदल आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या पर्यावरणीय समस्या कमी करण्यासाठी शाश्वत धोरणे आणि पद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

४) अस्थिर उत्पादन पद्धती :-

माणसाच्या निर्माण होणाऱ्या गरजा ह्या अमर्यादित असल्या तरी व्यवसायामध्ये निर्माण करणारे उत्पादन पद्धती मात्र मर्यादित स्वरूपाच्या जसे अन्न, ऊर्जा आणि इतर वस्तूंचे अस्थिर उत्पादन आणि वापराच्या पद्धती पर्यावरणावर मोठा अवलंबून असते त्यामुळे व्यवसायात ताण निर्माण होताना दिसते.

५) जागरूकतेचा अभाव :-

शाश्वत विकासाच्या महत्त्वाविषयी लोकांमध्ये आणि धोरणकर्त्यांमध्ये पुरेशी जागरूकता नसल्यामुळे या दिशेने काम करणे कठीण होत याचे प्रमुख कारक म्हणजे लोकांमध्ये जनजागृती नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात अडचणी निर्माण होते..

शाश्वत विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना :-

१) आर्थिक-सामाजिक संतुलनावर भर :- समाजामध्ये निर्माण होणारे विविध प्रकारचे सामाजिक संतुलनावर भर पडतातगरिबी कमी करणे, सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि सामाजिक-आर्थिक विषमतेवर तोडगा काढणे.

२) पर्यावरणपूरक धोरणे :- नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे, प्रदूषण कमी करणे आणि शाश्वत उत्पादन व वापराच्या पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.

३) तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर : - शाश्वत विकासासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, ज्यामुळे संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होईल आणि पर्यावरणपूरक उपाय शोधता येतील

४)जागतिक सहकार्य : - हवामान बदल आणि इतर जागतिक समस्यांवर मात करण्यासाठी कंपन्या, सरकार आणि समुदायांनी एकत्रितपणे काम करणे.

५) विकासाच्या पारंपरिक मॉडेलमध्ये बदल :- सध्याच्या विकास पद्धतींमध्ये सुधारणा करून पर्यायी आणि अधिक शाश्वत दृष्टिकोन स्वीकारणे.

निष्कर्ष :-

शाश्वत विकासासाठी वाणिज्य क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे कंपनीची शाश्वत पद्धतीचा अवलंब केल्यास ते पर्यावरणाची काळजी घेऊ शकतात सामाजिक विकास साधू शकतात आणि आर्थिक दृष्ट्या यशस्वी होऊ शकतात. व्यवसायाने शाश्वत विकास धोरण

स्वीकारण्यास ते समाजाला, पर्यावरणाला मदत करू शकतात .शाश्वत विकास हा एक सामाजिक दृष्टिकोन आहे. वाणिज्य क्षेत्रातील शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांशी जुळवून घेऊन, पर्यावरणास व समाजामध्ये तसेच अर्थव्यवस्थेमध्ये सकारात्मक योगदान देऊ शकते.

संदर्भसूची :-

1) https://en.wikipedia.org
2) https://sdg.un.org
3) https://www.vedantu.com
4) marathivishwakosh.org
5) पर्यावरण आणि शाश्वत विकास डॉ. अशोक गायकवाड

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

दलित साहित्य : संकल्पना व वैशिष्ट्ये

डॉ. संतोष विष्णू चतुर
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
Email-santoshchatur1978@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171005
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 29-32
October 2025
Submitted: 10 Sept. 2025
Revised: 20 Sept. 2025
Accepted: 05 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश -

दलित जाणीवेतून, दलित तत्त्वाने दलित जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी जे साहित्य लिहिले ते 'दलित साहित्य' असे म्हणता येईल. दलित साहित्याने मराठी साहित्यात नवीन प्रवाह आणून सोडले आहेत. त्याचे विश्व अधिक अनुभवसमृद्ध केले आहे आणि त्याच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत. पण दलित साहित्याचे विश्वच मुळी वेगळे आहेत असे म्हणता येणार नाही. मराठी भाषा आणि मराठी जीवन या धाग्यांनी दलित साहित्य मराठी साहित्यात कायमचे गुंफले गेले आहे. साहित्य आणि समीक्षा यांचे संदर्भही दलित साहित्याने बदलले आहेत. दलित साहित्य प्रभावी आणि परिणामकारक असूनही त्याला रूपवादी निकष लावून अथवा रूपवादांनी त्याचे आकलन करून काहीच निष्पन्न होण्यासारखे नव्हते. जीवनाचा नवा अर्थ सांगणारी सामाजिकतेत किंवा संस्कृतीत खोलवर पायामुळे गेलेली अनुभूती हीच दलित साहित्याचे खरे वैशिष्ट्य ठरते. दलित अविष्कारात अंतर्भूत झालेल्या अनुभूतीचे निराळेपण रूपवादाच्या मोजमापाने ठरविता येणे शक्य नाही आणि समर्थनीय नाही. दलित साहित्यातून जीवनाकडे आणि जीवनातून साहित्याकडे जाणारा हा शोध आहे. तेव्हा निकषांची भाषा ही व्यर्थ आहे. दलित साहित्यात इतर साहित्य प्रमाणेच जीवनाचा आलेख आहे. या साहित्यामुळेच वाचकाला जीवनाची नवी ओळख झाली आहे. दलित साहित्याची ही मोलाची देणगी आहे.

बीजशब्द – दलित, शोषण, विद्रोह, संवेदना, मानवी मूल्ये, अस्मिता, समूहनिष्ठा

प्रस्तावना -

१९४५ नंतरचे मराठीतील नवे वाङ्मय प्रवाह न्याहाळताना सर्वात प्रथम लक्ष वेधून घेतो तो 'दलित साहित्य' हा नवीन वाङ्मय प्रवाह. दलित साहित्य ह्या वाङ्मय प्रवाहावर मराठीत बरेच बोलले व लिहिले गेले आहे. अर्थात यासर्व बोलण्या लिहिण्यामध्ये मत-मतांतरे आहेत. हे नाकारता येत नाही. दलित साहित्याचा विचार करताना त्यामागील प्रेरणा आणि त्यातील प्रवृत्ती यांचे आकलन आवश्यक आहे. दलित साहित्य हा दलित जाणीवांचा उत्स्फूर्त आविष्कार आहे. ह्या जाणिवांची निर्मिती आणि त्यांचे पोषण कसे झाले याचा तपास करताना काही प्रत्यक्षपणे तर काही अप्रत्यक्षपणे संबंधित अशा ऐतिहासिक प्रवृत्ती, स्थित्यंतरे यासोबतच काही वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश 'दलित साहित्य' ही संकल्पना स्पष्ट करून दलित साहित्याची वैशिष्ट्ये कोणती याचा शोध घेणे आहे.

'दलित साहित्य' संकल्पना –

'दलित साहित्य' ही संकल्पना समजावून घेण्याअगोदर 'दलित' या शब्दाचा शब्दशः अर्थ काय हे पाहणे योग्य ठरेल. "दलित शब्दाची 'दळण', 'दळीत', 'दलित' अशी एक व्युत्पत्ती सांगितले आहे. दळते गेलेले, जात असलेले ते दळीत व ह्यापासून 'दलित' हा शब्द तयार झाला असावा, असा एक तर्क केला जातो. दळण्यासाठी 'जाते' पूर्वीपासून वापरले जाते. 'जात्यातले रडतात, सुपातले हसतात', 'आंधळे दळते, कुत्रे पीठ खाते' या विविध लोकोक्ती वरून 'जात्या'चे मराठी समाज जीवनातील स्थान स्पष्ट होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.
Quick Response Code:

Address for correspondence:
डॉ. संतोष विष्णू चतुर,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

How to cite this article:
*चतुर, . संतोष . विष्णू . (*2025). *दलित साहित्य : संकल्पना व वैशिष्ट्ये.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 29–32. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464439

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17464439
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

चतुर्वर्ण व्यवस्था ही 'जाते' असून त्याच जात्यात जे भरडले, चिरडले, दळले गेले व काही प्रमाणात आजही जात आहेत ते सर्व 'दळीत' म्हणजे 'दलित' अशी या पाठीमागे कल्पना आहे व ती एकूण दलित समाजाची वाटचाल पाहता यथार्थ वाटते."१

'दलित' ही संकल्पना मराठीत दलित व दलितेतर विचारवंतांनी स्पष्ट करून सांगितली आहे. तिच्यामध्ये खूपच मतभिन्नता आढळते. कारण तिच्यात लोकशाही विचार प्रबोधनाचे विविध प्रवाह फुले, आंबेडकरी चळवळीतील मार्क्सवादी विचारधारा, स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुजन समाजात झालेली जागृती, तिथून त्याला आलेले आत्मभान इत्यादी घटकांचे मिश्रण झालेले आहे. त्यामुळे प्रत्येक साहित्यिकांनी, विचारवंतानी आपापल्या भूमिकेनुसार 'दलित' या संकल्पनेचा अनुभव या अर्थाने लावलेला आहे. काहींनी ही संकल्पना चतुर्वण्य व्यवस्थेशी संबंधित केली आहे. बाबुराव बागुल, अरुण कांबळे, नारायण सुर्वे यासारख्या साहित्यिकांनी या संकल्पनेला खूपच व्यापक अर्थ विशद केला आहे. त्यात त्यांनी तळागाळातील सर्व व्यक्ती व त्यांची क्रांती याला स्थान दिलेले आहे. थोडक्यात 'दलित' या संकल्पनेला अनेक फाटे फुटलेली दिसतात. म्हणूनच ती अधिक नीटनेटकी नेमकी आटोपशीर करण्याची गरज भासते. खालील व्याख्यांच्या आधारे 'दलित साहित्य' या संकल्पनेचा अर्थ अधिक स्पष्ट करून घेता येतो.

१) मार्च १९५८ रोजी दलित लेखकांचे पहिले साहित्य संमेलन मुंबईत बंगाली हायस्कूल दादर येथे झाले होते. त्यावेळी मंजूर करण्यात आलेल्या एका ठरावात म्हटले आहे, "मराठी भाषा व साहित्य क्षेत्रात दलित लेखकांचे व अन्य लेखकांचे दलिताविषयीचे साहित्य हे दलित साहित्य या नावाने स्वतंत्रपणे ओळखण्यात यावे."२

२) डॉ. भालचंद्र फडके यांच्यामते, "दलित जाणीवेतून दलित जीवनाचे भेदक दर्शन घडविणारे साहित्य हे दलित साहित्य."३

३) डॉ. गं. ब. ग्रामोपाध्ये यांच्यामते, "चीड, संताप, बंडखोरी प्रवृत्तीची काही लक्षणे या वृत्तीचा कलात्मक आविष्कार म्हणजे दलित साहित्य."४

४) डॉ. गंगाधर पानतावणे यांच्यामते, "दलित साहित्याची चळवळ हा एक मुक्तिसंग्राम आहे. स्वतःला शोधण्याचा तो एक प्रभावी प्रयत्न आहे. मराठी वाङ्मयात माझे असे चित्र कोणीही रेखाटले नाही. हे चित्र रेखाटण्याची धडपड म्हणजे दलित साहित्य."५

५) नरहर कुरुंदकर यांच्यामते, "प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि भीतीशून्य सुरक्षितता मिळाली पाहिजे, अशा भूमिकेवरून निर्माण झालेली एक जीवनदृष्टी वाङ्मयात अभिव्यक्त होत आहे. त्याला मी दलित साहित्य मानतो,"६

६) गो. पु. देशपांडे यांच्यामते, "दलित साहित्य म्हणजे दलितांनी किंवा दलितांसाठी लिहिलेले साहित्य नव्हे तर दलित संवेदनशीलतेतून जन्मलेले साहित्य होय."७

७) पु. ल. देशपांडे यांच्यामते, "अन्यायाविरुद्ध उडताना संतापून फुटणाऱ्या अश्रूंचे मोल हे सर्वात मोठे असते. सामान्यांच्या भाषेत हा तळतळाट असतो. ह्याच तळतळाटाचे एक उदात्त स्वरूप म्हणजे दलित साहित्य."८

वरील व्याख्यांच्या आधारे 'दलित साहित्य' म्हणजे काय हे नेमकेपणाने सांगता येईल. एकूणच दलित साहित्याने दलित जाणीवेतून, दलित तत्त्वाने दलित जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी जे साहित्य लिहिले ते 'दलित साहित्य' असे म्हणता येईल.

दलित साहित्याची वैशिष्ट्ये –

'दलित साहित्य' मराठी सारस्वताचे एक विशेष भूषण आहे यात शंका नाही. आज केवळ भारतातच नव्हे तर भारताबाहेरील अनेक देशात दलित साहित्याबद्दल विशेष कुतुहल आहे. 'दलित साहित्या'चे स्वरूप आणि त्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी लागणारी समीक्षा यांचा विचार उपयोजक ठरतो. ब्रिटिश सत्तेने आपल्या पाठोपाठ एक उदारमतवादी आणि लोकसत्तात्मक विचारधारा भारतात आणली ही विचारधारा भारतातील सुशिक्षित पिढीला एक देणगीच होती. सामाजिक समता, व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि बुद्धिवादावर प्रभुत्व ह्यावर आधारलेल्या विचारधारेमुळे आणि सत्तेने घडून आणलेल्या आर्थिक स्थित्यंतरामुळे जुनी संस्कृती आणि तिची मूल्यव्यवस्था अपरिहार्यपणे बदलू लागली.शिक्षित समाज जो प्रामुख्याने वरिष्ठ वर्णीय होता त्याने प्रचलित मूल्यांना अव्यहातपणे प्रश्नित केले. ज्योतिबा फुले, राजा रा]ममोहन रॉय, आगरकर इत्यादींनी सुधारणावादाची मांडणी करून एक प्रकारे सामाजिक प्रबोधन सुरू केले. गांधीजींच्या अस्पृश्यता विरोधी चळवळीने स्पृशास्पृश्य प्रश्न प्रथमच भारतीय समाजकारण आणि राजकारण यामध्ये आणला. यासर्व प्रवासाच्या मुळाशी उदारमतवादी प्रसार होता, हे विसरता येत नाही. पुढे तिला समाजवादी विचारांची जोड मिळाली पण समाज घातक परंपरांना वैचारिक आणि व्यावहारिक पातळीवर भीम टोला मारला तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व परिस्थितीत ऋणात्मक बदल झाला होता पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनात्मक परिवर्तन घडवून आणले. दलित मुक्ती चळवळीमुळे दलितांना केवळ स्वातंत्र्याचे स्वप्न साकार होण्याची आशा निर्माण झाली एवढेच नव्हे तर त्यामुळे दलितांच्या मानसिक गुलामगिरीचा शेवट होऊन आत्मविश्वास गमावून बसलेल्या या विशाल मानव समूहाला नवा आत्मविश्वास मिळाला. दलित साहित्यामागील अपूर्व अशा सर्जन, प्रवण चेतनेच्या मुळाशी हे विलक्षण परिवर्तन आहे.

'दलित साहित्या'ची काही खास वैशिष्ट्ये आहेत, ती लक्षात घेतली तर त्या साहित्य विषयी सिद्धांत स्वरूपात बोलणे सुलभ होईल. साहित्यात जीवनाचे वास्तव चित्रण असावे या वास्तववादी किंबहुना तथ्यवादी मागणीवर दलित साहित्याचा भर आहे. ह्या आग्रहामुळे दलित साहित्यदृष्टी, मार्क्सवादी साहित्य विचाराला जवळ आहे. वास्तववादी, मार्क्सवादी आणि दलितवादी ह्या सगळ्यांचा साहित्याने दलित, शोषितांच्या जीवनातील सुखदुःखांचा वेध घेण्यासंबंधी आग्रह आहे. वेगवेगळया मांडणीतून ते एका निश्चित निष्कर्षाला येतात की, साहित्य हे जीवनाभिमुख तर असावेच पण आतापर्यंत केवळ वरिष्ठ वर्ग, वर्णाच्या भोवती पिंगा घालणारी सर्जनशील कल्पनाशक्ती तळागाळाच्या शोषित जीवनापर्यंत पोहोचली पाहिजे. मार्क्सवादी आणि दलितवादी याबद्दल आक्रमक असतात असे त्यांच्या साहित्य विचारावरून सहजपणे दिसते.दलित साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे दलित जीवनाच्या वास्तव चित्रणाच्या आग्रहाबरोबरच विद्रोह भावना दलित साहित्यात अटळ आहे असे दलित विचारवंतांना वाटते. शतकानू शतके ज्या मानवी समूहावर धर्म आणि परंपरा यांनी अन्याय नव्हे तर अनन्वित अत्याचार केले त्या समूहाच्या मनात प्रक्षेप आणि विद्रोह स्वाभाविकच आहे. ह्या

विद्रोहातच दलितांचे भवितव्य, त्यांचे संरक्षण अंतर्भूत आहे अशी दलितांची भावना आहे. धार्मिक, आर्थिक शोषण, राजकीय अवहेलना याविरुद्ध दलित, शोषित बंड करून उठल्यावर त्या बंडाचा साहित्यात अविष्कृत झालेला पक्ष व पूर्ण विद्रोह दलित साहित्याचे सामर्थ्य आहे. विद्रोही कवी केशव मेश्राम म्हणतात, "अशा न्याय मागणीची पुकारा करणाऱ्या तळागाळाच्या समाजातील कवींच्या आवाजांचे वाङ्मय रूप आहे. अंतर्गत वैचारिक ताण-तणावांचा शोध घेणारी अद्यावत वैश्विक विचारांचे लेणे ल्यालेली व जीवनाच्या गंभीर चिंतनाचे मूल्य मानणारी ही विद्रोही कविता मराठी भाषेच्या काव्य विश्वात अपूर्व अशी आहे." विद्रोही कवितेचा कल साहजिकच संघर्षात्मक असतो. दलित साहित्याचा केवळ प्रस्थापित समाज रचनेशीच संघर्ष नसून तो प्रस्थापित साहित्य, कला यांच्याशी आहे. कारण प्रस्थापित जीवन आणि प्रस्थापित साहित्य यांच्यात एक सम-धर्मता असते आणि त्यामागील मूल्य व्यवस्थेलाच दलित साहित्याचे आव्हान आहे.

दलित साहित्याच्या वैशिष्ट्यामध्ये दलित साहित्य नकारात्मक आहे असेही मानले जाते. हे अमान्य करता येणार नाही. ह्या साहित्याचा नकार मानवी मूल्यांना नकार देणाऱ्या धर्मनिती व्यवस्थेतला आहे म्हणून तो एक अर्थाने नकाराला नकार आहे. त्यामुळे तो वेगळ्या आणि वरिष्ठ पातळीवर होकार समजता येईल तर भारतीय जीवन विधारक वास्तवाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून भ्रमक जाणीवांच्या उबदार कोशात अडकले असेल तर त्यांचा भ्रमनिराश करणे त्याच्या हिताचे म्हणून विधायक ठरते आणि दलित साहित्याने ज्या सामर्थ्याने हे कार्य केले त्याला मराठी साहित्यात जोड नाही. नवजीवनाच्या उभारणीची सुरुवात जर जुन्यातील अमंगलाच्या विध्वंसनापासून होणार असेल तर त्यात चिंता करण्यासारखे काही नाही ही प्रक्रिया विनाशाची नसून वीरचनेची आहे. दलित साहित्याची मानवी भविष्यावर त्याच काळात नवनिर्माण क्षमतेवर पूर्ण श्रद्धा असल्याचे दिसते. दलित साहित्याने अत्यंत समर्थपणे आपल्या सर्वांच्या जाणिवांची क्षितिजे विस्तारली आहेत. आपले जीवनानुभव समृद्ध केले आहेत आणि हे त्याचे विधायक योगदान मानावे लागते. साहित्याचे प्रयोजन जर आपल्या जाणिवांचे वर्तुळ विस्तारणे असेल तर दलित साहित्यांनी ते उत्तम साधली आहे.

दलित साहित्याचे एक वैशिष्ट्य हेही आहे की, दलित साहित्याने चतुरवर्ण्याला नकार, अनिष्ठ परंपरांना विरोध केला आहे. पण त्यामागे अथवा त्यापलीकडे दलित साहित्यामधून जाणवणारा सखोल आशय आणि पुनर्रचनेची प्रतिभा दृष्टी दुर्लक्षित होऊ नये. आपल्या अस्मितेला शोध आणि तिचे भवितव्य ही एक महत्त्वाची जाणीव दलित साहित्यामध्ये उठावदारपणे दिसते. 'बलुत' मध्ये निवेदक दया आणि दगडू अशा केवळ दोन नावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचाच नव्हे तर दोन संस्कृतीच्या द्वंदात सापडलेला आहे. आपण आहोत कोण हा प्रश्न त्याला अस्वस्थ करतो. संवेदनाक्षम दलित मनाला मिळालेल्या मुक्तीमुळे, पशुवत जीवनातून बाहेर पडण्याच्या शक्यतेमुळे स्वतःच्या अस्मितेचा मावळत्या संस्कृतीच्या संदर्भात क्लेशदायक प्रश्न पडतो आणि एक नवा शोध सुरू होतो. सर्व दलित साहित्य एका अर्थाने अस्मिता दर्शन आहे असे म्हणता येईल. आत्मशोधात गुंतलेले दलित साहित्य मात्र हतबल नाही. जीवनातून आलेले दारुण अनुभव ह्या साहित्यामध्ये सर्वत्र दिसत असले तरी ते सांगणारा दलित साहित्यिक एक दमदार आत्मविश्वासाने आणि दृढ श्रद्धेने उभा आहे म्हणूनच हे साहित्य निराशेने व वैफल्याने ग्रासलेले नाही. दलित साहित्यामध्ये विद्रोहाचा सूर आज तरी मुख्य आहे आणि त्या सुराने दलित लेखक धुंद झाल्यासारखे दिसतात. परिणामी आवेशयुक्त भाषा, जहाल प्रतिमा, बंडखोर आशय आणि प्रक्षोभक भावना यांचे ह्या साहित्यात विशेषत: काव्यात प्राबल्य दिसून येते.

दलित साहित्यातील समूहनिष्ठा अथवा समाजनिष्ठा हे एक दलित साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे. दलित साहित्याने जीवनाच्या दाहक अनुभूती आणि प्रामाणिक भाषा साहित्य प्रवाहात आणून मराठी साहित्याला एक नवी संजीवनी दिली. उद्याच्या थोर वास्तववादी वाङ्मयाचे प्रस्थान ठेवले हे योगदान काही कमी नाही. दलित साहित्याने मराठी साहित्यात स्वतःची एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले यात शंका नाही. दलित साहित्यात विद्रोहाची जाणीव विद्रोह निर्माण करणारी परिस्थिती आहे तोपर्यंत शक्य आहे. चतुर्वर्ण पद्धतीवर आधारलेला अन्याय शहरातून कमी होत आहे. साहित्यातील अनुभूती आणि तिचे सम्यक आकलन मानवी जीवनाच्या मुळाशी गेले तरच ते हृदयस्पर्शी ठरते. केवळ भाषेच्या तांडवाचा चिरंतन परिणाम होत नाही. गंगाधर पानतावणे यांच्या अधिकारी शब्दात ही भूमिका यथार्थपणे मांडली गेली आहे. "एखाद्या लेखकाची अनुभूती जितकी जिवंत मानवी जीवनातील खोल अर्थ आकलन झालेली संवेदना जागृत असेल तितकी त्याची वाङ्मयीन कृती श्रेष्ठ म्हणावी लागेल. जगातील श्रेष्ठ वाङ्मय हे मानवी मूल्यांच्या अस्तित्वातून, अनुभूतीतून निर्माण झाले आहे. त्याच्या मानवी जीवनातील संघर्ष, दुःख, पीडा जितक्या तीव्रतेने आकलन होईल एवढेच नाही तर मानवी जीवनातील आंतरविरोध ज्याला जितक्या प्रकर्षाने अनुभूत होईल त्याला श्रेष्ठ वाङ्मय निर्माण करता येईल." दलित अनुभवात हे सामर्थ्य आहे असा पानतावणे यांना विश्वास आहे.

चतुरवर्णाधिष्ठित समाज रचनेने केलेल्या अन्यायामुळे आणि अनन्वित अत्याचारामुळे त्याविरुद्ध बंडखोरी करणाऱ्या जाणिवांना वाचा फोडणे हे दलित साहित्याचे प्रयोजन होते. पण ते जसे कायमची असू शकणार नाही तसे ते तेवढेचही असणार नाही. एखादा लेखक कवीसुद्धा एकच एक जाणीव अथवा अनुभव पिंजत बसू शकणार नाही. सर्व साहित्याला तर मर्यादित अनुभव फारच बाधक ठरू शकतो. दलित साहित्यात कंटाळवाणा एकसुरीपणा आढळतो अशी तक्रार मोठ्या प्रमाणात केली जाते. अशा एकसुरीपणाबद्दल नाराजी व्यक्त करताना नारायण सुर्वे म्हणतात, "जोवर या साहित्याचा भर केवळ चातुरवर्णांच्या निषेधार राहील तोपर्यंत हे साहित्य नकारात्मक राहण्याची शक्यताच अधिक आहे. माझी तक्रार नकार विरोधी नाही हा नकारही समर्थपणे उभा राहत नाही, ही माझी मुख्य तक्रार आहे. दलित साहित्य विशिष्ट बांधीलकी मानते पण बांधिलकीचा फास सर्जनशीलतेचा घातक ठरण्याचा संभव असतो. साहित्य साधनात्मक मानले तर ते अनिवार्यपणे प्रचारकी होणार हे स्पष्ट आहे." कित्येकवेळा आवेश पूर्ण भाषा भावनेच्या गंभीरतेची जागा घेते आणि कविता उथळ खळखळाटाखाली जात नाही. आवेश पूर्ण भाषेची मोहिनी साहित्य सर्जनात विकृती निर्माण करू शकते याची दखल साहित्याने घेणे आता आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

निष्कर्ष –

'दलित साहित्य' म्हणजे काय हे नेमकेपणाने सांगता येईल. एकूणच दलित साहित्याने दलित जाणीवेतून, दलित तत्त्वाने दलित जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी जे साहित्य लिहिले ते 'दलित साहित्य' असे म्हणता येईल. दलित साहित्याने मराठी साहित्यात नवीन प्रवाह आणून सोडले आहेत. त्याचे विश्व अधिक अनुभव समृद्ध केले आहे आणि त्याच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत.दलित साहित्याचे काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात ज्यामुळे दलित साहित्य हे इतर साहित्यापेक्षा वेगळे ठरते. ती वैशिष्ट्ये म्हणजे दलित जीवनाच्या वास्तव चित्रणाच्या आग्रहाबरोबरच विद्रोह भावना दलित साहित्यात अटळ आहे. दलित साहित्य नकारात्मक आहे असेही मानले जाते. दलित साहित्याची मानवी भविष्यावर त्याच काळात नवनिर्माण क्षमतेवर पूर्ण श्रद्धा असल्याचे दिसते. दलित साहित्याने चतुरवर्ण्याला नकार, अनिष्ठ परंपरांना विरोध केला आहे. जीवनाचा नवा अर्थ सांगणारी सामाजिकतेत किंवा संस्कृतीत खोलवर पायामुळे गेलेली अनुभूती हेही दलित साहित्याचे वैशिष्ट्य ठरते. दलित साहित्यात इतर साहित्य प्रमाणेच जीवनाचा आलेख आहे. या साहित्यामुळेच वाचकाला जीवनाची नवी ओळख झाली आहे. दलित साहित्याची ही मोलाची देणगी आहे.आपल्या अस्मितेला शोध आणि तिचे भवितव्य ही एक महत्त्वाची जाणीव दलित साहित्यामध्ये उठावदारपणे दिसते. भाषा, जहाल प्रतिमा, बंडखोर आशय आणि प्रक्षोभक भावना यांचे ह्या साहित्यात विशेषत: काव्यात प्राबल्य दिसून येते. दलित साहित्यातील समूहनिष्ठा अथवा समाजनिष्ठा हेही एक दलित साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ –

१) डॉ. सांगोलकर अविनाश, 'दलित साहित्य : उगम आणि विकास', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१०, पृ. १६.
२) डांगळे अर्जुन (संपा.), 'दलित साहित्य : एक अभ्यास', सुगावा प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती १९९८, पृ. १३.
३) फडके भालचंद्र, 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, डिसें. १९७७, पृ. ३३.
४) ग्रामोपाध्ये गं. ब., लेख अंतर्भूत, 'सत्यकथा', मुंबई, जुलै १९७३, पृ. ९.
५) पाणतावणे गंगाधर, लेख अंतर्भूत, 'मागोवा', दिवाळी अंक, १९७६, पृ. ८०.
६) कुरुंदकर नरहरक्ष, लेख अंतर्भूत, 'निकाय', नागपूर, एप्रिल १९७६, पृ. ५९.
७) देशपांडे गो. पु., लेख अंतर्भूत, 'सत्यकथा', मुंबई, मार्च १९७३, पृ. ९.
८) देशपांडे पु. ल., लेख अंतर्भूत, 'स्मरणिका', दलित साहित्य संमेलन, नागपूर, १७ व १८ जानेवारी १९७६, पृ. २०.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

भारतीय कृषी क्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीची भूमिका

डॉ नाथिराम लक्ष्मण राठोड

अर्थशास्त्र विभाग सुंदरराव मोरे महाविद्यालय पोलादपूर

जिल्हा, रायगड महाराष्ट्र मुंबई विद्यापीठ संलग्नित

Email-nathiramrathod@rediffmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171006

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10(I)

Pp. 33-36

October 2025

Submitted: 12 Sept. 2025

Revised: 22 Sept. 2025

Accepted: 06 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा

भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या कृषी उत्पादक देशांपैकी एक आहे व जागतिक अन्नपुरवठा तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतो. तथापि, भारताची कृषी रचना मजबूत असूनही अप्रशिक्षित प्रक्रिया व साठवण सुविधांच्या अभावामुळे मोठ्या प्रमाणावर शेतमाल वाया जातो. या वास्तवामुळे कृषी क्षेत्र बळकट करण्यासाठी अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीचे महत्त्व अधोरेखित होते. या संशोधन निबंधात अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धी यांची भूमिका शेतमालाचे आर्थिक मूल्य वाढविणे, उत्पादनातील अपव्यय कमी करणे, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे आणि ग्राहकांसाठी उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारण्यामध्ये कशी निर्णायक ठरते यावर चर्चा करण्यात आली आहे. तसेच, अन्नप्रक्रिया क्षेत्रातील नाविन्य व आधुनिकीकरणाच्या माध्यमातून कृषी उत्पादन आणि ग्राहक मागणी यांच्यामधील दरी कशी कमी करता येते, याचे स्पष्टीकरण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे. भारतातील अन्नप्रक्रिया क्षेत्राच्या वाढीचे आकडे, त्यातील आव्हाने आणि संधी यांचेही विश्लेषण येथे सादर करण्यात आले आहे.

कूट शब्द - अन्नप्रक्रिया; मूल्यवृद्धी; भारतीय कृषी; शेतकरी उत्पन्न; पीक काढल्यानंतर होणारा संभाव्य तोटा; कृषि–आधारित उद्योग

प्रस्तावना

भारताचे कृषी क्षेत्र हे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे कणा मानले जाते. सुमारे ५८ टक्के लोकसंख्येला उपजीविका पुरवणारे हे क्षेत्र सकल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये सुमारे १७ ते २० टक्के योगदान नोंदवते. कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असूनही या क्षेत्रासमोर एक गंभीर समस्या म्हणजे पिक काढण्याच्या टप्प्यानंतर होणारा उत्पादनाचा मोठ्या प्रमाणातील अपव्यय आहे, जो परिणामकारक साठवण, प्रक्रिया व संरक्षण पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे निर्माण होतो. अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धी ही या समस्येला तोंड देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण साधने ठरतात. कच्च्या कृषी उत्पन्नाला बाजारपेठ-सिद्ध उत्पादनांमध्ये रूपांतरित करून हे क्षेत्र उत्पादन व ग्राहक यांच्या दरम्यानचा दुवा म्हणून काम करते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

डॉ.नाथिराम लक्ष्मण राठोड, अर्थशास्त्र विभाग,सुंदरराव मोरे महाविद्यालय पोलादपूर जिल्हा रायगड महाराष्ट्र मुंबई विद्यापीठ संलग्नित

How to cite this article:

*राठोड, . नाथिराम . लक्ष्मण . (*2025). *भारतीय कृषी क्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीची भूमिका.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 33–36. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464506

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.17464506

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

परिणामी, पिकांना आर्थिक मूल्य मिळते, अपव्ययात घट होते व अन्नसुरक्षा मजबूत होते. यासोबतच, मूल्यवृद्धी प्रक्रियेमध्ये पॅकेजिंग, ब्रँडिंग किंवा कच्च्या मालाचे तयार वापरासाठी असलेले उत्पादनांत रूपांतर यांचा समावेश होतो. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते व ग्रामीण विकासास हातभार लागतो.

या संशोधन निबंधामध्ये भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीचा परिणाम कसा होतो, या क्षेत्रातील मुख्य आव्हाने कोणती आहेत आणि शाश्वत विकासासाठी यापुढील दिशा काय असू शकते, याचा सखोल विचार करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

1. भारतीय कृषी क्षेत्रामध्ये अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीचे महत्त्व विश्लेषित करणे.
2. अन्नप्रक्रियेच्या माध्यमातून पिक काढणीनंतर होणारे नुकसान कसे कमी करता येते आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कसे वाढवता येते याचा अभ्यास करणे.
3. भारताच्या अन्नप्रक्रिया उद्योगासमोरील आव्हानांचे परीक्षण करणे.
4. कृषी क्षेत्रात अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीला चालना देण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना व रणनीती निश्चित करणे.
5. अन्नप्रक्रिया क्षेत्रातील शाश्वत वाढीसाठी शिफारसी सादर करणे.

माहिती व संशोधन पद्धती - या संशोधन निबंधाचा आधार प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतांवर आहे. दुय्यम माहिती ही प्रामुख्याने सरकारी अहवाल, अन्नप्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाद्वारे प्रकाशित आकडेवारी, शैक्षणिक नियतकालिके व खाद्य व कृषी संघटना (FAO) यांच्या प्रकाशनांमधून संकलित करण्यात आलेली आहे. याशिवाय, नाबार्ड, फिक्की आणि जागतिक बँक यांसारख्या संस्थांचे अहवालही संदर्भित करण्यात आलेले आहेत. गुणात्मक माहिती अन्नप्रक्रिया क्षेत्राची विद्यमान स्थिती स्पष्ट करते, तर परिमाणात्मक आकडेवारी उत्पादनाच्या पद्धती, अन्नप्रक्रिया उद्योगाचा विकास व सकल देशांतर्गत उत्पादनातील त्याचे योगदान अधोरेखित करते. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीची भूमिका शेतमालातील नुकसान कमी करण्यात व शेतकऱ्यांना उत्पन्ननिर्मितीच्या दृष्टीने कशी उपयुक्त ठरते याचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे. याशिवाय, दुय्यम माहितीच्या आधारे भारताच्या अन्नप्रक्रिया क्षेत्रातील प्रमुख आव्हाने व संधींचीही ओळख निश्चित करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष व चर्चा - अन्नप्रक्रियेचे महत्त्व - अन्नप्रक्रिया म्हणजे कच्च्या कृषी उत्पादनांचे उपभोग, साठवण आणि बाजारासाठी अधिक उपयुक्त अशा स्वरूपात रूपांतर करणे होय. उदाहरणार्थ, धान्याचे पीठ बनवणे, फळांचे रस किंवा दूधाचे दही व चीजामध्ये रूपांतर करणे. कृषीआधारित उद्योग हे मूल्य साखळीचा अविभाज्य घटक आहेत, जे अन्नपदार्थांचे शेल्फ-लाइफ वाढवतात व ते ग्राहकांपर्यंत सोयीस्कर पद्धतीने उपलब्ध करून देतात. भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योग हा 'सनराईज सेक्टर' म्हणून जलद गतीने उदयास येत आहे. या क्षेत्राचे योगदान सकल देशांतर्गत उत्पादनात सुमारे १० टक्के असून निर्यातीमध्ये १३ टक्के आहे. शहरीकरण, वापरक्षम उत्पन्नातील वाढ आणि ग्राहकांच्या बदलत्या अन्नसवयींमुळे भारतीय अन्नप्रक्रिया बाजाराचा विस्तार लक्षणीय प्रमाणात होईल असा अंदाज वर्तविला जात आहे.

मूल्यवृद्धीची भूमिका - मूल्यवृद्धी म्हणजे कृषी उत्पादनाचे आर्थिक मूल्य किंवा उपयुक्तता सुधारण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये गुणवत्ता सुधारणा, पॅकेजिंग, ब्रँडिंग किंवा विशेष उत्पादनांमध्ये त्याचे रूपांतर समाविष्ट होऊ शकते. उदाहरणार्थ, कच्चा आंबा लोणचे, जॅम किंवा पल्पमध्ये परिवर्तन केल्यास त्याला कच्च्या अवस्थेपेक्षा जास्त बाजारभाव मिळतो. मूल्यवृद्धी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी व बाजारातील संधी निर्माण करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. अगदी लहान स्वरूपातील उपक्रमसुद्धा, जसे की सेंद्रिय किंवा विषमुक्त उत्पादनांची विक्री, मोठा परिणाम साधून देतात, विशेषतः जेव्हा बाजारपेठेत आरोग्य व शाश्वततेबद्दलची जाणीव वाढत आहे.

पिकाची कापणी / काढणी झाल्यानंतर होणाऱ्या तोट्यामधील घट - अन्नप्रक्रियेचा एक महत्त्वपूर्ण फायदा म्हणजे पिकाच्या काढणी, कापणीनंतर नुकसानीत घट घडविणे. विविध अभ्यासांनुसार, भारतात सुमारे २५-३० टक्के फळे व भाजीपाला, १०-१५ टक्के धान्य आणि दुग्ध व मांस उत्पादनांचा लक्षणीय हिस्सा संरक्षण सुविधांच्या अभावामुळे वाया जातो. प्रक्रिया करणारे उद्योग या समस्येवर उपाय म्हणून नाशवंत माल जसे की भाजीपाला, फळे व दूध यांचे संरक्षण व प्रक्रिया करतात. कोल्ड स्टोरेज व्यवस्था व फ्रोजन फूड चेन अपव्यय कमी करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

रोजगारनिर्मिती - अन्नप्रक्रिया उद्योग हा श्रमकेंद्री उद्योग असून व्यापक मूल्यसाखळीत मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मितीची क्षमता बाळगतो. कच्च्या उत्पादनापासून वाहतूक, गोदामशास्त्र, प्रक्रिया व किरकोळ विक्री या सर्व टप्प्यांवर या क्षेत्रात कुशल, अर्धकुशल व अकुशल कामगारांसाठी मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत. विशेष म्हणजे, स्त्रियांना या क्षेत्रात मोठा लाभ होऊ शकतो, कारण वर्गीकरण व पॅकेजिंगसारख्या अनेक प्रक्रियांमध्ये तुलनेने कमी शारीरिक श्रमाची आवश्यकता असते.

शेतकरी उत्पन्नवाढ - अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धीची अंमलबजावणी थेट शेतकऱ्यांना चांगले भाव व जास्त प्राप्ती उपलब्ध करून देते. करारपत्र स्वरूपातील शेती, प्रक्रिया-पश्चात नफा वाटप करार, तसेच प्रक्रिया केलेल्या उत्पादनांना अधिक बाजारपेठ उपलब्धता या साधनांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीचे विविध मार्ग उपलब्ध होतात. यासोबतच, "ऑपरेशन ग्रीन्स" आणि "प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्नप्रक्रिया उद्योगाचे औपचारिकरण योजना (PM FME)" यांसारखे शासकीय उपक्रम मध्यस्थांची संख्या कमी करून शेतकऱ्यांना जास्त परतावा मिळवून देण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

भारतातील अन्नप्रक्रिया क्षेत्रासमोरील आव्हाने

1 पायाभूत सुविधांचा अभाव- भारतातील अन्नप्रक्रिया क्षेत्राला अपुऱ्या कोल्ड स्टोरेज व्यवस्था, लॉजिस्टिक्स व प्रक्रिया सुविधांमुळे मोठ्या प्रमाणावर अडथळे येतात. यामुळे पिकणोत्तर व्यवस्थापनावर प्रतिकूल परिणाम होतो आणि बाजारपेठेतील पोहोच मर्यादित राहते.

2 कृषी क्षेत्रातील विखुरलेपणा - भारतातील बहुसंख्य शेतकरी लहान व अल्पभूधारक असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील प्रक्रिया करण्यासाठी लागणाऱ्या कृषी उत्पादनांचे एकत्रीकरण कठीण ठरते.

3 उच्च खर्च - अन्नप्रक्रिया उद्योगासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवली गुंतवणूक आवश्यक आहे. तसेच, कोल्ड स्टोरेजच्या संचालनासाठी लागणारे खर्चही अत्यंत जास्त असून त्यामुळे उद्योग क्षेत्रावर आर्थिक दडपण निर्माण होते.

1 नियामक व धोरणात्मक अडथळे - अन्नप्रक्रिया क्षेत्र विविध कायद्यांनी नियंत्रित होत असून राज्यांदरम्यानच्या असंगत धोरणांमुळे मोठ्या गुंतवणुकीस प्रोत्साहन मिळत नाही.

2 कौशल्यांच्या कमतरता - या उद्योगाला तंत्रज्ञानाधारित प्रणाली व प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. परंतु अन्नप्रक्रिया क्षेत्रातील कामगारांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा अभाव हे एक गंभीर आव्हान आहे.

3 अन्नसुरक्षा व मानके - अन्नसुरक्षा व गुणवत्ता मानकांचे पालन करणे हे विशेषतः सूक्ष्म व मध्यम उद्योगांसाठी एक आव्हान आहे. यामुळे ग्राहकांचा विश्वास व निर्यातक्षमता यावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

अलीकडील उपक्रम व संधी - भारत सरकार अन्नप्रक्रियेला प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे, अनुदाने आणि पायाभूत सुविधा उभारणीच्या माध्यमातून सक्रिय प्रयत्न करत आहे. उल्लेखनीय उपक्रमांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

1 मेगा फूड पार्क योजना - या योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे शेतीप्रधान भागांमध्ये आधुनिक पायाभूत सुविधांनी सुसज्ज प्रक्रिया संकुले निर्माण करणे होय.

2 पीएलआय योजना - उत्पादनाशी संलग्न प्रोत्साहन (Production-Linked Incentive: PLI) योजनेद्वारे अन्नप्रक्रियेमध्ये गुंतवणूक किंवा व्यवसायविस्तार करु इच्छिणाऱ्या कंपन्यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

3 ऑपरेशन ग्रीन्स - या मोहिमेद्वारे टमाटर, कांदा व बटाटा यांसारख्या नाशवंत वस्तूंमध्ये होणाऱ्या किंमतचलनवलनास तोंड देण्यासाठी साठवण, प्रक्रिया व वितरण पायाभूत सुविधांचा विकास प्रोत्साहित केला जातो.

1 अन्नप्रक्रियेमध्ये थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) - भारत सरकारने अन्नप्रक्रिया क्षेत्रात १०० टक्के थेट परकीय गुंतवणुकीला परवानगी दिली असून त्यामुळे या क्षेत्राच्या वाढीस नवे आयाम प्राप्त होत आहेत.

2 ई-कॉमर्स व तंत्रज्ञान - तंत्रज्ञानाने अन्नप्रक्रिया उत्पादनांची थेट विक्री सुलभ केली आहे. Amazon, Flipkart आणि JioMart यांसारख्या ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मद्वारे उत्पादित वस्तू थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचू लागल्या आहेत.

निष्कर्ष

अन्नप्रक्रिया व मूल्यवृद्धी हे भारताच्या कृषी क्षेत्रासाठी परिवर्तनकारी घटक ठरू शकतात. या क्षेत्रामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, अन्नाचा अपव्यय कमी करणे व वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येसाठी अन्नसुरक्षा बळकट करणे शक्य आहे. योग्य सरकारी धोरणे व

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

खासगी क्षेत्रातील सहभाग यांच्या साहाय्याने पायाभूत सुविधांचा अभाव, कौशल्य अंतर अशा आव्हानांना सामोरे जाऊन हे क्षेत्र नव्या वाढीच्या संधी उघड करू शकते.

शिफारसी - तथापि, या क्षमतेचा संपूर्ण लाभ उठविण्यासाठी सरकार, खासगी उद्योगक्षेत्र व शेतकरी यांच्यात सुसंवादी सहकार्य आवश्यक आहे. कृषी-प्रक्रिया संकुले विकसित करणे, शेतातून उद्योगापर्यंत पोहोचणारी पुरवठा साखळी अधिक सक्षम करणे, कौशल्यवृद्धी कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे आणि विपणन सहाय्य उपलब्ध करून देणे यामुळे अन्नप्रक्रिया भारताच्या आर्थिक परिवर्तनाचा एक प्रमुख स्तंभ ठरू शकते. भारत जागतिक अन्नप्रक्रिया केंद्र बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत असताना तंत्रज्ञान, नाविन्य व धोरणात्मक सुधारणा यांचे एकत्रीकरण हे शाश्वत, न्याय्य व समृद्ध कृषीअर्थव्यवस्था घडविण्यात निर्णायक ठरेल.

संदर्भ

1. अन्नप्रक्रिया उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार – वार्षिक अहवाल.
2. खाद्य व कृषी संघटना (FAO) – "स्टेट ऑफ फूड सेक्युरिटी अँड न्यूट्रिशन इन द वर्ल्ड."
3. नाबार्ड – भारतीय कृषी व अन्नप्रक्रियावरील अहवाल.
4. फिक्की – भारतीय अन्नप्रक्रिया उद्योगातील संधींबाबतचे अहवाल.
5. जागतिक बँक – पीक काढणीनंतरचे व्यवस्थापन व कृषीसाठी पायाभूत विकास."
6. ऑपरेशन ग्रीन्स : सरकारी योजना – कृषी मंत्रालय, भारत सरकार.
7. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) – पिकणोत्तर तोट्यावरील आकडेवारी व सांख्यिकीय माहिती.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

डिजिटल इंडिया आणि मुद्रा योजना चे फायदे आणि मर्यादा

आशिष विठ्ठलराव आखरे [1] डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले [2]
[1]संशोधक, नबिरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर
[2]मार्गदर्शक ,सहयोगी प्राध्यापक नबीरा महाविद्यालय, काटोल
[1,2]संशोधन केंद्र - प्लेस फॉर हायर लर्निंग अँड रिसर्च वाणिज्य विभाग,
नबिरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर
Email: akhareashish61@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171007
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 37-42
October 2025
Submitted: 12 Sept. 2025
Revised: 22 Sept. 2025
Accepted: 06 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश :

भारत सरकारने सुरू केलेली डिजिटल इंडिया मोहीम व प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) या दोन महत्वाच्या योजना आहेत ज्या भारतातील उद्योजकता, वित्तीय समावेशन व रोजगार निर्मिती यासाठी प्रभावी ठरल्या आहेत. डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे बँकिंग सेवा, ऑनलाईन व्यवहार, ई-गव्हर्नन्स अधिक सुलभ झाली आहे, तर मुद्रा योजनेद्वारे लघु व सूक्ष्म उद्योजकांना कर्जपुरवठा सुलभ झाला आहे. या पेपरमध्ये दोन्ही योजनांचे फायदे, मर्यादा, त्यांचा परस्पर संबंध तसेच नागरी व ग्रामीण समाजावर झालेला प्रभाव अभ्यासला आहे.प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ने सूक्ष्म/लघु उद्योजकांना (MSMEs) 10 लाख रुपयांपर्यंत बिनतारण कर्ज उपलब्ध करून उद्योजकता वाढवण्यास हातभार लावला आहे. नागपूर जिल्ह्यात ई-कॉमर्स, कृषी-आधारित मूल्यवर्धन, सेवा-आधारित डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स यांसारख्या स्टार्टअप्समध्ये निधीप्रवेशासोबतच सर्जनशीलता (नव्या कल्पना, डिझाईन थिंकिंग) आणि आर्थिक नवोन्मेष (डिजिटल पेमेंट्स, फिनटेक, सप्लाय-चेन फायनान्स) महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट PMMY चा स्टार्टअप वाढ, रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, आणि नवोन्मेष अंगीकारण्यावर झालेला प्रभाव विश्लेषित करणे आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने (सर्व्हे, मुलाखती, केस-स्टडी) संकलित केलेल्या प्राथमिक/द्वितीयक माहितीच्या आधारे निष्कर्ष सूचित करतात की वित्तीय साक्षरता, बाजारजोड, आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा उपलब्ध झाल्यास PMMY चा परिणाम लक्षणीयरीत्या वाढतो. धोरणात्मक स्तरावर प्रशिक्षण, मेंटरशिप, आणि ग्रीन-इनोव्हेशन प्रोत्साहन हे घटक निर्णायक ठरतात.भारतामध्ये २०१५ पासून सुरू करण्यात आलेली प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ही लघु व सूक्ष्म उद्योजकांसाठी भांडवल पुरविण्याची एक महत्वाची योजना आहे. या योजनेमुळे स्टार्टअप्सना प्रारंभीच्या टप्प्यावर आर्थिक सहाय्य मिळाले आहे. स्टार्टअप क्षेत्रात सर्जनशील कल्पना, नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर व आर्थिक नवोन्मेष या माध्यमातून नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.

मुख्य शब्द: मुद्रा योजना, सूक्ष्म उपक्रम, वित्तीय समावेशन, नागपूर जिल्हा, लघु व्यवसाय वाढ, रोजगार निर्मिती

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
आशिष विठ्ठलराव आखरे, संशोधक, नबिरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर.

How to cite this article:
आखरे, . आशिष . विठ्ठलराव ., & गोंगले, . रेकचंद . गणपत . (2025). *डिजिटल इंडिया आणि मुद्रा योजना चे फायदे आणि मर्यादा. Journal of Research & Development, 17(10(I)), 37–42. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464591*

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17464591

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

प्रस्तावना :

भारत आज डिजिटल परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करत आहे.माहिती व संचार तंत्रज्ञानाच्या (ICT) वापरामुळे अर्थव्यवस्था अधिक वेगवान, पारदर्शक व सुरक्षित होत आहे. त्याचबरोबर मुद्रा योजना (2015) ने लघु व सूक्ष्म उद्योजकांसाठी आर्थिक मदतीचा नवा मार्ग उपलब्ध करून दिला आहे. या दोन उपक्रमांचा समन्वय ग्रामीण व नागरी भागातील तरुण, महिला व बेरोजगारांना नवा रोजगारनिर्मितीचा मार्ग देतो.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1.डिजिटल इंडिया मोहिमेचे मुख्य उद्दिष्टे व फायदे जाणून घेणे.

2. मुद्रा योजनेची वैशिष्ट्ये, फायदे व मर्यादा समजावून घेणे.

3. डिजिटल इंडिया व मुद्रा योजना यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट करणे.

4. या योजनांचा नागरी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम तपासणे.

5. भविष्यासाठी आवश्यक शिफारसी सुचवणे.

साहित्य समीक्षा :

डिजिटल इंडिया : यामध्ये Digital Infrastructure, Digital Services, Digital Literacy यावर भर देण्यात आला आहे. संशोधनात आढळते की ऑनलाईन बँकिंग, UPI व्यवहार, ई-गव्हर्नन्स, जनधन खाते यामुळे ग्रामीण भागातही डिजिटल समावेशन वाढले आहे.
मुद्रा योजना : Shishu, Kishore आणि Tarun या तीन श्रेणींमध्ये कर्जपुरवठा केला जातो. NABARD, SIDBI, Public व Private बँका यांच्या माध्यमातून ही योजना राबवली जाते.
पूर्वीचे संशोधन दाखवते की डिजिटल सुविधा उपलब्ध झाल्याने मुद्रा कर्जाची प्रक्रिया वेगवान, पारदर्शक व भ्रष्टाचारमुक्त झाली आहे. तरीसुद्धा अनेक लाभार्थींना डिजिटल तंत्रज्ञानाची पूर्ण माहिती नसल्याने अडचणी येतात.

अनेक संशोधकांनी नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भाशी संबंधित मौल्यवान अंतर्दृष्टी देऊन, संपूर्ण भारतातील महिला उद्योजकांवर प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा (PMMY) प्रभाव तपासला आहे. चिब आणि महादुले (२०२२) यांनी नागपूरमध्ये एक प्रदेश-विशिष्ट अभ्यास केला आणि असे आढळून आले की मुद्रा योजनेमुळे महिलांमध्ये आर्थिक समावेशन लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे, ज्यामुळे त्यांना त्यांचे छोटे व्यवसाय सुरू करणे किंवा त्यांचा विस्तार करणे शक्य झाले आहे. तथापि, अभ्यासात प्रशिक्षण आणि पाठपुरावा सेवांसह मजबूत संस्थात्मक पाठिंब्याची आवश्यकता देखील अधोरेखित करण्यात आली. कांडपाल आणि ग्रोव्हर (२०२०) यांनी अधोरेखित केले की मुद्रा कर्ज खात्यांपैकी अंदाजे ७३.६% महिलांकडे असताना, त्यांना एकूण वितरित रकमेच्या फक्त ४३.५% रक्कम मिळाली, ज्यामुळे कर्ज वाटपात लिंगभेद दिसून येतो - विशेषतः तरुण सारख्या उच्च-मूल्याच्या श्रेणींमध्ये. एलुमलाई (२०२४) यांनी देखील असे नमूद केले की जरी बहुतेक महिलांनी शिशु कर्जाद्वारे (₹५०,००० पर्यंत) योजनेत प्रवेश केला असला तरी, अलिकडच्या वर्षांत महिलांना मंजूर रकमेचा एकूण वाटा कमी झाला आहे, जो त्यांच्या उपक्रमांसाठी मर्यादित स्केलेबिलिटी दर्शवितो. धनलक्ष्मी (२०२५) यांनी योजनेअंतर्गत महिलांना तोंड द्यावे लागणारी संरचनात्मक आव्हाने, जसे की अपुरी जागरूकता, कमी प्रवेशयोग्यता आणि मार्गदर्शनाचा अभाव यांचा शोध घेतला. या अभ्यासात क्षमता-निर्मिती उपक्रम आणि लिंग-संवेदनशील पोहोच यांचा समावेश असलेल्या धोरणात्मक सुधारणांची शिफारस करण्यात आली. प्रशांती आणि सिद्धप्पा (२०२५) यांनी वेगवेगळ्या कर्ज श्रेणींच्या परिणामकारकतेची तुलना केली आणि असे आढळून आले की शिशु किंवा तरुण कर्जांच्या तुलनेत किशोर कर्ज (₹५०,००० ते ₹५ लाख) चा महिला उद्योजकांवर अधिक सकारात्मक परिणाम झाला. खान, हुसेन आणि मजहर (२०२४) यांनी सांख्यिकीय विश्लेषण लागू केले आणि असा निष्कर्ष काढला की जागरूकता पातळी आणि योजनेची ओळख महिलांच्या पसंती आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेमध्ये सहभागावर लक्षणीय परिणाम करते. हे लक्ष्यित जागरूकता मोहिमा आणि आर्थिक साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व अधोरेखित करते.

संशोधन पद्धती :

नमुना (Sample): लाभार्थी (भाजी विक्रेते, किराणा दुकाने, छोटे उद्योग, महिला गट, तरुण उद्योजक)
डेटा संकलन:
प्राथमिक माहिती: प्रत्यक्ष मुलाखती व प्रश्नावली
दुय्यम माहिती: सरकारी अहवाल, RBI डेटा, बँकांचे वार्षिक अहवाल, शोधनिबंध
विश्लेषण तंत्र: टक्केवारी विश्लेषण, चार्ट्स, कथात्मक अभ्यास.

चर्चा :

मुद्रा योजना ही नवीन उद्योजकांसाठी मोठा आधार ठरली आहे. या योजनेतून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) तारणाविना (Collateral-free) कर्ज दिले जाते, ज्यामुळे भांडवलाची कमतरता असलेल्या तरुणांना किंवा नव्याने व्यवसाय सुरू करू इच्छिणाऱ्यांना

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

मोठी संधी मिळते. शिशु, किशोर आणि तरुण या तीन श्रेणींमध्ये विभागलेले हे कर्ज व्यवसायाच्या टप्प्यानुसार मिळते – सुरुवातीच्या टप्प्यातील (Shishu) उद्योजकांना कमी रकमेचे कर्ज मिळून त्यांचा उपक्रम सुरू करण्यास मदत होते, तर व्यवसाय वाढवण्यासाठी (Kishor, Tarun) जास्तीचे भांडवल मिळते. या कर्जामुळे अनेक नवउद्योजकांनी छोट्या उद्योगांपासून सेवा क्षेत्रापर्यंत विविध व्यवसाय उभारले आहेत. नागपूरसारख्या जिल्ह्यांमध्ये या स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती, स्वावलंबन आणि स्टार्टअप्सच्या माध्यमातून आर्थिक नवोन्मेष वाढले आहेत. योजनेची सोपी प्रक्रिया, बँक व वित्तीय संस्थांचे सहकार्य, तसेच सरकारकडून दिलेले प्रोत्साहन यामुळे नव्या उद्योजकांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांना स्वतःचा व्यवसाय उभा करण्याची संधी मिळत आहे.

योजना मिळवण्याची प्रक्रिया (Beneficiaries' Perspective)

अर्ज करण्यासाठी आधारकार्ड, ओळखपत्र, व्यवसाय योजना व खाते आवश्यक. तारण न लागणे हा सर्वात मोठा फायदा.योजनेमुळेबहुतांश अर्जदारांनी सांगितले की शिशु कर्ज (₹50,000 पर्यंत) सहज उपलब्ध झाले, परंतु किशोर व तरुण कर्जासाठी बँका अधिक कागदपत्रांची मागणी करतात.काही लाभार्थ्यांनी सरकारी जनजागृती कार्यक्रमामुळे माहिती मिळाली, तर काहींना स्थानिक बँक अधिकाऱ्यांकडून समजले.

डिजिटल इंडिया आणि मुद्रा योजना:

फायदे आणि मर्यादा डिजिटल इंडिया आणि मुद्रा योजना हे दोन्ही भारत सरकारच्या महत्त्वाकांक्षी उपक्रम आहेत, ज्यांचा उद्देश देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला गती देणे आहे. डिजिटल इंडियाचा मुख्य भर तंत्रज्ञानाचा वापर करून सरकारी सेवा नागरिकांपर्यंत पोहोचवणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करणे यावर आहे. तर, मुद्रा (Mudra) योजनेचा उद्देश लहान उद्योजकांना आणि सूक्ष्म-उद्योगांना आर्थिक मदत करणे आहे, जेणेकरून ते आपला व्यवसाय सुरू करू शकतील किंवा वाढवू शकतील. या दोन्ही योजनांनी देशाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे, परंतु त्यांचे काही फायदे आणि मर्यादा आहेत. या संशोधन लेखात, आपण या दोन्ही योजनांचे सखोल विश्लेषण करू.

डिजिटल इंडिया

डिजिटल इंडिया हा कार्यक्रम 2015 मध्ये सुरू करण्यात आला. याचा मुख्य उद्देश भारताला डिजिटलदृष्ट्या सक्षम समाज आणि ज्ञान अर्थव्यवस्था बनवणे हा आहे.

फायदे

* सरकारी सेवांमध्ये सुलभता (Ease of Access to Government Services): डिजिटल इंडियामुळे अनेक सरकारी सेवा ऑनलाइन उपलब्ध झाल्या आहेत. आधार कार्ड, पॅन कार्ड, आणि पासपोर्टसाठी अर्ज करणे सोपे झाले आहे. यामुळे सरकारी कार्यालयांमध्ये जाण्याची गरज कमी झाली आहे आणि वेळ वाचला आहे.

* डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy): या कार्यक्रमामुळे देशात डिजिटल साक्षरता वाढली आहे. 'PM-GDISHA' (प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान) सारख्या योजनांनी ग्रामीण भागातील लोकांना संगणक आणि इंटरनेटचा वापर कसा करायचा हे शिकवले आहे.

* डिजिटल पायाभूत सुविधा (Digital Infrastructure): 'भारतनेट' सारख्या प्रकल्पांमुळे देशातील अनेक गावे ऑप्टिकल फायबरने जोडली गेली आहेत, ज्यामुळे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी सुधारली आहे. यामुळे ई-कॉमर्स आणि इतर ऑनलाइन सेवांचा वापर वाढला आहे.

* पारदर्शकता (Transparency): सरकारी सेवा ऑनलाइन उपलब्ध झाल्यामुळे आणि व्यवहारांमध्ये डिजिटल पेमेंटचा वापर वाढल्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यास मदत झाली आहे.

मर्यादा

* डिजिटल दरी (Digital Divide): शहरी आणि ग्रामीण भागातील लोकांमधील डिजिटल दरी अजूनही कायम आहे. इंटरनेटचा वेग आणि कनेक्टिव्हिटी अजूनही अनेक ग्रामीण भागांमध्ये एक मोठी समस्या आहे.

* डेटा सुरक्षा (Data Security): वाढत्या ऑनलाइन व्यवहारांमुळे डेटा चोरी आणि सायबर हल्ल्यांचा धोका वाढला आहे. नागरिकांच्या गोपनीयतेची आणि डेटा सुरक्षिततेची खात्री करणे एक मोठे आव्हान आहे.

* निरक्षरता आणि भाषेची अडचण (Illiteracy and Language Barrier): अनेक वृद्ध आणि निरक्षर लोकांसाठी स्मार्टफोन आणि डिजिटल सेवांचा वापर करणे कठीण आहे. तसेच, अनेक सरकारी सेवा आणि ॲप्स फक्त इंग्रजी किंवा काही प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध आहेत.

* माहितीचा अभाव (Lack of Awareness): अनेक लोकांना अजूनही उपलब्ध डिजिटल सेवा आणि त्यांचे फायदे याबद्दल पुरेशी माहिती नाही.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)
प्रधानमंत्री मुद्रा योजना 2015 मध्ये सुरू करण्यात आली, ज्याचा उद्देश लघु उद्योगांना कर्ज उपलब्ध करून देणे हा आहे. या योजनेंतर्गत, तीन प्रकारची कर्जे दिली जातात: शिशु (Shishu) (₹50,000 पर्यंत), किशोर (Kishore) (₹50,001 ते ₹5 लाख), आणि तरुण (Tarun) (₹5 लाख ते ₹10 लाख).
फायदे

* आर्थिक समावेश (Financial Inclusion): मुद्रा योजनेमुळे अशा उद्योजकांना कर्ज मिळवणे सोपे झाले आहे, ज्यांना पारंपरिक बँकिंग प्रणालीतून कर्ज मिळवणे कठीण होते. यामध्ये छोटे व्यापारी, फेरीवाले आणि कारागीर यांचा समावेश आहे.
* रोजगार निर्मिती (Employment Generation): या योजनेमुळे अनेक नवीन व्यवसाय सुरू झाले आहेत, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची संधी निर्माण झाली आहे.
* व्यवसायाची वाढ (Business Growth): लहान उद्योजकांना आर्थिक सहाय्य मिळाल्यामुळे ते आपला व्यवसाय वाढवू शकले आहेत, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली आहे.
* औपचारिक कर्जाची उपलब्धता (Formal Credit Availability): या योजनेमुळे असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीशी जोडण्यास मदत झाली आहे.

मर्यादा

* कर्जाची लहान रक्कम (Small Loan Amounts): अनेक उद्योजकांसाठी 'शिशु' कर्जाची रक्कम (₹50,000) खूप कमी आहे आणि ती व्यवसायाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी नाही.
* थकबाकी (Non-Performing Assets): अनेक कर्जे परतफेड न झाल्यामुळे थकबाकीमध्ये रूपांतरित झाली आहेत, ज्यामुळे बँका आणि वित्तीय संस्थांवर ताण वाढत आहे.
* अपुरे प्रशिक्षण आणि पाठिंबा (Lack of Training and Support): अनेक सूक्ष्म-उद्योजकांना कर्ज मिळते, परंतु त्यांना व्यवसाय व्यवस्थापन, विपणन किंवा तांत्रिक कौशल्ये यांसारख्या बाबींचे पुरेसे प्रशिक्षण मिळत नाही.
* माहितीचा अभाव (Lack of Awareness): ग्रामीण भागातील अनेक लोकांना अजूनही या योजनेबद्दल पुरेशी माहिती नाही किंवा अर्ज करण्याची प्रक्रिया कठीण वाटते.

मुद्रा योजना चे फायदे व मर्यादा

फायदे

1. लघु व सूक्ष्म उद्योजकांना कर्जपुरवठा सुलभ.
2. Shishu, Kishore, Tarun श्रेणीनुसार कर्जाची रचना.
3. महिलांना व युवांना उद्योजकतेसाठी प्रोत्साहन.
4. रोजगार निर्मिती व स्वावलंबन वाढ.
5. डिजिटल अर्ज प्रक्रियेमुळे वेळ व खर्चाची बचत.

मर्यादा

1. काही प्रकरणांत कर्ज परतफेडीची अडचण.
2. बँकांकडून कर्ज मंजुरीत विलंब.
3. लाभार्थ्यांकडे व्यवसाय व्यवस्थापनाचे कौशल्य कमी.
4. काही ठिकाणी योजना व माहितीचा अभाव.

डिजिटल इंडिया व मुद्रा योजना यांचा परस्पर संबंध

डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे मुद्रा योजनेचे अर्ज, कर्ज वितरण व परतफेड सुलभ झाली.
UPI व नेट बँकिंगमुळे व्यवहार वेगवान व सुरक्षित झाले.
ई-गव्हर्नन्समुळे कर्ज प्रक्रियेत पारदर्शकता आली.
डिजिटल इंडिया च्या साहाय्याने मुद्रा योजनेचे लाभ अधिक लोकांपर्यंत पोहोचले.

नागपूर जिल्ह्याचा संदर्भ

नागपूर हा विदर्भातील प्रमुख औद्योगिक व व्यापारी जिल्हा आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

येथील लोकसंख्येचा मोठा भाग किरकोळ व्यापार, शेतीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग, महिला बचत गट यावर अवलंबून आहे.
बँकिंग सुविधा सर्वत्र असल्या तरी लहान उद्योजकांना कर्ज मिळवणे कठीण जाते.
अशा परिस्थितीत मुद्रा योजना ही आर्थिक मदत व रोजगार निर्मितीचे प्रभावी साधन ठरते. लाभार्थ्यांचे अनुभव (Field Study आधारावर)
नागपूर हा विदर्भाचा मुख्य व्यापारी व औद्योगिक केंद्र आहे.
जिल्ह्यात शेतीपूरक व्यवसाय, किरकोळ दुकाने, सेवा उद्योग (ऑटोमोबाईल दुरुस्ती, सलून, शिवणकाम, डेअरी व्यवसाय) मोठ्या प्रमाणावर चालतात.
ग्रामीण भागातील लोकसंख्या अजूनही अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे.
लहान उद्योजकांना बँक कर्ज मिळणे कठीण जात असल्यामुळे मुद्रा योजना ही त्यांच्यासाठी मोठी संधी आहे.

आर्थिक परिणाम

65% लाभार्थ्यांचे मासिक उत्पन्न वाढले.40% नवीन रोजगार निर्माण झाले.महिलांच्या निर्णयक्षमतेत व आत्मविश्वासात वाढ.ग्रामीण भागात सूक्ष्म व लघुउद्योगांना स्थैर्य मिळाले.मुद्रा योजनेमुळे नागपूर जिल्ह्यातील उद्योजकांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीशी जोडले गेले.स्थानिक अर्थव्यवस्था सक्षम झाली.महिला व युवकांच्या उद्योजकतेला गती मिळाली.मात्र अजूनही प्रक्रियेतील जटिलता व परतफेडीतील अडचणी दूर करणे गरजेचे आहे.

आव्हाने :

बँकांकडून कर्ज मंजुरीत वेळ लागणे.आर्थिक साक्षरतेचा अभाव.डिजिटल मार्केटिंग व ब्रँडिंग कौशल्याची कमतरता.निधीच्या मर्यादा व गुंतवणूकदारांची कमतरता.बँक अधिकाऱ्यांचा प्रतिसाद काही वेळा उदासीन व वेळखाऊ असल्याचे दिसले.कागदपत्रांची पूर्तता ग्रामीण भागात आव्हान ठरते.काही लाभार्थ्यांना व्यवसाय मंदावल्यामुळे हप्ते फेडण्यास अडचण.कर्ज मर्यादा कमी असल्याने काहींना अपेक्षित भांडवल मिळाले नाही.योजना प्रसाराची कमतरता – अजूनही अनेकांना योजनेंबद्दल माहिती नाही.

निष्कर्ष :

डिजिटल इंडिया व मुद्रा योजना या दोन्ही उपक्रमांनी भारतीय समाजातील आर्थिक व सामाजिक बदलांना गती दिली आहे. डिजिटल सुविधांमुळे मुद्रा योजना अधिक प्रभावी झाली आहे. तरीसुद्धा, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, ग्रामीण इंटरनेट समस्या व कर्ज परतफेडीच्या अडचणी या मोठ्या मर्यादा आहेत. भविष्यात डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम, उद्योजकतेसाठी प्रशिक्षण व सायबर सुरक्षा उपाययोजना यावर अधिक भर दिला तर या योजनांचा लाभ अधिक प्रभावी होईल.डिजिटल इंडिया मुळे मुद्रा योजना अधिक पारदर्शक व कार्यक्षम झाली आहे.
नागपूर जिल्ह्यातील तरुण व महिला उद्योजक या योजनांचा अधिक वापर करत आहेत.तरीही, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, ग्रामीण इंटरनेट अडचणी व कर्ज परतफेडीतील समस्या मोठे आव्हान आहेत.
डिजिटल इंडिया आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना या दोन्ही उपक्रमांनी भारताच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. डिजिटल इंडियाने सरकारी सेवांमध्ये क्रांती आणली आहे आणि नागरिकांचे जीवन सुलभ केले आहे. दुसरीकडे, मुद्रा योजनेने अनेक लहान उद्योजकांना आर्थिक पाठिंबा देऊन त्यांना स्वावलंबी बनवले आहे.तथापि, या दोन्ही योजनांच्या मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. डिजिटल दरी कमी करणे, डेटा सुरक्षा सुनिश्चित करणे आणि ग्रामीण भागातील उद्योजकांना पुरेसे प्रशिक्षण देणे ही आव्हाने अजूनही आहेत. या आवक्रमांची खरी क्षमता तेव्हाच सिद्ध होईल, जेव्हा या मर्यादा दूर करून त्यांचा लाभ समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचेल.

शिफारसी :

1. ग्रामीण भागात डिजिटल सुविधा व इंटरनेटचा दर्जा सुधारावा.
2. सायबर सुरक्षा व जागरूकता वाढवावी.3. मुद्रा कर्ज लाभार्थ्यांना व्यवसाय व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.
4. महिलांसाठी स्वतंत्र आर्थिक व डिजिटल साक्षरता अभियान राबवावे.
5. योजनांच्या अंमलबजावणीवर नियमित ऑडिट व मूल्यांकन करावे.
6. नागपूर ग्रामीण भागात मोबाईल इंटरनेटची सुविधा सुधारावी.
7. मुद्रा लाभार्थ्यांना व्यवसाय व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.
8.महिला उद्योजकांसाठी विशेष डिजिटल साक्षरता मोहीम राबवावी.
9. बँकांनी कर्ज वितरण प्रक्रियेत अधिक डिजिटल साधनांचा वापर करावा.
10. सायबर सुरक्षा व फसवणूक प्रतिबंधासाठी जागरूकता मोहीम सुरू करावी.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

संदर्भ :

1. Government of India, Ministry of Finance Reports on PMMY (2015-2024).

2. Digital India Programme, Ministry of Electronics &IT.

3. NABARD &SIDBI Annual Reports.

4. Research Journals on Digital Economy &Financial Inclusion (2018–2024).

5. Singh, R. (2022). Impact of Digital India on Financial Inclusion.

6.Ministry of Finance. (2023). Pradhan Mantri MUDRA Yojana: Annual Report 2022–23. Government of India.

7.Reserve Bank of India. (2022). Report on Trend and Progress of Banking in India 2021–22. RBI.Startup India. (2023). Startup India Annual Report 2022–23. Department for Promotion of Industry and Internal Trade.

8.Maharashtra Government. (2023). Economic Survey of Maharashtra 2022–23. Directorate of Economics & Statistics.

9.Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development. Harvard University Press.

10.Tidd, J., & Bessant, J. (2021). Managing Innovation (7th ed.). Wiley.

11.Zetzsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. (2020). FinTech in 2020 and Beyond. University of Hong Kong Faculty of Law Research Paper

12.Sharma, P. (2021). Mudra Yojana and MSME Growth in India.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका

डॉ. पुरुषोत्तम रं. चाटे[1] डॉ. नंदकिशोर वि. अमृतकर[2]
[1]अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
[2]वाणिज्य व व्यवस्थापन विभाग
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मोताळा जि. बुलढाणा.
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती सालाग्नित
Email: - prchate84@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171008
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 43-47
October 2025
Submitted: 12 Sept. 2025
Revised: 22 Sept. 2025
Accepted: 06 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे आधुनिक जगातील आर्थिक सक्रियतेचे मुख्य साधन आहे. राज्ये स्वत:च्या संसाधनांवर आधारित उत्पादन, तंत्रज्ञान आणि कौशल्ये वापरुन पारस्पारिक विनिमयाद्वारे समृध्दी साधतात. भारत स्वातंत्र्यानंतरच्या काळापासून हळूहळू जागतिक व्यापारात आपले स्थान मजबुत करत आला आहे. विशेषत: 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने खुल्या आर्थिक धोरणांचा अवलंब केला आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्रिय सहभाग साधला. हा संशोधन निबंध आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मुलभूत तत्वांचा आढावा घेणारा असून भारताच्या संरचनेचा अभ्यास करणारा आहे. भारताच्या जागतिक भूमिकेचे फायदे व आव्हाने यावरती अभ्यास करणारा आहे.

प्रस्तावना :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हणजे वेगवेगळया देशांमधील वस्तु आणि सेवांचा विनिमय करणे. हा विनियम विविध कारणांमुळे होतो. यामध्ये उत्पादनामधील तुलनात्मक फायदे संसाधनांचे असमान वितरण, तंत्रज्ञानातील फरक, मागणीतील भिन्नता व किंमतीतील भिन्नता यावरुन आंतरराष्ट्रीय व्यापार घडून येत असतो. यामध्ये काही प्रमुख संकल्पनांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. डेविड रिकार्डो यांच्या मते देशांना ज्या वस्तु उत्पादनात सापेक्ष कमी संधी खर्च असतो अशा प्रकारच्या वस्तु निर्यात करणे फायदेशिर ठरते. ज्यामुळे तुलनात्मक लाभाचा विचार केल्या जातो. प्रत्येक देश जागतिक उत्पादन साखळींमुळे स्वत:ची एक वेगळी ओळख, वेगवेगळया उत्पादन टप्प्यांमध्ये विशेषज्ञ बनवित असतात, ज्यामुळे कामाची विभागणी दिसून येते.प्रत्येक व्यापारामध्ये भांडवल हा महत्वाचा मुद्दा असतो. भांडवलाच्या हालचालीवरती व्यापाराचा विकास अवलंबून असतो. त्याचप्रमाणे मुक्त व्यापार निती आणि भांडवल यामुळे आर्थिक वाढ वेगवान पध्दतीने होते.

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा ऐतिहासिक प्रवास :-

भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे धोरण संरक्षणवादी व नियोजित अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केलेला दिसून येतो.

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. पुरुषोत्तम रं. चाटे,अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

DOI: 10.5281/zenodo.17464661

How to cite this article:
चाटे, . रुषोत्तम . रं., & . *अमृतकर, . नंदकिशोर . वि. (*2025). *आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 43–47. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464661

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

त्यामुळे निश्चितच भारतातून निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तुंना प्रोत्साहन कमी प्रमाणात दिसून येते आणि आयात होणाऱ्या वस्तुंवरती उच्च शुल्क आणि अधिक प्रमाणामध्ये नियंत्रणे दिसून येतात. यामुळे निश्चितच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा हा प्रवास फार अवघड व कमी विकसीत दिसून येतो. मात्र भारत देशाने 1991 च्या आर्थिक धोरणामुळे स्वत:च्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कायाप्रवर्तनकारी क्षण निर्माण केला ज्यामध्ये जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण चा स्वीकार करुन देशातील आयात-निर्यात वरील नियंत्रणे कमी करण्यात आली. त्याचप्रमाणे परकीय गुंतवणूकीस चालना देण्यात आली, विदेशी गुंतवणूकीला भारतीय बाजारपेठेमध्ये प्रोत्साहित करण्यात आले. यामुळे निश्चितच भारताची जागतिक खरेदी-विक्री वाढली आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार अधिक समृध्द व विकसीत होत गेलेला आपणास दिसून येतो. आज 21 व्या शतकात वैविध्यपूर्ण आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उद्योग व्यवसाय दिसून येतात. त्याचप्रमाणे त्यामध्ये वाढ झालेली सुध्दा दिसून येते. ज्यामध्ये विशेषत: आयटी, सॉफ्टवेअर सेवा, फार्मास्युटिकल्स, प्राथमिक व कृषी उत्पादन यांसारख्या क्षेत्रांनी भारताला जागतिक बाजारपेठेत महत्वपूर्ण भूमिका मिळवून दिलेली दिसून येते. तसेच जीएसटी सारखी अंतर्गत सुधारणा आणि सुविधाजनक व्यापार धोरणांनी सहजतेने विविध सुधारणा घडलेल्या आहेत.

भारताच्या व्यापार संरचनेचे स्वरुप (वस्तु व सेवा) :-

आजच्या आधुनिक युगामध्ये भारताच्या व्यापार संरचनेमध्ये अनेक आमुलाग्र बदल आपणास दिसून येतात. विशेषत: आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना देण्याकरीता अनेक धोरणात्मक बदल दिसून येतात ते खालील प्रमाणे :-

निर्यात :- भारत आंतरराष्ट्रीय व्यापार करीत असतांना सेवा निर्यातीचा अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत मोठा वाटा उचललेला दिसून येतो. ज्यामध्ये आयटी व बीपीओ सेवा, सॉफ्टवेअर विकास, सल्लागार सेवा, शिक्षण व आरोग्य सेवा यामध्ये भारत जागतिक नेता म्हणून उदयास आलेला दिसून येतो.

त्याचप्रमाणे कृषी उत्पादने ज्यामध्ये चहा , मसाले, तांदुळ यासोबतच शेतीतील कच्चा माल, कापुस तसेच कापसापासून बनलेले वस्त्र, विविध रसायने, औषधे, पेट्रोकेमिकल्स, इंजिनिअरींग वस्तु इत्यादी वस्तुंच्या निर्यातीचा समावेश दिसून येतो.

आयात :- आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये भारत अनेक बाबींवरती अवलंबून असलेला दिसून येतो. ज्यामध्ये भारतामध्ये मुख्य आयातीत कच्चे व अर्धप्रक्रियेतील माल, मशिनरी, इलेक्ट्रॉनिक, सिमेंट माल, कच्चे तेल आणि कुठल्याही उद्योगातील अत्याधुनिक उपकरणे त्याचप्रमाणे ऑईल व ऊर्जा इत्यादींवर अवलंबून दिसून येतो. यामध्ये विशेषत: अग्रगण्य आयातीत कच्च्या तेलाचे मोठे योगदान आहे. ज्यामुळे चालु खात्यावर तणाव येऊ शकतो.

व्यापार संतुलन व चालु खाते :- आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये व्यापार घट आणि चालु खात्याची स्थिती याचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे आहे. यावरच देशाची आर्थिक स्थिरता अवलंबून आहे. आज रोजी सेवा निर्यातीमुळे या बाबतीतील तणाव कमी झाला असला तरी सुध्दा वस्तुंच्या आयातीचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे यामध्ये असंतुलन दिसून येते. परिणामत: व्यापार घट निर्माण झाल्यास देशाच्या विकासात अडथळा निर्माण होवू शकते.

भारताचे प्रमुख व्यापार, भागीदार व करार :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार विकसीत आणि समृध्द करत असतांना भारताच्या प्रमुख व्यापार, भागीदारांमध्ये अमेरिका, युरोपियन संघ, चायना, दुबई/युएई, साऊथ ईस्ट आशियाई देश आणि आफ्रिकेतील काही राष्ट्रे येतात. भारताने विविध मुक्त व्यापार करार, विविध संघटनांमध्ये सहभाग आणि बहुपक्षीय संस्थांमध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे .

वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन :- वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशनमुळे भारताच्या हितसंबंधांचे संरक्षण झालेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण व्यासपीठ म्हणून भूमिका निभावलेली दिसून येते. अनेक बहुपक्षीय व्यापार नियमांचा पाया म्हणजे वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन म्हणता येईल.

दक्षिण आशियाई सहकार्य (SAARC) :- BIMSTEC, SCO भारतीय आंतरराष्ट्रीय व्यापारात इत्यादी दक्षिण आशियाई संघटनांचे सहकार्य दिसून येते. यासोबत इतर प्रादेशिक मंचांचा सुध्दा सहभाग दिसून येतो. मात्र SAARC मधील राजकीय अडचणींमुळे देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आर्थिक समन्वयाचे मर्यादित परिणाम दिसून येतात.

द्विपक्षीय करार :- आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये भारताने अनेक देशासोबत करार करुन भारताच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देण्याचे कार्य केले आहे. मात्र असे असूनही चीन सोबतचा व्यापार घट आणि राजकीय तणाव अशी काही महत्वाची मुद्दे आहेत की जे देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणाम करतांना दिसून येतात.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

जागतिक मूल्य साखळींमध्ये भारताचे स्थान :-

जागतिक मूल्य साखळी म्हणजे उत्पादनाचे विविध टप्पे वेगवेगळया देशांमध्ये विभागून उत्पादन करणे. यामध्ये भारताने काही क्षेत्रांमध्ये विशेषत: आयटी सेवा, औषध निर्माण, वैद्यकीय उपकरणे, कृषी वस्तु इत्यादी प्रकारच्या उत्पादनात महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त केले आहे. परंतु उच्च तंत्रज्ञानात भारताचे स्थान अद्यापही मर्यादित दिसून येते. असे असले तरी सुध्दा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला भारताचे अनेक फायदे आणि सामर्थ्य दिसून येते.

1) **मानवी संसाधन व कौशल्ये :-** भारतासारख्या देशामध्ये आज मोठ्या प्रमाणामध्ये युवा पिढी दिसून येते. नव्हे तर भारताला तरुणांचा देश म्हटल्या जातो. या देशातील तरुणांनी मोठ्या प्रमाणावर कौशल्य प्राप्त केले आहे. ज्यामध्ये विविध भाषांवरती प्रभूत्व विशेषत: इंग्रजी भाषेमध्ये प्राविण्य, तंत्रज्ञान, कौशल्य विकास यामुळे या देशामध्ये मानव संसाधन आणि विविध कौशल्य मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात.
2) **कमी उत्पादन खर्च :-** भारतामध्ये इतर देशांच्या तुलनेमध्ये कमी मजुरी दर आणि ऑपरेटींग खर्च असल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी दिसून येतो आणि ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी फायद्याची बाब आहे. मात्र आता हा फायदा हळूहळू बदलतांना दिसून येतो.
3) **वैविध्यपूर्ण उत्पादन :-** भारतीय बाजारपेठेमध्ये विविध क्षेत्रामध्ये उत्पादन होतांना दिसून येते. ज्याचा फायदा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराकरीता होतांना दिसून येतो. विशेषत: आयटी, फार्मा, कापड, कृषी, विविध सेवा इत्यादी क्षेत्रातील वैविध्यपूर्ण उत्पादन दिसून येते. विविध क्षेत्रामुळे विविध प्रकारचे धोके निर्माण होतात. मात्र या धोक्यांचे विविधीकरण करण्यात सुध्दा भारत यशस्वी ठरला आहे.
4) **औद्योगिक धोरणे :-** आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये टिकण्याकरीता आणि स्वत:ची वेगळी ओळख निर्माण करण्याकरीता भारताने मेक इन इंडिया, डिजीटल इंडिया,स्टार्टटप इंडिया, प्रॉडक्शन लिंक्स इन्सेन्टीव्ह यासारख्या धोरणांमुळे भारतीय उत्पादनाला प्रोत्साहन प्राप्त झालेले आहे.
5) **भूभाग आणि भू-राजकीय स्थान :-** भारत आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती स्वत:चे वेगळे राजकीय स्थान निर्माण करु शकला आहे. आज भारताकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन प्रत्येक देशाचा बदललेला आहे. ज्यामध्ये भारत, आफ्रिका, मध्य पूर्व व आशिया बाजारांशी नातेसंबंध राखण्यास व समृध्द करण्यास यशस्वी ठरला आहे. ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती आपल्याला त्याचा लाभ होतांना दिसून येतो.

आव्हाने आणि मर्यादा :-

1) **संसाधनांचा अभाव :-** आज रोजी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला सुलभ व समृध्द करण्याकरीता भारतासारख्या देशांमध्ये बंदरे, रेलेज, लॉजिस्टीक व ऊर्जा पुरवठा यांना अत्याधुनिक व उच्च दर्जाचे उपकरणे आवश्यक आहे ,याचा आपल्या कडे अभाव दिसून येतो.
2) **कौशल्यांची कमतरता :-** भारतामध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणात सुधारणा दिसून येत असली तरी सुध्दा उच्च शिक्षणातील व संशोधनातील सहभाग तसेच तांत्रिक कौशल्ये वाढवावी लागतील.
3) **निर्यात असमर्थता :-** आज रोजी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती आपण एक वेगळे स्थान जरी निर्माण करु शकलो असलो तरी सुध्दा कच्या मालावरुन जास्त आयात दिसून येते. त्याचप्रमाणे उच्च मूल्यवर्धित उत्पादनात भारताचा हिस्सा कमी दिसून येतो.
4) **संरक्षणवाद :-** जागतिक पातळीवरती वाढणारे संरक्षणवादी धोरणे त्याचप्रमाणे सीमावाद याला भारताचे निर्यात धोरण प्रभावित होतांना दिसून येते. ज्याचा प्रतिकुल परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर दिसून येतो.
5) **पर्यावरण आणि सामाजिक प्रश्न :-** आज रोजी अनेक प्रकारचे पर्यावरणाच्या संदर्भातील त्याचप्रमाणे सामाजिक संदर्भातील प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येतात. ज्याचा प्रतिकुल परिणाम देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर दिसून येतो. याकरीता देशाने विशेषत: जलवायु बदल आणि पॅरिस करारानुसार हरित तंत्रज्ञान अंगीकारणे आवश्यक आहे.
6) **व्यावहारिक अडचणी :-** देशामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराकरीता अनेक प्रकारच्या अडचणी दिसून येतात. ज्यामध्ये गुंतवणूक प्रक्रियेमध्ये जास्त कागदपत्रांची व्यवस्था करावी लागते. जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न निर्माण होतात. कर व्यवस्था इत्यादी अडचणींमुळे परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्याकरीता अडथळे निर्माण करतात.

क्षेत्रीय व्यावसायिक अभ्यास :-

1) **माहिती तंत्रज्ञान व सॉफ्टवेअर सेवा :-** भारताने माहिती तंत्रज्ञान व सॉफ्टवेअर सेवा यासारख्या व्यवसायाच्या निर्यातीतून स्वत:चे एक वेगळे स्थान निर्माण केले आहे आणि नवीन मार्ग निर्यातीकरीता उघडे केले आहेत. ज्यामध्ये विशेषत: आयटी क्षेत्राने भारताला जागतिक सेवा निर्यातीत आघाडीवर आणले. कोरियर्डिंग, सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंट, क्लाउड सेवा, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि इंजिनिअरींग सेवा इत्यादी क्षेत्रात भारत आघाडीवर आहे.
2) **फार्मास्युटिकल उद्योग :-** जेनेरिक औषध आणि फार्मास्युटिकल उद्योग यामध्ये भारत आज जागतिक पुरवठादार आहे. कमी खर्चातील आणि गुणवत्तापूर्ण अनुकूल उत्पादनाने भारताला जागतिक फॅक्टरीचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे.
3) **कृषी आणि अन्न प्रक्रिया :-** भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आजही 65 टक्के जनता कृषी व्यवसायावर अवलंबून दिसून येते. मात्र आजही अन्न प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धन मात्र मर्यादित दिसून येते. शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती आणि योग्य व्यवस्थापनाने जोडल्यास देशातील निर्यात वाढू शकते. त्याकरीता सरकारने योग्य ती पाऊले उचलणे गरजेचे आहे.
4) **वस्त्र उद्योग :-** भारतामध्ये कापसाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असून कपड्यांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होतांना दिसून येते. जागतिक फॅशन व्यवसायामध्ये भारत महत्त्वाचा पुरवठादार दिसून येतो. मात्र असे असूनही टिकाऊ उत्पादन आणि ब्रॅंडेडकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

भविष्यातील सुधारणा व दिशा :-

1) **उच्च मूल्यवर्धित उत्पादनांना प्रोत्साहन :-** अर्धवयस्क, ॲडव्हान्स मॅन्युफॅक्चरिंग याकरीता विशेष कार्यक्रमात वाढ करणे.
2) **संसाधन सुधारणा :-** विविध प्रकारचे बंदरे, गोडाऊन व कोल्ड स्टोरेज, कुशल साखळी व्यवस्थापन यामध्ये वाढ करणे.
3) **व्यापार सुलभता :-** आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला सुलभ करण्याकरीता परवाने, कर नियम आणि जमिन व्यवहार सुलभ करणे.
4) **मानवी संसाधने व प्रशिक्षण :-** व्यावसायिक शिक्षण, औद्योगिक कौशल्ये आणि वित्तीय सहाय्ये या माध्यमातून मानवी संसाधने निर्माण होतात.
5) **हरित व टिकाऊ व्यापारी धोरणे :-** सौरऊर्जेचा वापर जास्तीत जास्त करणे. कमीत कमी उत्सर्जन व सरकारी मानके पाळणे. यासोबतच वातावरणाची योग्य काळजी घेणे.
6) **ई-कॉमर्स :-** डिजीटल पेमेंट, डेटा सुरक्षा, ई-व्यापार यांच्या निधीमध्ये जागतिक प्रमाणाच्या अनुरुप सुधारणा करणे.
7) **बाजारात प्रवेश :-** परंपरागत बाजारपेठांपेक्षा इतर बाजारपेठांमध्ये जसे आफ्रिका, लॅटीन अमेरीका इत्यादी बाजारपेठांमध्ये सक्रिय पुढाकार घेणे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व करार :-

भारताच्या निर्यातीला स्थिरता प्रदान करण्याकरीता बहुपक्षीय आणि द्विपक्षीय करारांची मदत होते. त्याचप्रमाणे टेक्नॉलॉजी ट्रान्सफर व विदेशी गुंतवणूक वाढविण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय करार करणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार करण्याकरीता सुलभता व सहकार्य प्राप्त होईल. अशा प्रकारचे करार आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना देण्यासाठी मदत करत असतात. यामध्ये डिजीटल सेवांच्या वाढीमुळे भारताचे छोटे आणि मध्यम उद्योग यांना जागतिक बाजारात एक वेगळे स्थान प्राप्त झाले आहे. ज्यामध्ये ई-कॉमर्स, डिजीटल पेमेंट हे भारताच्या निर्यातीसाठी नविन स्त्रोत ठरले आहेत. याकरीता डेटा गव्हर्नन्स, सायबर सुरक्षा आणि नियमन या माध्यमातून या क्षेत्रामध्ये संतुलन साधण्याची गरज आहे. ज्यामुळे निश्चितच रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास आणि परकीय चलन मिळविणे शक्य होईल. याकरीता विविध प्रकारचे सामंजस्य करार आणि स्थानिक उद्योजकांना, महिला उद्योजकांना आणि लघु उद्योगांना सामाजिक सुरक्षा नेट यांची जोड देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी एक निर्णायक घटक आहे. भारताकडे मोठे मानवीय संसाधन, विविध औद्योगिक आधार आणि वाढती तांत्रिक क्षमता आहे. ज्यामुळे तो जागतिक अर्थव्यवस्थेत आणखी महत्वपूर्ण बनू शकतो. परंतु योग्य संसाधने, उच्च मूल्यवर्धित उत्पादन, पर्यावरणीय दृष्टीकोन आणि जागतिक धोरणात्मक बदलांसह सामंजस्य ठेवणे ही आव्हाने कायम

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आहेत. व्यवस्थापकीय सुधारणा, धोरणात्मक गुंतवणूक, कौशल्य विकास व बहुपक्षीय सहकार्यामुळे भारत आपली जागतिक आर्थिक भूमिका आणखी सशक्त करु शकतो.

संदर्भग्रंथ सूची :-

1) Government of India. (2023). Economic Survey of India 2022-23. Ministry of Finance, Government of India.
2) Ministry of Commerce and Industry. (2023). Foreign Trade Policy 2023. Government of India.
3) World Trade Organization. (2022). World Trade Statistical Review 2022. WTO Publications.
4) World Bank. (2022). India Development Update. Washington D.C.: World Bank Group.
5) Reserve Bank of India. (2023) Handbook of Statistics on Indian Economy. Mumbai: RBI.
6) भारतीय अर्थव्यवस्था (2024),रंजन कोळंबे,भगीरथ प्रकाशन पुणे.
7) भारतीय अर्थव्यवस्था (2023),दत्त व सुंदरम,एस.चांद प्रकाशन,नवी दिल्ली.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

आर्थिक विकास,खुशहाली एवं मानव कल्याण

श्री विकास वर्मा

शोधार्थी-अर्थशास्त्र अध्ययनशाला,सम्राट विक्रमादित्य विश्वविद्यालय-उज्जैन

Email: vikasheco.verma@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171009

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10(I)

Pp. 48-51

October 2025

Submitted: 12 Sept. 2025

Revised: 22 Sept. 2025

Accepted: 06 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा :-

खुशहाली एक भावनात्मक एवं मानसिक अवस्था है,जो सकारात्मक एवं आनंददायक भावना से युक्त होती है। दर्शनशास्त्र एवं धर्मशास्त्र में खुशी को अच्छे जीवन या समर्द्ध जीवन के रूप में व्याख्या की गई है। खुशी अर्थशास्त्र के अंतर्गत आर्थिक मानकों के साथ-साथ जन सामान्य के सुख स्तर को भी सम्मिलित किया जाना चाहिए ।खुश व्यक्ति अधिक स्वस्थ,दीर्घायु और उच्च जीवन गुणवत्ता वाले होते हैं,जो कि अपनी आंतरिक क्षमताओं का उपयोग कर स्वयं का एवं समाज के कल्याण में वृद्धि करते हैं। कल्याण का अर्थ ख़ुशी स्वस्थ और समर्द्ध जीवन ही है।विश्व के प्रत्येक राष्ट्र अधिकतम आर्थिक विकास को प्राप्त करना है ।सामान्यतः किसी देश के निवासियों के प्रति व्यक्ति आय एवं राष्ट्रीय आय में वृद्धि को आर्थिक विकास का मुख्य सूचक माना जाता है ।देश में सकल राष्ट्रीय उत्पाद एवं सकल घरेलू उत्पाद की दर में वृद्धि होना आर्थिक प्रगति है । राष्ट्र की समृद्धि का आकलन केवल सकलघरेलू उत्पादन एवं सकल राष्ट्रीय उत्पादन के द्वारा ही किया जाता। इसके लिए दूसरा सबसे महत्वपूर्ण कारण मानव खुशहाली का होना अत्यंत आवश्यक है ।प्राचीन काल में धन को ही अर्थशास्त्र माना जाता था, किंतु अब अर्थशास्त्र को आर्थिक खुशहाली के रूप में स्वीकारा जाता है ।धन या संपत्ति में निरंतर वृद्धि होने से देश में समृद्धि नहीं आ सकती है। किसी देश में धन या सकल घरेलू उत्पाद की दर में निरंतर वृद्धि को मानव विकास के साथ नहीं जोड़ा जा सकता है।उस देश के निवासियों में खुशी के स्तर में वृद्धि को वास्तविक मानव विकास की संज्ञा दी जाती है ।मानव खुशहाली का संबंध देश के निवासियों का आर्थिक प्रगति के अतिरिक्त सामाजिक, बुद्धिक एवं सांस्कृतिक प्रगति से है। उपरोक्त अध्ययन का मुख्य उदेश्य मानव खुशहाली एवं मानव कल्याण के मध्य संबंधो का विश्लेषण करना है। दर्शशात्रियो एवं धर्मशास्त्रियो के अनुसार खुशहाली का अर्थ-"एक अच्छा जीवन जीने की स्थिति" है| इस अध्ययन में आर्थिक विकास पर खुशहाली की प्रभावशीलता,खुशहाली एवं मानव कल्याण के बिच अंतर्संबंध का विवेचन किया गया है|अधिकतमिकरण का सिद्धांत और सुख जैसे विचार कई वर्षों से आर्थिक सिद्धांतों के केंद्र में रहे हैं ।खुशहाली का विचार एक नवीन प्रतिमान के रूप में प्रकट हुआ है,जो की सामाजिक,आर्थिक एवं पर्यावरणीय प्रणालियों को इस प्रकार संरचित करता है,कि वह एक सतत पर्यावरण में मानव कल्याण को प्रोत्साहित करें ।आर्थिक विकास मात्र खुशहाली की ग्यारंटी नही देता बल्कि सामाजिक समानता,स्वास्थ्य ,शिक्षा,पर्यावरण एवं सुशासन की महत्वपूर्ण भूमिका होती है|

की वर्ड- आर्थिक विकास, खुशी अर्थशास्त्र, सकल राष्ट्रीय उत्पाद, आर्थिक खुशहाली, मानव खुशहाली एवं मानव कल्याण ।

प्रस्तावना-

विश्व के प्रत्येक राष्ट्र अधिकतम आर्थिक विकास को प्राप्त करना है|चाहे विकसित राष्ट्र हो अथवा विकासशील राष्ट्र सभी आय एवं रोजगार के स्तर में सतत वृद्धि करने का प्रयत्न करतेहैं।विगत कुछ वर्षों से इस ओर अधिकतम प्रयास किए जा रहे हैं ।

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.17464745

OPEN ACCESS

Address for correspondence:

श्री विकास वर्मा ,शोधार्थी-अर्थशास्त्र अध्ययनशाला, सम्राट विक्रमादित्य विश्वविद्यालय-उज्जैन

How to cite this article:

वर्मा, . विकास . (2025). आर्थिक विकास,खुशहाली एवं मानव कल्याण. Journal of Research & Development, 17(10(I)), 48–51. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464745

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

सामान्यतः किसी देश के निवासियों के प्रति व्यक्ति आय एवं राष्ट्रीय आय में वृद्धि को आर्थिक विकास का मुख्य सूचक माना जाता है । देश में सकल राष्ट्रीय उत्पाद एवं सकल घरेलू उत्पाद कीदर में वृद्धि होना आर्थिक प्रगति है ।विकसित देशों में पूंजी निर्माण की मजबूत स्थिति के कारण औद्योगिकरण का क्षेत्र स्वत: ही मजबूत हो जाता है राष्ट्र की समृद्धि का आकलन केवल सकलघरेलू उत्पादन एवं सकल राष्ट्रीय उत्पादन के द्वारा ही किया जाता। इसके लिए दूसरा सबसेमहत्वपूर्ण कारण मानव खुशहाली का होना अत्यंत आवश्यक है ।प्राचीन काल में धन को हीअर्थशास्त्र माना जाता था, किंतु वर्तमान परिपेक्ष में अर्थशास्त्र की परिभाषा में भी परिवर्तन हो गयाहै। अब अर्थशास्त्र को आर्थिक खुशहाली के रूप में स्वीकारा जाता है।धन या संपत्ति में निरंतरवृद्धिहोने से देश में समृद्धि नहीं आ सकती है। किसी देश में धन या सकल घरेलू उत्पाद की दरमें निरंतर वृद्धि को मानव विकास के साथ नहीं जोड़ा जा सकता है।उस देश के निवासियों में खुशी के स्तर में वृद्धि को वास्तविक मानव विकास की संज्ञा दी जाती है।मानव खुशहाली का संबंध देश के निवासियों का आर्थिक प्रगति के अतिरिक्त सामाजिक, बुद्धिक एवं सांस्कृतिक प्रगति से है।संसार के समस्त प्राणियों में मनुष्य सृष्टि की अनुपम रचना है।मनुष्य को विवेक उपहार में मिला है।मानव सभी प्राणियों में श्रेष्टतम प्राणी माना जाता है।मनुष्य सुख शांति और दुखों का स्वयं जिम्मेदार है। मनुष्य ने ज्ञान-विज्ञान के दम पर जीवन को सरल बना है,जीवन जीने के तरीके बदले हैं। भौतिक सेवाएं अपने श्रेष्टतम पर है।मनुष्य ने तकनीकी उपकरणों से शारीरिक और मानसिक श्रम को बहुत कम कर लिया है,फिर भी सुख,शांति,संपन्नता और सुकून की तलाश में पूरी दुनिया में भटक रहा है।हमारे जीवन में खुशी की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।खुशी एक ऐसी चीज है जिससे लोग को ढूंढना चाहते हैं,फिर भी खुशी की परिभाषा एक व्यक्ति से दूसरे व्यक्ति से भिन्न हो सकती है।आमतौर पर खुशी एक भावनात्मक स्थिति है,जो खुशी,संतुष्टि,संतोष,तृप्ति की भावनाओं की विशेषता है।मनोवैज्ञानिक और अन्य सामाजिक वैज्ञानिक आमतौर पर इस भावना तक इस प्रति के बारे में बात करते समय व्यक्तिपरक कल्याण शब्द का उपयोग करते हैं।मानव कल्याण एक समग्र अवधारणा है,जो शारीरिक,स्वास्थ्य,मानसिक संतुलन,सामाजिक जुड़ाव,आर्थिक स्थिरता और पर्यावरण सुरक्षा आदि का सामंजस्य है।यह सभी पहलू आपस में विकसित होते हैंतभी व्यक्ति एवं समाज दोनों सच्चे अर्थों में खुशहाल एवं विकसित माने जाते हैं ।मानव कल्याण एवं खुशहाली जीवन के अविभाज्य पहलू है।मानव कल्याण व्यक्ति के संतुलित एवं सुरक्षित जीवन का संकेत है। वही खुशहाली उसके आंतरिक आनंद,सुख एवं संतोष का प्रतीक है।देश का वास्तविक आर्थिक विकास तभी होगा,जब आर्थिक प्रगति के साथ-साथ मानवीय मूल्य,सामाजिक संबंधों और मानसिक शांति को भी महत्व दिया जाएगा।अतः सुख और कल्याण वास्तविक अर्थ में केवल जीना नहीं बल्कि ऐसा जीवन जीना है जो उद्देश्यपूर्ण,शांतिपूर्ण और संतुष्ट हो।

मानव खुशहाली-खुशी एक प्रकार की प्रक्रिया है कि जिससे सामाजिक,आर्थिक एवं पर्यावरण आयामों को सुरक्षित किया जाता है जिससे सतत विकास की दिशा में मानव कल्याण को प्रोत्साहन मिले।वर्तमान में प्रत्येक राष्ट्र का अंतिम लक्ष्य अधिकतम आर्थिक विकास करना है,किंतु सभी देशों ने स्वीकार किया है कि वास्तविक आर्थिक विकास सकल घरेलू उत्पाद में वृद्धि लाना नहीं है। देश के नागरिकों में खुशी में वृद्धि होना ही आर्थिक विकास है।खुशी के संकेतों को विश्व अर्थव्यवस्था में निरंतर प्रयोग किया जा रहा है ।देश की सरकारी इन संकेतों के क्रियान्वयन के लिए अनेक प्रकार की योजनाएं बना रही है।सकल राष्ट्रीय खुशी विकास का एक प्रतिमान है जो व्यक्ति एवं समाज दोनों के लिए खुशी को अधिकतम करने का समग्र दृष्टिकोण है।मानव विकास उस मूल्य विकास के विचार से संबंधित है जिसका उद्देश्य मानव जीवन की समृद्धि से होता है ।खुशहाली केवल पल भर का आनंद ही नहीं बल्कि यह दीर्घकालीन संतोष और जीवन की सकारात्मक अनुभूति है।मानव खुशहाली को मापने के लिए प्रति व्यक्ति आय ,सामाजिक समर्थन,स्वस्थ जीवन प्रत्याशा ,स्वतन्त्रता,उदारता,भ्रष्टाचार का स्तर आदि कारको का उपयोग किया जाता है।यह दृष्टिकोण भावनात्मक स्थिरता और समाज में उसके संबंधों पर निर्भर करती है ।अरस्तु के अनुसार “खुशहाली कोई लक्ष्य नहीं बल्कि अच्छे कर्मों का परिणाम है” ।मनुष्य को जीवन जीने के लिए वायु,जल और भोजन की आवश्यकता होती है। स्वास्थ्य,सुखमय और लंबा जीवन जीने के लिए मनुष्य को प्रश्नता की भी आवश्यकता होती है।अप्रसन्न व्यक्ति ना तो पूरी तरह से स्वस्थ है और न ही वह मन से स्थिर।अप्रसन्न व्यक्ति घोरनिराशावादी होता है । अप्रसन्न व्यक्ति मानसिक रूप से समाज से जुड़ा हुआ महसूस नहीं कर पता है।प्रसन्नता प्रत्येक व्यक्तियों में सकारात्मक का बोध कराती है। प्रसन्नता मानव शक्ति और शांत सुख में जीवन की सक्रियता को बढ़ाने में सहायता करती है।खुशी एक ऐसा अनुभव है जिसे महसूस किया जाता है। खुशियां सभी की आकांक्षा होती है। यह कुशल राष्ट्रीय की वास्तविक सामाजिक प्रगति को प्रकट करता है ।धन की प्राप्ति ही खुशी का मापदंड नहीं है।देश में जीडीपी या जीएनपी में प्रगति को हम वास्तविक आर्थिक विकास नहीं मान सकते।प्राय देखा गया है कि एक और तो देश में प्रगति होती रहती है किंतु दूसरी ओर आयविषमताएं,गरीबी और निवासियों की खुशी के स्तर में कमी आती रहती है।1972 से पूर्व जीडीपी को ही आर्थिक समृद्धि का सूचक माना जाता था,किंतु अब परिवर्तन हो गया है।संयुक्त राष्ट्र की वैश्विक पहला सतत विकास समाधान नेटवर्क द्वारा जारी द वर्ल्ड हैप्पीनेस रिपोर्ट-2024 में 147 देश में भारत का स्थान 118 है जबकि पूर्व वर्ष में स्थान 126 था।रिपोर्ट में कहा गया है कि कई बड़े देशों की तरह भारत भी इस तथ्यों को स्वीकार करता है कि देश का जीडीपी बढ़ा लेने से ही खुशहाली समाज की स्थापना हो सकती है।मानव खुशी का अर्थ केवल धन भौतिक सुखसुविधाओ या भौतिक विकास तक सीमित नहीं होता,बल्कि इसमें एक व्यक्ति के शारीरिक,मानसिक,सामाजिक और आध्यात्मिक सभी पहलुओं की संतुलित और समग्र प्रगति शामिल होती है।जब कोई व्यक्ति अपने जीवन में संतोष,स्वास्थ्य,आत्मिक शांति,अच्छे संबंध और सामाजिक सुरक्षा अनुभव करता है तभी उसे सच्चा और खुशहाल कहा जा सकता है।

मानव कल्याण-मानव कल्याण वह अवधारणा है ,जिसमें व्यक्ति मानसिक,शारीरिक,सामाजिक,आध्यात्मिक रूप से संतुलित,संतुष्ट और सुरक्षित महसूस करता हैयह सकारात्मक विकास सुख एवं संतोष की स्थिति है।इसलिए तो कहा जाता है,कि स्वास्थ्य केवल रोगों से मुक्त नहीं बल्कि शारीरिक,मानसिक एवं सामाजिक रूप से पूर्ण कल्याण की स्थिति से है।मानव कल्याण के आयामो में शारीरिक कल्याण,मनोवैज्ञानिक कल्याण,सामाजिक कल्याण,आर्थिक कल्याण,पर्यावरण कल्याण,आध्यात्मिक कल्याण शामिल है।मानव कल्याण

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

समाज एवं राष्ट्र के समग्र विकास का आधार है।कल्याण सूचकांक जीडीपी से अधिक व्यापक मापदंड माना जाता है,क्योंकि यह केवल आर्थिक ही नहीं जबकि मानवीय विकास को दर्शाता है।कई वर्षों से खुशहाली को व्यक्तिगतक्षेत्र तक सीमित माना जाता गया था।जबकि सार्वजनिक प्रवृत्ति की वस्तुएं और सेवाएं समाज के सामाजिक क्षेत्र में लाई गई।समय के साथ-साथ इन वस्तुओं और सेवाओं ने सामूहिक सुख की अवधारणा को इस प्रकार प्रतिस्थापित करना प्रारंभ कर दिया है जैसे कि इसका अंतिम उद्देश्य यही है। न्याय की भाति सुख भी सार्वजनिक संपदा है ।यद्यपि इसे व्यक्ति अपनी अनुभूति के अनुसार आत्मगत रूप से अनुभव करता है।सुख आर्थिक रूप से सापेक्ष होता है।यह व्यक्ति के अपने अनुभव पर निर्भर करता है,जो वह दूसरों के साथ तथा अतीत के संदर्भ में करता है।हमारा दूसरों के साथ संबंध की गुणवत्ता और गहराई हमारी खुशहाली वास्तुओ के मात्र स्वामित्व की तुलना में कहीं अधिक प्रभावित करती है। इस प्रकार सुख केवल वस्तुओं के भौतिक उपभोग तक सीमित नहीं है,बल्कि यह भौतिक संपत्ति के आनंद सीमा से भी परे माना जाता है।इसी परिवर्तन के कारण मानव कल्याण में वृद्धि होती है।सभी आधुनिक कल्याणवादी अर्थशास्त्रियों ने सुख और कल्याण को एक केंद्रीय विषय के रूप में स्वीकार किया है।

मानव खुशहाली एवं मानव कल्याण में सम्बन्ध- मानव खुशी और आर्थिक विकास परस्पर जुड़े हुए है,वह आर्थिक विकास मानव कल्याण को बढ़ाता है,लेकिन मानव खुशहाली आर्थिक विकास से कही अधिक व्यापक है जिसमें शिक्षा.स्वास्थ्य.पर्यावरण और लोगों के विकल्पों पर ध्यान दिया जाता है।मानव कल्याण वह अवस्था है जिसमे व्यक्ति की मुलभुत आवश्यकताये-भोजन,वस्त्र,आवास,शिक्षा,स्वास्थ्यऔर सुरक्षा की पूर्ति की जाती है।अमर्त्य सेन के अनुसार क्षमता द्रष्टिकोणके अनुसार-कल्याण इस बात पर निर्भर करता है की व्यक्ति के पास अपने जीवन को सार्थक ढंग से जीने की कितनी स्वतंत्रता है। आर्थिक विकास का उद्देश्य लोगों को बेहतर जीवन जीने की आवश्यकता प्रदान करना है।न की केवल आय बढ़ाना।खुशी को मापने के लिए सकल राष्ट्र खुशहाली जैसे गैर आर्थिक मापदंडों का भी उपयोग किया जाता है ।आर्थिक विकास से जीवन की गुणवत्ता में वृद्धि होती जैसे-गरीबों कम होना,शिक्षा बेहतर होना जिससे खुशहाली बढ़ सकती है। हालांकि यह संबंध हमेशा सीधा नहीं होता है ।एक निश्चित बिंदु के बाद केवल आर्थिक वृद्धि में खुशहाली में वृद्धि नहीं होती और स्टर्लिंग सिद्धांत बताते हैं कि अमीर देश में आर्थिक वृद्धि और खुशहाली के बीच एक हद तक वियोग हो सकता है।मानव कल्याण एवं मानव खुशी दोनों एक ही पहलू है जो की एक दूसरे के पूरक है।कल्याण खुशहाली का आधार है ,जब व्यक्ति में शारीरिक,मानसिक,सामाजिक रूप से संतुलन होता है तो वह सुखी रहता है।वही खुशी कल्याण का परिणाम है,जब व्यापक सकारात्मक नमो से भरा होता है,तो उसका स्वास्थ्य और जीवन स्तर बेहतर होता है।मानव कल्याण एवं खुशहाली के लिए संतुलित आहार,व्यायाम,मानसिक स्वास्थ्य,समाज में सहभागिता,पर्यावरण संरक्षण,आर्थिक समानता,सामाजिक न्याय,आध्यात्मिकता आदि होना आवश्यक है।मानव कल्याण एवं खुशहाली केवल व्यक्तिगत अनुभव नहीं जबकि सामाजिक एवं देश के विकास के आधारशिला है।जब व्यक्ति शारीरिक,मानसिक और सामाजिक रूप से संतुलित होता है,तभी समाज स्थाई रूप से विकसित होता है।प्रत्येक देश में मानव कल्याण एवं खुशहाली में वृद्धि के लिए निरंतर प्रयास किए जा रहे हैं।किंतु अनेक घटक ऐसे हैं जो मानव खुशहाली एवं मानव कल्याण में बाधा उत्पन्न करते हैं जिनमें-शिक्षा का स्तर,आय एवं रोजगार की अस्थिरता,सामाजिक सुरक्षा एवं असमानता,मानसिक एवं स्वास्थ्य सेवाओं का पिछड़ापन,सामुदायिक सहयोग एवं संबंध,सकारात्मक दृष्टिकोण एवं आत्म नियंत्रण,पर्यावरणीय संतुलन,सांस्कृतिक एवं आध्यात्मिक मूल्यांकन आदि।भारत में मानव कल्याण एवं खुशहाली का व्यक्तिगत ना होकर सामूहिक संतुलन है ।भारतीय दर्शन में 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' की भावना प्राचीन काल से मानव कल्याण की सर्वोच्च अवधारणा रही है। मानव खुशहाली एवं मानव कल्याण में अनेक चुनोतिया भी है जिनमे-गरीबी एवं आय असमानता,बेरोजगारी एवं अस्थिर रोजगार,मानसिक स्वास्थ्य की उपेक्षा,पर्यावर्णीयअसंतुल,शहर-ग्रामीण विकास में असमानता आदि।

निष्कर्ष एवं नीतिगत सुझाव-देश में सकल राष्ट्रीय उत्पाद पर विशेष ध्यान की आवश्यकता नहीं है बल्कि शासन को जीडीपी में वृद्धि की अपेक्षा सकल राष्ट्रिय खुशहाली पर ध्यान देने की आवश्यकता है।देश के प्रत्येक नागरिकों को मूलभुत सुविधाए प्रदान कर उनको खुश रखना ही प्रजातांत्रिक व्यवस्था में सरकार का दायित्व होता है ।कई देशों में जीडीपी की दर तो कम होती है,किंतु भूटान जैसे देश में सकल राष्ट्रिय खुशहाली विकसित देशों की तुलना में सर्वाधिक है,यही वास्तविक आर्थिक विकास का सूचक है।सुख एवं कल्याण शारीरिक,मानसिक एवं सामाजिक स्वास्थ्य के सकारात्मक कार्यों का परिणाम है।मानव कल्याण व्यक्ति के जीवन की गुणवत्ता को बताता है। खुशी इस गुणवत्ता का अनुभव है ।व्यक्ति का शारीरिक,मानसिक और सामाजिक संतुलन सही होता है,तभी अधिक खुशहाली होती है।खुशहाली से ही व्यक्ति के स्वास्थ्य,उत्पादकता और संबंधों को मजबूती मिलती है।वर्तमान में नीति निर्माता द्वारा खुशी की संकल्पना को शामिल करने की इसलिए आवश्यकता है क्योंकि आर्थिक विकास की दर में वृद्धि के बावजूद असमानता एवं मानसिक तनाव बढ़ रहे हैं।अब विकास को केवल आर्थिक ना मानकर मानवीय और नैतिक दृष्टिकोण से भी माप जाना आवश्यक है।सरकार के लिए आर्थिक समावेश,स्वास्थ्य सुविधाओं,गुणवत्तापूर्ण शिक्षा,स्वछता और जीवन गुणवत्ता सुधार हेतु अनेक योजनाएं प्रारंभ की गई,जिनमें मुख्यतः-सतत विकास लक्ष्य,प्रधानमंत्री जनधन योजना,आयुष्मान भारत योजना,राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020 स्वच्छता मिशन आदि है।मानव कल्याण में वृधि हेतु शासन को शिक्षा सुविधाओ एवं मानसिक स्वास्थ्य पर विशेष ध्यान दिया जाना चाहिए,साथ ही रोजगारोनमुखी योजनाओं को बढ़ावा देना चाहिए।समाज में समान अवसरों की नीति लागू की जाना जरूरी है ताकि सभी कोआर्थिक एवं सामाजिक क्षेत्रो में सामान अवसर मिल सके जिससे मानव कल्याण एवं खुशहाली में वृधि हो।

संदर्भ

1. *बस्टी स्टीवेंसन,जस्टिन"इकोनामिक ग्रोथ इन सब्जेक्टिव वेल बीइंग"-एस वर्किंग पेपर 14282-नेशनल ब्यूरो ऑफ़ इकोनॉमिक रिसर्च,कैंब्रिज,2018*
2. *गौतम,अनुदेश-"द कनफ्लुएंस ऑफ़ ग्रॉस नेशनल हैप्पीनेस एंड पॉलिसी नीड इन इंडिया-इंपीरियल जनरल ऑफ़ इंट्रडिसीप्लिनरी रिसर्च वॉल-3,इश्यू1,2017 पेज 1696-1699*

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

3. *हर्ष,शाह & मिलिंद,रामानी-"स्पिरिचुअलिटी एंड हैप्पीनेस अमोंग यूथ ए कॉरिलेटिव स्टडीज"- इंटरनेशनल जनरल ऑफ़ टेक्निकल रिसर्च एंड एप्लीकेशन-वॉल्यूम 5,इश्यू 3 मई-जून 2017,पेज 43-46*
4. *जगदीश,गांधी पी-"ह्यूमन डेवलपमेंट इन इंडिया"-मोर ग्रे एरिमौज लेस ब्राइट स्पॉट्स- साउदर्न इकोनॉमिस्ट,वॉल्यूम-37 नंबर-12 अक्टूबर,1998 पेज31-33*
5. *खुदाबक्शी,अकबर-"रिलेशनशिप बिटवीन जीडीपी एंड ह्यूमन डेवलपमेंट इंडिसेज इन इंडिया",इंटरनेशनल जर्नल ऑफ़ ट्रेड इकोनॉमिक्स एंड फाइनेंस'वॉल-2,नंबर 3,जून 2011,पेज 251-253*
6. *मिश्रा,धर आशीष एवं चौधरी,राहुल-"ए कम्पेरेटिव स्टडी ऑफ़ ह्यूमन डेवलपमेंट इंडेक्स ऑफ़ सिलेक्टेड इंडियन स्टेट्स"-अभिनव नेशनल मंथली रिफर्ड जर्नल ऑफ़ रिसर्च-इन कॉमर्स एंड मैनेजमेंट,वॉल-13,फरवरी 2014,पेज 63-76*
7. *पूजा-"ट्रेड एंड पैटर्न ऑफ़ ह्यूमन डेवलपमेंट इन इंडेक्स इन नॉर्थ ईस्ट इंडिया" इंटरनेशनल जर्नल ऑफ़ इंजीनियरिंग एंड मैनेजमेंट रिसर्च,वॉल 6 इश्यू 5 सितंबर-अक्टूबर 2016,पेज 243-246*
8. *शिव,कुमार-"ह्यूमन डेवलपमेंट इंडेक्स इन कैप्सूलेशन ऑफ़ इंडिकेटर वेल बीइंग ऑफ़ झारखंड-झारखंड जनरल ऑफ़ डेवलपमेंट इन मैनेजमेंट स्टडीज ,रांची वॉल्यूम-16 नंबर,3 सितंबर 2018,पेज 7797-7811*
9. *सुंदरियाल,रुचि एवं कुमार,रविंद्र द-"हप्पिनेस एंड वेल बीइंग"-इंटरनेशनल जनरल ऑफ़ इंडियन साइकोलॉजी,वॉल-1 इश्यू 4,नं.4 जुलाई सितंबर 2014,पेज-19-24*
10. *वर्मा,सावंत कुमार-"इकोनामिक डेवलपमेंट एंड वूमेन हैप्पीनेस"- इंटरनेशनल रिसर्च जनरल ऑफ़ कॉमर्स आर्ट्स एंड साइंस,वॉल्यूम 7 इश्यू 3,2016,पेज 17 -21*

https://ijip.in/wp-content/uploads/2024/08/18.01.121.20241203.pdf

https://ijcrt.org/papers/IJCRT2011071.pdf

https://www.researchgate.net/publication/344599701_Happiness_and_Wellbeing

https://www.ijmrhs.com/medical-research/examining-relationships-among-wellbeing-leisure-satisfaction-life-satisfaction-and-happiness.pdf

https://www.researchgate.net/publication/298791567_A_Critical_Analysis_of_Happiness_and_Well-Being_Where_we_Stand_Now_Where_we_Need_to_Go

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

आरोग्यसेवा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम वाढविण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची भूमिका: २१ व्या शतकातील आव्हाने आणि संधी

डॉ. नामदेव शीवा परशुरामकर

सहाय्यक प्राध्यापक (मानव विकास विभाग) एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, आष्टी.

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली (महा.)

Email-nsparshuramkar@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171010

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10(I)

Pp. 52-58

October 2025

Submitted: 12 Sept. 2025

Revised: 22 Sept. 2025

Accepted: 06 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

२१व्या शतकात डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान व टेलिमेडिसिनच्या अवलंबामुळे आरोग्यसेवा पुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडले आहे. या नवकल्पनांमुळे आरोग्यसेवेचा प्रवेश वाढवणे, गुणवत्ता सुधारणे आणि रुग्णांचे परिणाम अधिक प्रभावी बनवणे शक्य झाले आहे, विशेषतः दुर्गम व वंचित भागांतील लोकांसाठी. टेलिकॉन्सल्टेशन, मोबाइल आरोग्य अनुप्रयोग, परिधान करता येणारी उपकरणे आणि इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी यांसारखी साधने वेळेवर निदान, सातत्यपूर्ण देखरेख आणि वैयक्तिकृत काळजीसाठी उपयुक्त ठरतात. तरीदेखील पायाभूत सुविधांची कमतरता, नियामक अडथळे, डेटा गोपनीयतेबाबतची चिंता आणि डिजिटल साक्षरतेतील असमानता या आव्हानांमुळे त्यांचा व्यापक अवलंब कठीण बनतो. त्यामुळे या क्षेत्रातील विद्यमान भूमिकेचे मूल्यमापन करून आणि तांत्रिक प्रगतीचा योग्य लाभ घेत अडथळयांवर मात करण्याची संधी उपलब्ध आहे. यामुळे आरोग्यसेवा प्रदाते अधिक समावेशक, कार्यक्षम व रुग्ण-केंद्रित काळजी प्रतिमान तयार करू शकतात, ज्यामुळे अखेरीस जागतिक स्तरावर आरोग्य परिणाम व समानता सुधारता येऊ शकते.

मुख्य शब्द: डिजिटल आरोग्य, टेलिमेडिसिन, आरोग्यसेवा प्रवेश, रुग्णांचे परिणाम, आरोग्यसेवा गुणवत्ता, आरोग्य तंत्रज्ञान

परिचय:

२१व्या शतकातील तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या उत्क्रांतीमुळे आरोग्यसेवा वितरणाच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल झाले आहेत. टेलिमेडिसिन, मोबाइल आरोग्य अनुप्रयोग, इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी (EHR), परिधान करता येणारी उपकरणे व इतर तंत्रज्ञानाधारित उपायांचा समावेश असलेले डिजिटल आरोग्य हे आरोग्यसेवेचा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम सुधारण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरले आहे. विशेषतः टेलिमेडिसिनमुळे आरोग्यसेवा व्यावसायिकांना दूरस्थ सल्लामसलत देणे, रुग्णांच्या स्थितीचे निरीक्षण करणे आणि वेळेवर हस्तक्षेप करणे शक्य झाले आहे. यामुळे भौगोलिक, लॉजिस्टिक व सामाजिक-आर्थिक अडथळयांवर प्रभावीपणे मात करता येते. कोविड-१९ सारख्या जागतिक संकटांनी या तंत्रज्ञानाचे महत्त्व अधिक अधोरेखित केले असून, दूरस्थ आरोग्यसेवा सेवांची आवश्यकता

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

डॉ. नामदेव शीवा परशुरामकर,सहाय्यक प्राध्यापक (मानव विकास विभाग)एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, आष्टी.गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली (महा.)

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.17464814

How to cite this article:

*परशुरामकर, . नामदेव . शीवा . (*2025). ***आरोग्यसेवा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम वाढविण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची भूमिका: २१ व्या शतकातील आव्हाने आणि संधी.*** *Journal of Research & Development, 17(10(I)), 52–58.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17464814

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

तीव्रतेने अधोरेखित झाली.डिजिटल आरोग्य ग्रामीण व वंचित लोकसंख्येसाठी आरोग्यसेवा सहज उपलब्ध करून देण्याबरोबरच सेवांचे कार्यक्षमतेने व अचूकतेने वितरण करते. रिअल-टाइम डेटा संकलन, वैयक्तिकृत आरोग्य देखरेख व संप्रेषण प्लॅटफॉर्मच्या साहाय्याने अधिक माहितीपूर्ण निर्णय घेता येतात, काळजीचे सातत्य राखता येते आणि रुग्णकेंद्रित दृष्टिकोन साध्य होतो. अशा प्रकारे तंत्रज्ञानामुळे आरोग्यसेवा केवळ उपलब्ध आणि सुलभ होत नाही, तर ती अधिक विश्वासार्ह आणि परिणामकारकही बनते.तथापि, या प्रगत तंत्रज्ञानाचा व्यापक अवलंब करताना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. पायाभूत सुविधांची कमतरता, नियामक गुंतागुंत, डेटा गोपनीयतेविषयी चिंता आणि रुग्ण तसेच प्रदात्यांमधील डिजिटल साक्षरतेतील असमानता ही महत्त्वाची अडचण ठरतात. तरीदेखील, निदानात कृत्रिम बुद्धिमत्ता व मशीन लर्निंगचा वापर, दीर्घकालीन आजारांचे व्यवस्थापन करणारे वापरकर्ता-अनुकूल अनुप्रयोग विकसित करणे अशा अनेक नवकल्पनांच्या संधी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनच्या साहाय्याने आरोग्यसेवेतील प्रवेश, गुणवत्ता व परिणाम वृद्धिंगत करून आधुनिक आरोग्यसेवा प्रणालींमध्ये अधिक न्याय्य, कार्यक्षम व रुग्णकेंद्रित प्रतिमान निर्माण करण्याची क्षमता आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश सुधारण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची भूमिका तपासणे.
२) आरोग्य सेवा पुरवण्याच्या गुणवत्तेवर आणि रुग्णांच्या निकालांवर डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
३) पायाभूत सुविधा, नियामक आणि डेटा गोपनीयतेच्या समस्यांसह टेलिमेडिसिन आणि डिजिटल आरोग्य उपायांचा व्यापक अवलंब करण्यात अडथळा आणणारी प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
४) आधुनिक आरोग्य सेवा प्रणालींमध्ये डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची अंमलबजावणी आणि प्रभावीता वाढविण्यासाठी संधी आणि धोरणांचा शोध घेणे.
५) विद्यमान अडथळयांना तोंड देताना डिजिटल आरोग्याचे फायदे जास्तीत जास्त करण्यासाठी धोरणकर्ते, आरोग्य सेवा प्रदाते आणि तंत्रज्ञान विकासकांना शिफारसी प्रदान करणे.

साहित्य पुनरावलोकन:

अलीकडील संशोधनातून आरोग्यसेवा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे निकाल सुधारण्यात डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनची परिवर्तनकारी भूमिका अधोरेखित होते. एझेमी (२०२४) यांनी नमूद केले आहे की टेलिमेडिसिन भौगोलिक अडथळयांवर मात करून रुग्णांचे निकाल व सहभाग, विशेषतः दीर्घकालीन आजारांच्या व्यवस्थापनात, लक्षणीयरीत्या सुधारते. त्याचप्रमाणे, अनावडे (२०२४) यांनी दाखवून दिले की टेलिमेडिसिन सेवा पुरवण्यात समानतेला चालना देते व वंचित लोकसंख्येसाठी आरोग्यसेवा अधिक प्रवेशयोग्य बनवते. आयटेकिन (२०२५) आणि येउंग (२०२३) यांनी इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी, मोबाइल आरोग्य अनुप्रयोग आणि दूरस्थ देखरेख यांसारख्या डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञानामुळे उत्तम डेटा व्यवस्थापन आणि वेळेवर क्लिनिकल हस्तक्षेप शक्य होऊन काळजीची गुणवत्ता व रुग्णांचा अनुभव अधिक चांगला होतो, यावर प्रकाश टाकला. तथापि, काही गंभीर आव्हाने अद्याप कायम आहेत. बद्र (२०२४) यांनी इशारा दिला आहे की काळजीपूर्वक अंमलबजावणी न झाल्यास डिजिटल आरोग्य विद्यमान असमानता अधिक वाढवू शकते, तर क्रूस (२०२१) यांनी नियामक आणि पायाभूत सुविधांमधील अडथळे हे व्यापक अवलंबनातील प्रमुख अडथळे असल्याचे अधोरेखित केले. डिजिटल आरोग्याच्या पुढील संधींमध्ये डिजिटल संवाद साधनांद्वारे आरोग्य साक्षरता सुधारणे (फिट्झपॅट्रिक, २०२३) आणि सर्व रुग्णांसाठी समावेशक व प्रवेशयोग्य प्लॅटफॉर्म विकसित करणे (रामिनेनी, २०२५) यांचा समावेश होतो. एकत्रितपणे पाहता, या अध्ययनामधून स्पष्ट होते की डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनमध्ये आरोग्यसेवेत क्रांतिकारी बदल घडविण्याची प्रचंड क्षमता आहे; मात्र त्यांचे फायदे पूर्णपणे साध्य करण्यासाठी धोरणात्मक आणि जबाबदार अंमलबजावणी अत्यावश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययन आरोग्यसेवेत प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम सुधारण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनच्या भूमिकेचा शोध घेतो. अध्ययनात गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन दृष्टिकोन वापरले गेले आहे, पीअर-रिव्ह्यू केलेल्या जर्नल्स, सरकारी अहवाल आणि केस स्टडीजमधून दुय्यम माहिती संकलित करण्यात आली आहे. कल आणि पॅटर्न ओळखण्यासाठी विषयगत विश्लेषण आणि तुलनात्मक विश्लेषण वापरले गेले आहे.

२१ व्या शतकातील आरोग्यसेवा प्रवेश, गुणवत्ता आणि रुग्णांचे परिणाम वाढविण्यात डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनची भूमिका:

डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनने २१व्या शतकात आरोग्यसेवा वितरणात आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी (EHR), मोबाइल आरोग्य अनुप्रयोग, परिधान करता येणारी उपकरणे आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांच्या

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

साहाय्याने रुग्णांचे दूरस्थ निदान, उपचार व देखरेख शक्य झाली आहे. हे तंत्रज्ञान ग्रामीण किंवा वंचित भागातील रुग्णांना दूरस्थपणे तज्ज्ञांशी जोडून आरोग्यसेवेत प्रवेश सुधारते, तसेच रुग्ण व आरोग्यसेवा प्रणालींसाठी प्रवासाचा वेळ आणि संसाधनांचा खर्च कमी करते.

डिजिटल आरोग्य डेटा-आधारित निर्णय प्रक्रियेद्वारे आरोग्यसेवेची गुणवत्ता उंचावते. डॉक्टरांना रुग्णांचा सविस्तर इतिहास उपलब्ध करून देणे, त्यातून नमुने ओळखणे व वैयक्तिकृत उपचार योजना आखणे शक्य होते. यामुळे वैद्यकीय शिष्टाचाराचे पालन सुलभ होते, वैद्यकीय चुका कमी होतात आणि काळजीतील सातत्य वाढते. दूरस्थ रुग्ण देखरेख, परिधान करता येणारी उपकरणे व टेलिहेल्थ प्लॅटफॉर्ममुळे रुग्णांचे सतत निरीक्षण करता येते, वेळेवर हस्तक्षेप शक्य होतो आणि दीर्घकालीन आजारांचे व्यवस्थापन अधिक परिणामकारकपणे करता येते.डिजिटल आरोग्य प्रतिबंधात्मक काळजीला चालना देऊन, रुग्णांचा सहभाग वाढवून आणि काळजीतील सातत्य सुनिश्चित करून आरोग्य परिणामांवर सकारात्मक प्रभाव टाकते. आरोग्य अनुप्रयोग व परिधान उपकरणे निरोगी जीवनशैली अंगीकारण्यास आणि उपचारांचे पालन करण्यास प्रोत्साहित करतात, तर भविष्यसूचक विश्लेषण संभाव्य आरोग्यधोक्यांबाबत रुग्ण व प्रदात्यांना पूर्वसूचना देते. व्हर्च्युअल सल्लामसलतींमुळे उपचार निर्णयांमध्ये रुग्णांचा सहभाग वाढतो, संवाद सुधारतो आणि विश्वास बळकट होतो.

तथापि, कमकुवत इंटरनेट प्रवेश, परस्पर कार्यक्षमतेचा अभाव, गोपनीयता व सुरक्षिततेबाबतची चिंता, नियामक अडथळे आणि रुग्ण व प्रदात्यांमधील मर्यादित डिजिटल साक्षरता, अपरिचितता किंवा तंत्रज्ञानावरील अविश्वास यांसारखी आव्हाने डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनच्या व्यापक अवलंबात महत्त्वाचे अडथळे ठरतात.तरीदेखील, वैद्यकीय प्रशिक्षण व दूरस्थ प्रक्रियांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता, बिग डेटा, व्हर्च्युअल रिॲलिटी व ऑगमेंटेड रिॲलिटी यांसारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या एकत्रीकरणात मोठ्या संधी आहेत. वंचित लोकसंख्येपर्यंत आरोग्यसेवा पोहोचवणे व विविध प्रदेशांमध्ये टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्मचे मानकीकरण करणे यामुळे जागतिक स्तरावर आरोग्यसेवा समानता सुधारू शकते. धोरणात्मक पावले व पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केल्यास डिजिटल आरोग्य शाश्वत व समावेशक मार्गाने आरोग्यसेवेचा प्रवेश, गुणवत्ता व रुग्णांचे परिणाम अधिकाधिक वृद्धिंगत करेल.

आरोग्य सेवा प्रवेश वाढवणे:

डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञानाने आरोग्यसेवेत प्रवेश वाढविण्यात परिवर्तनकारी भूमिका बजावली आहे, विशेषतः वंचित, ग्रामीण व दुर्गम भागांमध्ये जिथे वैद्यकीय संसाधनांची व तज्ज्ञ व्यावसायिकांची कमतरता आढळते. उदाहरणार्थ, टेलिमेडिसिनमुळे रुग्णांना व्हिडिओ सल्लामसलत, दूरध्वनी संभाषण किंवा सुरक्षित संदेशवहन प्लॅटफॉर्मद्वारे आरोग्यसेवा प्रदाते व तज्ज्ञांशी संपर्क साधणे शक्य होते. यामुळे लांब पल्ल्याच्या प्रवासाची गरज कमी होते, जो खर्चिक, वेळखाऊ व शारीरिकदृष्ट्या आव्हानात्मक असू शकतो, विशेषतः दीर्घकालीन आजार असलेल्या किंवा हालचालींमध्ये मर्यादा असलेल्या रुग्णांसाठी.टेलिकॉन्सल्टेशनच्या पुढे जाऊन, मोबाइल हेल्थ (mHealth) अनुप्रयोग रुग्णांना त्यांचे आरोग्य सक्रियपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध करून देतात. या ॲप्सद्वारे अपॉइंटमेंट बुकिंग, औषध सेवन किंवा फॉलो-अप भेटींसाठी स्मरणपत्रे, लक्षणे नोंदविणे आणि वैयक्तिक आरोग्य गरजांनुसार शैक्षणिक माहिती अशा विविध सुविधा मिळतात. रुग्णांना आरोग्य माहिती व स्व-व्यवस्थापन साधनांमध्ये थेट प्रवेश देऊन मोबाइल हेल्थ त्यांना त्यांच्या काळजीवर नियंत्रण ठेवण्यास, उपचार योजनांचे पालन सुधारण्यास व निरोगी वर्तन अंगीकारण्यास सक्षम करते.

याशिवाय, डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान प्रतिबंधात्मक काळजी व लवकर हस्तक्षेप सेवांचे वितरण अधिक प्रभावीपणे घडवते. उदाहरणार्थ, दूरस्थ देखरेख उपकरणे रुग्णांच्या महत्त्वाच्या लक्षणांचा मागोवा घेतात आणि आरोग्यसेवा प्रदात्यांना परिस्थिती गंभीर होण्यापूर्वी संभाव्य आरोग्यधोक्यांबद्दल सतर्क करतात, ज्यामुळे गुंतागुंत व रुग्णालयात दाखल होण्याची वेळ टाळता येते. सार्वजनिक आरोग्य मोहिमा देखील या तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यापक लोकसंख्येपर्यंत पोहोचू शकतात आणि लसीकरण, रोग प्रतिबंधक उपाय व निरोगी जीवनशैली पद्धतींबाबत माहिती प्रसारित करू शकतात.एकत्रितपणे पाहता, टेलिमेडिसिन, मोबाइल हेल्थ अनुप्रयोग आणि दूरस्थ देखरेख प्रणाली रुग्ण व आरोग्यसेवा यांतील दरी कमी करत आहेत. हे तंत्रज्ञान भौगोलिक व सामाजिक-आर्थिक अडथळे कमी करून आरोग्यसेवा समानता वाढवते आणि अधिक व्यापक लोकसंख्येला वेळेवर, उच्च-गुणवत्तेची वैद्यकीय सेवा पूर्वीपेक्षा अधिक सहज उपलब्ध करून देते.

आरोग्यसेवेची गुणवत्ता सुधारणे:

डिजिटल आरोग्य साधनांचा अवलंब केल्याने आरोग्यसेवा पुरवठादारांमध्ये समन्वय, संवाद आणि क्लिनिकल निर्णय प्रक्रियेत सुधारणा झाली असून आरोग्यसेवेची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी (EHRs) रुग्णांच्या माहितीचे केंद्रीकृत भांडार म्हणून कार्य करतात, ज्यामुळे रुग्णाच्या काळजीमध्ये सहभागी असलेल्या सर्व अधिकृत आरोग्यसेवा व्यावसायिकांना

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

वैद्यकीय इतिहास, चाचणी निकाल, औषधे आणि उपचार योजना सहज उपलब्ध होतात. यामुळे वैद्यकीय चुकांचा धोका कमी होतो, चाचण्या किंवा प्रक्रियांचे पुनरावृत्ती कमी होते आणि अनेक प्रदात्यांमध्ये व आरोग्यसेवा क्षेत्रामध्ये काळजीची सातत्यता वाढते.

टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म वेळेवर हस्तक्षेप सक्षम करून आरोग्यसेवेच्या गुणवत्तेत आणखी भर घालतात, विशेषतः तीव्र किंवा दीर्घकालीन आजार असलेल्या रुग्णांसाठी. दूरस्थ सल्लामसलतीमुळे चिकित्सकांना रुग्णांच्या लक्षणांचे निरीक्षण करणे, उपचार त्वरित समायोजित करणे आणि प्रत्यक्ष भेटींशी संबंधित विलंब न करता मार्गदर्शन देणे शक्य होते. तसेच, डिजिटल आरोग्य साधने क्लिनिकल निर्णय समर्थन प्रणालींद्वारे पुराव्यावर आधारित निर्णय घेण्यास मदत करतात, जिथे सध्याच्या वैद्यकीय मानकांवर आधारित अलर्ट, स्मरणपत्रे आणि उपचार मार्गदर्शक तत्त्वे उपलब्ध करून दिली जातात.

डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान बहुविद्याशाखीय संघांमध्ये सहकार्य सुलभ करते. विविध ठिकाणांवरील तज्ज्ञ रुग्णांच्या नोंदींचे पुनरावलोकन करू शकतात, इमेजिंग निकाल शेअर करू शकतात आणि संयुक्तपणे वैयक्तिकृत काळजी योजना विकसित करतात, ज्यामुळे निदानाची अचूकता व उपचारात्मक परिणाम सुधारतात. तसेच, रिमोट मॉनिटरिंग डिव्हाइसेस आणि वेअरेबल तंत्रज्ञानामुळे महत्वाच्या लक्षणांचा व रोगाच्या प्रगतीचा सतत मागोवा घेता येतो आणि गुंतागुंत निर्माण होण्यापूर्वी सक्रिय हस्तक्षेप शक्य होतो. माहिती सामायिकरण सुधारून, पुराव्यावर आधारित वैद्यकीय निर्णयांना पाठबळ देऊन व रिअल-टाइम मॉनिटरिंग सक्षम करून, डिजिटल आरोग्य साधने रुग्णांची सुरक्षितता वाढवतात, उपचारांची प्रभावीता अनुकुलीत करतात आणि अधिक विश्वासार्ह, रुग्ण-केंद्रित आरोग्यसेवा प्रणालीत योगदान देतात.

रुग्णांचे परिणाम अनुकूलन करणे

डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान लवकर ओळख, सातत्यपूर्ण देखरेख आणि आरोग्य स्थितीचे सक्रिय व्यवस्थापन सक्षम करून रुग्णांचे परिणाम सुधारण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. परिधान करण्यायोग्य उपकरणे व रिमोट मॉनिटरिंग प्रणाली रिअल-टाइममध्ये महत्त्वाच्या चिन्हांचा, शारीरिक क्रियाकलापांचा, झोपेच्या नमुन्यांचा आणि इतर आरोग्य निर्देशकांचा मागोवा घेतात, ज्यामुळे उपचार योजना त्वरित समायोजित करण्यासाठी व गुंतागुंत टाळण्यासाठी चिकित्सकांना मौल्यवान डेटा मिळतो. मधुमेह, उच्च रक्तदाब किंवा हृदयरोग यांसारख्या दीर्घकालीन आजार असलेल्या रुग्णांसाठी ही सतत देखरेख वेळेवर हस्तक्षेप करण्यास मदत करते, ज्यामुळे रुग्णालयात दाखल होण्याचा धोका व रोगाची प्रगती लक्षणीयरीत्या कमी होते.

टेलिमेडिसिन सल्लामसलत रुग्णांचे परिणाम आणखी सुधारते, कारण यामुळे रुग्ण आणि आरोग्यसेवा प्रदात्यांमध्ये नियमित फॉलो-अप व सातत्यपूर्ण संवाद शक्य होतो. या व्हर्च्युअल भेटींमुळे रुग्ण निर्धारित उपचारांचे पालन करण्यास, औषधांच्या समायोजनांवर वेळेवर मार्गदर्शन मिळविण्यास आणि आवश्यक जीवनशैलीत बदल करण्यास मदत होतो. सातत्यपूर्ण सहभाग राखून, टेलिमेडिसिन रुग्णांना त्यांच्या आरोग्य व्यवस्थापनात सक्रिय भूमिका घेण्यास, अधिक जबाबदारी स्वीकारण्यास व उपचारांचे पालन करण्यास प्रोत्साहित करते.

याव्यतिरिक्त, डिजिटल आरोग्य साधने प्रतिबंधात्मक काळजी व लवकर हस्तक्षेप धोरणांना पाठबळ देतात. भविष्यसूचक विश्लेषण व एआय-सक्षम प्लॅटफॉर्म उच्च जोखीम असलेल्या रुग्णांना ओळखू शकतात, ज्यामुळे चिकित्सकांना लक्ष्यित प्रतिबंधात्मक उपाय अमलात आणता येतात. मोबाइल आरोग्य ॲप्स व ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म रुग्ण शिक्षणाद्वारे रोग व्यवस्थापन, पोषण, व्यायाम व मानसिक आरोग्याबाबत जागरूकता वाढवतात, ज्यामुळे दीर्घकालीन कल्याण सुधारते. रिअल-टाइम मॉनिटरिंग, सक्रिय हस्तक्षेप व रुग्ण सहभाग एकत्रित करून, डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान चांगले क्लिनिकल परिणाम साधते, गुंतागुंत कमी करते व जीवनाची एकूण गुणवत्ता वाढवते. हे आरोग्यसेवेला प्रतिक्रियाशील मॉडेलपासून सक्रिय, रुग्ण-केंद्रित प्रणालीमध्ये रूपांतरित करते आणि शेवटी वैयक्तिक तसेच लोकसंख्या आरोग्य सुधारते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने:

डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनचे अनेक फायदे असले तरी अनेक आव्हाने अद्याप कायम आहेत. ग्रामीण व कमी उत्पन्न असलेल्या प्रदेशांमध्ये अपुरी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांच्या मर्यादा हे महत्त्वाचे अडथळे आहेत, जे विद्यमान आरोग्यसेवा असमानतेमुळे अधिकच तीव्र झाले आहेत. नियामक व कायदेशीर अडथळे परवाना, परतफेड आणि सराव मानकांमध्ये गुंतागुंत निर्माण करतात, सीमापार सल्लामसलत मर्यादित करतात आणि विमा कव्हरेज अधिक गुंतागुंतीचे करतात.

डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर संवेदनशील आरोग्य माहितीचे प्रसारण व साठवणूक यामुळे डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षिततेची चिंता निर्माण होते, ज्यामुळे रुग्ण व आरोग्यसेवा संस्थांसाठी धोका निर्माण होतो. अमेरिकेत HIPAA (Health Insurance Portability and Accountability Act) किंवा युरोपियन युनियनमध्ये GDPR (General Data Protection Regulation) सारख्या कठोर

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

गोपनीयता नियमांचे पालन करणे आवश्यक असते, तर भारतात माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० (IT Act, 2000) आणि त्याअंतर्गत तयार झालेले IT Rules, 2011 (Reasonable Security Practices and Procedures and Sensitive Personal Data or Information Rules, 2011) यांद्वारे वैयक्तिक व संवेदनशील माहितीच्या संरक्षणासाठी तरतूद केली आहे.

याशिवाय भारत सरकारने Digital Personal Data Protection Act, 2023 (DPDP Act, 2023) हा नवीन कायदा आणला आहे, जो भारतातील नागरिकांच्या वैयक्तिक माहितीचे संकलन, प्रक्रिया, संग्रहण व वापर यावर नियंत्रण ठेवतो. हा कायदा GDPR सारखा व्यापक डेटा प्रायव्हसी कायदा मानला जातो आणि पुढील काळात तो भारतातील सर्व संस्थांवर लागू होणार आहे. परंतु विविध डिजिटल आरोग्य प्रणालींमध्ये त्याचे प्रभावी पालन करणे आव्हानात्मक ठरते. वृद्ध, कमी शिक्षित किंवा सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित अशा काही लोकसंख्येत डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असल्याने डिजिटल आरोग्य साधनांचा प्रभावी वापर मर्यादित होतो.

रुग्णांना ॲप्स, टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म किंवा घालण्यायोग्य उपकरणे वापरण्यात अडचण येऊ शकते, ज्यामुळे सहभाग कमी होतो आणि परिणाम मर्यादित राहतात. तसेच, आरोग्यसेवा प्रदात्यांना या तंत्रज्ञानाचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी योग्य प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते, अन्यथा काळजी वितरणाची गुणवत्ता व प्रभावीता कमी होऊ शकते. त्यामुळे समान व उच्च-गुणवत्तेच्या आरोग्यसेवा प्रवेशास प्रोत्साहन देण्यासाठी या आव्हानांना सामोरे जाणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

प्रगतीच्या संधी:

डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिनला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, परंतु धोरणात्मक हस्तक्षेप व तांत्रिक नवोपक्रमाद्वारे त्यांचा अवलंब आणि परिणामकारकता सुधारण्याच्या मोठ्या संधी आहेत. पायाभूत सुविधांचा विकास, नियमांचे मानकीकरण आणि प्रशिक्षण यासारख्या उपाययोजनांचा प्रभावी वापर केल्यास या तंत्रज्ञानाचा व्यापक अवलंब साधता येऊ शकतो. ब्रॉडबँड इंटरनेट, मोबाइल नेटवर्क आणि ग्रामीण व वंचित भागांमध्ये विश्वासार्ह तांत्रिक पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केल्यास डिजिटल आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश सुधारतो, रिअल-टाइम डेटा एक्सचेंज सुलभ होतो आणि अत्याधुनिक आरोग्यसेवा वितरण प्रणाली सक्षम होतात.

प्रदेश व देशांमध्ये एकसमान टेलिमेडिसिन नियम स्थापित केल्यास वैद्यकीय पद्धती सुलभ होतात आणि सीमापार आरोग्यसेवा वितरणही सुलभ होते. स्पष्ट नियम प्रशासकीय अडथळे कमी करतात, डिजिटल आरोग्य सेवांमध्ये रुग्णांचा विश्वास वाढवतात आणि सुसंगत गुणवत्ता व सुरक्षितता मानके सुनिश्चित करतात.

डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर सुनिश्चित करण्यासाठी रुग्ण व आरोग्यसेवा प्रदात्यांसाठी डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबविणे अत्यंत आवश्यक आहे. रुग्णांना ॲप्स, वेअरेबल उपकरणे व टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म वापरण्यास प्रशिक्षण दिल्यास प्रतिबद्धता, उपचारांचे पालन आणि एकूण आरोग्य परिणाम सुधारता येतात. तंत्रज्ञानातील नवोपक्रम अपंग, वृद्ध व कमी तांत्रिक अनुभव असलेल्या लोकसंख्येच्या विविध गरजा पूर्ण करू शकतात. अंतर्ज्ञानी मोबाइल ॲप्स, व्हॉइस-असिस्टेड इंटरफेस, एआय-चालित निदान व अनुकूली घालण्यायोग्य उपकरणे यांसारख्या नवोपक्रमांमुळे उपयोगिता व सहभाग सुधारतो. या धोरणांवर लक्ष केंद्रित केल्यास आरोग्यसेवा प्रणाली विद्यमान अडथळ्यांवर मात करून प्रवेश, गुणवत्ता व रुग्णांचे परिणाम सुधारण्यासाठी डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनचा पूर्णपणे लाभ घेऊ शकतात.

निष्कर्ष:

डिजिटल आरोग्य आणि टेलिमेडिसिन भौगोलिक व सामाजिक-आर्थिक अडथळे दूर करून, प्रवेश वाढवून, गुणवत्ता सुधारून आणि रुग्णांचे परिणाम अनुकुलीत करून आरोग्यसेवेत क्रांतिकारी बदल घडवत आहेत. ही तंत्रज्ञान वेळेवर सल्लामसलत, सातत्यपूर्ण देखरेख आणि प्रतिबंधात्मक काळजी सक्षम करते, डेटा-आधारित निर्णय प्रक्रियेला बळकटी देते आणि आरोग्यसेवा प्रदात्यांमध्ये संवाद वाढवते. आरोग्य समस्यांचे लवकर निदान सक्षम करून, रुग्णांच्या सहभागाला चालना देऊन आणि काळजीची सातत्य राखून हे तंत्रज्ञान रुग्णांच्या चांगल्या परिणामांमध्ये देखील महत्त्वपूर्ण योगदान देते. घालण्यायोग्य उपकरणे, रिमोट मॉनिटरिंग सिस्टम आणि टेलिकॉन्सल्टेशन रुग्णांना त्यांचे आरोग्य सक्रियपणे व्यवस्थापित करण्यास, वेळेवर हस्तक्षेप करण्यास आणि दीर्घकालीन कल्याण सुधारण्यासाठी सक्षम करतात. तथापि, मर्यादित पायाभूत सुविधा, नियामक गुंतागुंत, डेटा गोपनीयता व सुरक्षिततेच्या चिंता तसेच डिजिटल साक्षरतेतील असमानता यांसारख्या आव्हानांना तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि नियामक सुसंवादाद्वारे धोरणात्मक गुंतवणूक करूनच मात करता येईल. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मोठ्या डेटा विश्लेषण आणि आभासी वास्तव यांसारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण, समावेशक धोरणे आणि समान पायाभूत सुविधांसह, डिजिटल आरोग्य व टेलिमेडिसिनची भूमिका अधिक प्रभावी करेल. यामुळे काळजी अधिक

कार्यक्षम, रुग्ण-केंद्रित आणि समानतेवर आधारित मॉडेलमध्ये रूपांतरित होईल, जे आरोग्यसेवा वितरणात परिणामकारक सुधारणा साधेल.

संदर्भ:

1. Ballester, Lucia, et al. "How is digital health suitability measured for communities? A systematic review." Digital Health, vol. 10, 2023, pp. 1-16.
2. SAGE, https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20552076241288316.
3. Onadeko, Modupe, et al. "Effectiveness of digital health interventions for perinatal depression: a systematic review and meta-analysis." Oxford Open Digital Health, 2024,
4. doi:10.1093/oodh/oqae026.
5. Diviani, Nicola, and Peter Schulz. "Addressing health literacy in the digital domain: insights from a literature review." Kybernetes, vol. 50, no. 1, 2021, pp. 1-15, Emerald Insight, https://doi.org/10.1108/K-07-2021-0547.
6. Muir, Michael, et al. "Digital health and equitable access to care." PLOS Digital Health, vol. 3, no. 8, 2024, e0000573, https://dx.plos.org/10.1371/journal.pdig.0000573.
7. Loomba, Simon, et al. "A Hierarchical Framework for Selecting Reference Measures for the Analytical Validation of Sensor-Based Digital Health Technologies." Journal of Medical Internet Research, vol. 27, 2024, e58956.
8. Figueroa, Carmen, et al. "Bridging the digital health divide: a narrative review of the causes, implications, and solutions for digital health inequalities." Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, 2025, https://doi.org/10.1080/17483107.2025.2526175.
9. Devine, Amy, et al. "The Report of Access and Engagement With Digital Health Interventions Among Children and Young People: Systematic Review." JMIR Pediatrics and Parenting, 2022, e44199.
10. Tatay, Milagros, et al. "Multilevel Determinants of Digital Health Equity: A Literature Synthesis to Advance the Field." Journal of Medical Internet Research, vol. 24, no. 12, 2022, e44965.
11. Fraser, Hamish S., and Alvin Marcelo. "Digital determinants of health: Editorial." PLOS Digital Health, vol. 2, no. 11, 2023, e0000373.
12. Greaves, Felix, et al. "An introduction to digital determinants of health." PLOS Digital Health, vol. 2, no. 12, 2023, e0000346.
13. Banerjee, Priya. "Perspectives on Overcoming Challenges in Translating Evidence into Practice and Policy in Digital Health." Indian Journal of Health Technology, vol. 8, no. 2, 2025, pp. 193-200.
14. Arora, Vikram, et al. "AI-Driven Digital Health Ecosystems: Empowering India's Economy Through Innovation and Equity in Healthcare Access." Journal of Neonatal Surgery, vol. 12, no. 1, 2025, pp. 45-52.
15. Kumar, Ashok, et al. "Digital health technology adoption factors: a rapid review of systematic reviews and checklist development." Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, 2025, https://doi.org/10.1080/17483107.2025.2526175.
16. Shimada, Shohei, et al. "How the Health Insurance Industry Is Uniquely Positioned to Implement Digital Health Interventions and Preventative Care Measures." Proceedings of the 15th International Joint Conference on Biomedical Engineering Systems and Technologies, 2025, pp. 89-95.
17. Latulippe, Karine, et al. "Available tools to evaluate digital health literacy and engagement with eHealth resources: A scoping review." Journal of Medical Internet Research, vol. 24, no. 7, 2022, e35832.
18. Pappas, Yannis, et al. "Digital health divide in access, use, and effectiveness: Examples from three countries." European Journal of Public Health, 2024, ckae144.423.
19. McAuliffe, Edmund, et al. "Lessons learned from a multi-site collaborative working toward a digital health use screening tool." Journal of Medical Internet Research, vol. 26, 2024, e11260723.
20. Al Ghaithi, Shamsa, et al. "COVID-19 infodemic and digital health literacy in vulnerable populations: A scoping review." Journal of Medical Internet Research, vol. 24, 2022, e8874333.
21. Sundararaman, T, and M Mukhopadhyay. "Telemedicine and the COVID-19 pandemic: Are we heading in the right direction?" Indian Journal of Public Health, vol. 64, 2020, pp. 205-207.
22. Bashshur, Rashid L., et al. "The empirical foundations of telemedicine interventions for chronic disease management." Telemedicine and e-Health, vol. 20, no. 9, 2014, pp. 769-800.
23. Kruse, Clemens Scott, et al. "Factors influencing the adoption of telemedicine for treatment of diabetes." Journal of Diabetes Science and Technology, vol. 10, no. 5, 2016, pp. 1172-1179.
24. Lopez, Antoine, et al. "Digital health for global health equity." The Lancet Digital Health, vol. 2, no. 6, 2020, pp. e301-e302.
25. Maiti, Arpan, et al. "Telemedicine in the 21st century: The resurgence during COVID-19." Frontiers in Public Health, vol. 8, 2020, 582663.
26. Fatehi, Farhad, and Richard Gray. "Telemedicine implementation: Lessons from Australia and internationally." Journal of Telemedicine and Telecare, vol. 21, no. 3, 2015, pp. 181-183.
27. Nagraj, Suman, et al. "Digital health interventions to improve maternal and child health in low- and middle-income countries: A systematic review." Journal of Medical Internet Research, vol. 20, no. 1, 2018, e7.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

28. Lieneck, Cristie, et al. "Patient Satisfaction Outcomes of Telemedicine in Primary Care: A Systematic Review." International Journal of Telemedicine and Applications, 2021, Article ID 6641831.
29. Mahajan, Divya, et al. "Digital health technology for improving healthcare access in resource-constrained areas in India." BMJ Innovations, vol. 7, no. 4, 2021, pp. 822-829.
30. Nadarzynski, Tomasz, et al. "Public perceptions and experiences of social distancing and social isolation during COVID-19: a UK-based focus group study." BMJ Open, vol. 10, no. 7, 2020, e039334.
31. Combi, Carlo, et al. "Telemedicine for developing countries: Opportunities and challenges." Trends in Telemedicine and e-Health, Springer, 2019, pp. 89-114.
32. Williams, Okezie, et al. "Digital health disparities for patients with limited English proficiency: A systematic review." Journal of the American Medical Informatics Association, vol. 27, no. 6, 2020, pp. 1042-1053.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

तरुणांचे मानसिक आरोग्य आणि विकसित भारत

डॉ. सुधाकर शिवाजी जाधव
विभागप्रमुख, मानसशास्त्र विभाग, सुंदरराव मोरे महाविद्यालय
पोलादपूर जिल्हा रायगड
Email-ssjadhav1674@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171011
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 59-64
October 2025
Submitted: 14 Sept. 2025
Revised: 24 Sept. 2025
Accepted: 08 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा :

जगामध्ये भारताची लोकसंख्या जवळपास 140 कोटी आहे एकूण लोकसंख्येच्या पटीत 65%तरुणांची संख्या असल्याने भारताला जगातील सर्वात तरुण राष्ट्र असे संबोधले जाते. या तरुण शक्तीला योग्य प्रकारे मार्गदर्शन झाले, तर भारताला विकसित राष्ट्राच्या दिशेने नेणे शक्य होईल. मात्र विकसित भारताचे स्वप्न साकारण्यासाठी तरुणांचे मानसिक , भावनीक आरोग्य सुदृढ असणे अत्यावश्यक आहे. बदलत्या जीवनशैलीमुळे, वाढत्या स्पर्धात्मक वातावरणामुळे आणि डिजिटल जगाच्या प्रभावामुळे तरुणांमध्ये मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्या वाढत चालल्या आहेत. या निबंधात आपण तरुणांच्या मानसिक आरोग्याचा अर्थ, त्यातील आव्हाने, सामाजिक व शैक्षणिक परिणाम, मानसिक आरोग्य आणि विकसित भारत यातील संबंध तसेच संशोधनाधारित उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेऊ.

कूट शब्द :मानसिक आरोग्य, तरुण पिढी, तणाव नियोजन, डिजिटल जीवनशैली, आत्मनिर्भर भारत, रोजगार, उद्योजकता, कुटुंब, समाज, विकसित भारत

प्रस्तावना

भारताची लोकसंख्या 140 कोटी ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकसंख्यांपैकी एक आहे ,आणि या लोकसंख्येत जवळपास 65% तरुण आहेत. हेच भारताचे जनसांख्यिकीय लाभांश (Demographic Dividend) मानले जाते. परंतु ही प्रचंड शक्ती राष्ट्रनिर्मितीत वापरण्यासाठी तरुण मानसिकदृष्ट्या निरोगी असणे आवश्यक आहे. मानसिक आरोग्याविना शारीरिक बळाचा उपयोग होत नाही.जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार, मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव ठेवून त्या क्षमतांचा वापर समाज आणि स्वतःच्या जीवनासाठी करणे. मानसिक आरोग्य ज्ञानाच्या अभावामुळे , भारतातील मोठ्या प्रमाणात तरुण हे नैराश्य, तणाव, चिंता आणि एकाकीपणा यांचा अनुभव घेत आहेत. संशोधन दर्शवते की, मानसिकदृष्ट्या सक्षम तरुण नवोन्मेषक, उद्योजक, जागतिक नेते म्हणून उदयास येतात. याउलट मानसिक दुर्बलता देशाच्या सामाजिक संरचनेला आणि प्रगतीला मागे खेचते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17464893

Address for correspondence:
डॉ. सुधाकर शिवाजी जाधव विभागप्रमुख, मानसशास्त्र विभाग,सुंदरराव मोरे महाविद्याल ,पोलादपूर जिल्हा रायगड

How to cite this article:
जाधव, . सुधाकर . शिवाजी . (2025). ***तरुणांचे मानसिक आरोग्य आणि विकसित भारत.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 59–64. https://doi.org/10.5281/zenodo.17464893

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

उद्दिष्टे

1. मानसिक आरोग्याची परिभाषा व त्याचे तरुणांमध्ये महत्त्व अधोरेखित करणे.
2. तरुणांचे मानसिक आरोग्य बिघडवणाऱ्या प्रमुख कारणांचा अभ्यास करणे.
3. मानसिक आरोग्य व विकसित भारत यातील नातेसंबंध सादर करणे.
4. भारतीय समाजातील मानसिक आरोग्याबाबतची सध्यस्थिती व अडथळे तपासणे.
5. मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी उपाययोजना मांडणे.
6. भविष्यातील भारताच्या विकासासाठी मानसिकदृष्ट्या मजबूत पिढी सुनिश्चित करण्याचे मार्ग दर्शवणे.
7 . मानसिक आरोग्याबाबत योग्य मार्गदर्शन प्रणाली अवलंबणे .

मानसिक आरोग्याची व्याख्या आणि महत्त्व

मानसिक आरोग्य म्हणजे मन, भावना आणि विचार या तिन्हींचा संतुलित विकास. एक मानसिकदृष्ट्या सक्षम व्यक्ति परिस्थितीनुसार योग्य निर्णय घेऊ शकते, समस्यांना सामोरे जाऊ शकते आणि समाजात योगदान देऊ शकते. मानसिक आरोग्य हे शैक्षणिक प्रगती, व्यावसायिक यश, सामाजिक सौहार्द आणि वैयक्तिक आनंदासाठी तितकेच आवश्यक आहे. मानसिक आरोग्य वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनामध्ये अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडते, वेगवेगळया समस्या हाताळताना सक्षम मानसिकता महत्त्वाची असते त्यातून सामाजिक आणि सांस्कृतिक सलोखा योग्य प्रकारे राहतो.

भारतातील तरुणांची संख्या ही एक ताकद असून जर ती मानसिक दुर्बलतेकडे झुकली तर ही ताकदच राष्ट्रासाठी मोठे आव्हान ठरू शकते. सध्या नैराश्य ,आत्महत्या, स्वतःला व समाजाला धोका तयार करणे आभाशी जगात राहणे. अशा अनेक प्रकारच्या घटना घडत आहेत त्यातून प्रगतीच्या ऐवजी अधोगती होताना दिसत आहे ,म्हणून " मानसिक आरोग्य " हे विकसित भारताच्या उभारणीत मुख्य खांब म्हणून स्वीकारणे गरजेचे आहे.

तरुणां समोरील मानसिक आव्हाने

शैक्षणिक दडपण आणि करिअरची शर्यत-

भारतातील शिक्षणपद्धती अजूनही "'गुण-आधारित यश " या संकल्पनेशी घट्ट बांधलेली आहे. शालेय जीवनापासूनच विद्यार्थ्यांना शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणे चांगले गुण, प्रवेश परीक्षा, आणि नोकरी मिळवण्याची शर्यत लावली जाते. IIT, NEET, UPSC यांसारख्या स्पर्धा परीक्षा ही केवळ ज्ञानाची चाचणी नसून अनेक तरुणांसाठी मानसिक दबावाचे एक महत्त्वाचे कारण ठरते. संशोधनानुसार (NCRB अहवाल), महत्त्वाचे म्हणजे वरील परीक्षांमध्ये असणाऱ्या उपलब्ध जागांची संख्या आणि उमेदवारांची संख्या त्याच्यामध्ये फार तफावत आहे . परिणामी जेवढे विद्यार्थी या परीक्षा पास होण्यासाठी प्रयत्न करतात त्यापैकी जवळपास 80 ते 90 टक्के तरुणांना अपयश येते ,यातून दरवर्षी हजारो विद्यार्थी आत्महत्येच्या मार्गाला लागतात आणि त्यातील बहुतेक केवळ शैक्षणिक अपयशामुळे निराश होतात. एक अपयश म्हणजे संपूर्ण जीवनाचा पराभव असा समज समाजामध्ये खोलवर रुजलेला आहे. यामुळे तरुणांचे आत्मसन्मान, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आणि मानसिक स्थैर्य यावर गंभीर परिणाम होतो. म्हणून तरुणांनी नवीन उद्योग .व्यवसाय किंवा क्षेत्राकडे स्वतःला सिद्ध करणे आवश्यक आहे .

रोजगारातील असुरक्षितता

भारताचा GDP वाढत असला तरी रोजगारनिर्मितीचा वेग अपेक्षेइतका नाही. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ऑटोमेशन आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या काळात अनेक पारंपरिक नोकऱ्या लुप्त होत आहेत. तरुण शिक्षण पूर्ण करूनदेखील योग्य नोकरी मिळवण्यात कमी पडतात. स्पर्धा प्रचंड असल्याने अपूर्ण/तात्पुरत्या नोकऱ्यांवर समाधान मानावे लागते. ही रोजगारातील असुरक्षितता आणि दीर्घकाळ बेरोजगारी तरुणांच्या आत्मविश्वासाचे हनन करते. मनोबल खचल्यामुळे नैराश्य, चिंता विकार आणि सामाजिक अलिप्तता वाढते. दीर्घकालीन दृष्टीकोनाने पाहता, मानसिकदृष्ट्या अस्वस्थ तरुण ही राष्ट्रीय उत्पादकता आणि आर्थिक विकासाला बाधा आणणारी परिस्थिती आहे. स्वतःमधील क्षमता ,कौशल्य, ज्ञान याची पडताळणी करून योग्य क्षेत्रामध्ये स्वतःला सिद्ध करणे अपेक्षित

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आहे .बऱ्याच वेळा पारंपारिक नोकरी व्यवसाय याकडे आकर्षण असल्यामुळे व स्वतःला सिद्ध न करता आल्यामुळे असुरक्षिततेच्या वातावरण निर्माण होताना दिसत आहे .

डिजिटल व्यसन आणि सोशल मीडिया दडपण-

आधुनिक भारतातील सर्वात मोठे वास्तव म्हणजे "डिजिटल व्यसन " इंटरनेट, गेमिंग, सोशल मीडिया यांमुळे तरुणांचे विचार, वर्तन आणि जीवनशैली यांच्यावर प्रभाव पडतो. एका सर्वेक्षणानुसार सरासरी तरुण दिवसात 5 ते 6 तास मोबाईलवर घालवतो. इन्स्टाग्राम, फेसबुक, यूट्यूब यांवर सतत दिसणाऱ्या "आभासी यशकथा" तरुणांच्या मनात तुलना, असमाधान आणि न्यूनगंड निर्माण करतात. "लाईक्स" आणि "फॉलोअर्स" मिळवण्याची धडपड ही एक "मानसिक स्पर्धा " बनली आहे. त्यामुळे आत्मसन्मान कमी होतो, वास्तविक नात्यांना धक्का बसतो आणि एकाकीपणाचे प्रमाण वाढते. आज प्रत्येकाच्या मोबाईल मध्ये फेसबुक पासून इन्स्टापर्यंत जवळपास आठ ते दहा सोशल मीडिया उपलब्ध आहे ,या सोशल मीडियावर कोणत्याही प्रकारच्या वास्तववादी संकल्पना दाखवल्या जात नाहीत .रिल्स मधली लाईफ आणि रियल लाईफ या मधला जोपर्यंत फरक तरुणांना समजणार नाही तोपर्यंत तरुण स्वतःला सिद्ध करू शकणार नाही. बऱ्याच वेळा अल्प कालावधीसाठी पाहिलेली रील्स दिवसभर त्यावर विचार करायला होते ,परिणामी स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी तरुणांकडे वास्तववादी दृष्टिकोन राहत नाही. आज जवळपास 60 टक्के पेक्षा जास्त तरुण हा सोशल मीडियावर अवलंबून आहे सोशल मीडिया किती विध्वंस करू शकतो, हे आपण नेपाळ , श्रीलंका, फ्रान्स, बांगलादेश या देशांच्या अधोगतीवरून समजू शकतो, म्हणून सोशल मीडियाचा वापर तरुणांनी गरजेपुरता आणि जपून करणे गरजेचे आहे .

कुटुंबीय व सामाजिक दबाव

भारतीय कुटुंब रचना ही परस्पर अवलंबित स्वरूपाची आहे ,आजही स्वतःपेक्षा कुटुंबाचा जास्त विचार केला जातो .सध्या भारतात मध्यमवर्गीय कुटुंबांची संख्या वाढत चाललेली आहे नव श्रीमंत किंवा पहिली पिढी पारंपारिक क्षेत्र सोडून नवीन क्षेत्रांमध्ये स्वतःला सिद्ध करू पाहत आहे ,त्यामुळे बऱ्याच वेळा आचार विचार, चाली रीती ,रूढी परंपरा यामध्ये तफावत दिसते. नवविचार वादी समूह जुन्या गोष्टी जुगारू पाहतो आहे ,तर जुना समूह हा त्यांच्या पारंपारिक विचाराला चिटकून असल्यामुळे बऱ्याच वेळा संघर्ष कौटुंबिक पातळीवर निर्माण होताना दिसत आहे, मानसशास्त्रीय भाषेत पीढीतील अंतर संघर्ष असे म्हणतात .

भारतातील सामाजिक रचना सामूहिक आहे, म्हणजेच तरुणांचे निर्णय बऱ्याचदा फक्त त्यांचे वैयक्तिक नसतात तर कुटुंबीय आणि समाजाचे अपेक्षाभारित असतात. करिअर निवड, विवाह, जीवनशैली — प्रत्येक पातळीवर तरुणांना "इतर काय म्हणतील?" हा दबाव जाणवतो. विशेषतः ग्रामीण-शहरी पार्श्वभूमी किंवा परंपरा आणि आधुनिकतेतील संघर्षामुळे तरुणांमध्ये मानसिक गोंधळ निर्माण होतो. असे दबाव अनेकदा तरुणांच्या स्वतंत्र विचारांची कोंडी करतात आणि त्यातून मानसिक दडपण, असमाधान आणि आक्रमक , समाज विरोधी ,बंडखोर वर्तन दिसून येते.

मानसिक आरोग्याबद्दलची जागरूकतेचा अभाव

भारतासारख्या देशांमध्ये मानसिक आजारावर आज हि प्रचंड मत भिन्नता आहे, कॅन्सर सारख्या भयानक शारीरिक आजारापेक्षा , मानसिक आजार हा भयानक मानला जातो ,बऱ्याच वेळा मानसिक समस्या विषयी सामाजिक पातळीवर वाच्यता केली जात नाही किंवा उपचार करण्यासाठी असहमती दर्शवली जाते. आज अशा आजाराकडे बहुदा भुत पच्छाष , दैवी शक्ती ,अशा संकल्पनेतून पाहिले जाते. योग्य शारीरिक, मानसिक उपचारापेक्षा तंत्र-मंत्र, बुवाबाजी आशा घटकांचा आधार घेतला जातो, परिणामी हा आजार कमी होण्यापेक्षा त्याची तीव्रता आणि परिणाम वाढताना दिसत आहे. म्हणून सामाजिक पातळीवर मानसिक आरोग्याच्या बाबतीत जनजागृती खूप महत्त्वाची आहे.तसेच आजही मानसिक आजार हा समाजात "कमकुवतपणा" किंवा "लज्जास्पद" म्हणून पाहिला जातो. नैराश्य, चिंता विकार, बायपोलर डिसऑर्डर, किंवा ADHD यांसारख्या आजारांविषयी योग्य माहिती नसल्यामुळे तरुण उपचार घेण्याऐवजी समस्या लपवतात. भारतीय समाजात मानसोपचारक किंवा समुपदेशक यांच्याकडे जाणे हे चुकीचे मानले जाते. त्यामुळे बरेच तरुण वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे "अनुचित स्व-उपचार "करतात किंवा परिस्थिती गंभीर होईपर्यंत मदत घेत नाहीत. परिणामी समस्या अधिक बिकट होते.

मानसिक आरोग्य आणि विकसित भारत – परस्परसंबंध

नवोन्मेषासाठी मानसिक उर्जा -

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

विकसित राष्ट्रांची ओळख म्हणजे नवोन्मेष आणि तंत्रज्ञानातील नेतृत्व. स्थिर आणि मुक्त विचार असलेले तरुणच नवीन कल्पना मांडू शकतात. मानसिक आरोग्याशी सुसंवाद साधलेला मेंदूच संशोधन, उद्योजकता आणि तंत्रज्ञानातील अद्ययावत प्रयोग करतो. मानसिक आरोग्य खालावल्यास ही उर्जा कमी होते. मानसिक आरोग्याच्या बाबतीत योग्य प्रकारे काळजी घेण्यासाठी कार्यशाळा,समुपदेशन शाळा तसेच शालेय अभ्यासक्रमामध्ये मानसिक आरोग्याच्या संदर्भामध्ये योग्य जाणीव करून देणारे आणि मानसिक आरोग्य सद्रड करणारा अभ्यासक्रम लागू करणे खूप महत्त्वाचे आहे .

आर्थिक प्रगती

मानसिकदृष्ट्या सक्षम तरुण हेच उद्योग, वाणिज्य आणि सेवा क्षेत्रामध्ये मुख्य आधार असतात. मानसिक विकारग्रस्त तरुणांमुळे कामकाजातील उत्पादकता कमी होते. developed nations प्रमाणे भारतालाही “मानसिक आरोग्यात गुंतवणूक ” करून कार्यक्षमता वाढवावी लागेल.आर्थिक सक्षमता वाढवण्यासाठी मानसिक ,भावनिक आरोग्य खूप महत्त्वाचे आहे. सध्या झटपट आर्थिक सक्षमता निर्माण करण्याकडे प्रत्येकाचा कल आहे, त्यामुळे शॉर्टकट्स ,मधले मार्ग ,हॅरेटिक्स वापरून झटपट आर्थिक सुबत्ता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. परंतु त्याचा परिणाम नकारात्मक होताना दिसतो आहे ,म्हणून योग्य प्रकारे मानसिक क्षमता वाढवून सक्षम उद्योग व्यवसाय नोकरी केल्यास, आर्थिक सक्षमता वास्तववादी मिळेल ,बऱ्याच वेळा शॉर्टकट्स वापरल्यामुळे आत्महत्या नैराश्य एकलकोंडेपणा अशा मानसिक आजाराने ग्रस्त असणारे तरुण आपला दिसत आहेत. बरेच तरुण शेतकरी ,विद्यार्थी, उद्योजक नकारात्मक मानसिकतेचा परिणाम म्हणून स्वतःला विनाशाकडे / आत्महत्येकडे / नैराश्याकडे घेऊन जाताना दिसत आहे.

सामाजिक स्थिरता -

मानसिकदृष्ट्या आरोग्यदायी पिढी समाजातील असमानता व विभाजन टाळून शांतता व सौहार्दाची स्थापना करते. मानसिक ताण व निराशेतून निर्माण होणाऱ्या विकृती समाजात हिंसा व अस्थैर्याला कारणीभूत ठरतात. आज भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये असंख्य जाती ,धर्म ,संस्कृती व्यवस्था आहेत. यामध्ये वेगवेगळया कारणातून परस्पर विरोधी मतप्रवाह आहेत ,आज पाहता नोकरीमध्ये आरक्षण ,जातीय व्यवस्थेमधले आरक्षण ,शैक्षणिक, राजकिय , सामाजिक ,आरक्षण अशा प्रश्नांनी गंभीर समस्या सामाजिक बाबतीत निर्माण होताना दिसत आहेत ,म्हणून समाज व्यवस्था सक्षम करण्यासाठी जात ,धर्म विरहित विचार असणारी समाज व्यवस्था निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यातून खऱ्या अर्थाने मानसिक आरोग्य सामाजिक बाबतीत वाढण्यासाठी मदत होऊ शकते .

लोकशाही मूल्यांचे जतन -

विकसित भारताची पायाभरणी म्हणजे “लोकशाही मूल्ये ” संवाद साधू शकणारे, विवेकाने निर्णय घेणारे आणि भावनांवर नियंत्रण ठेवणारे नागरिकच लोकशाही अधिक स्थिर करतात. त्यामुळे मानसिक आरोग्य हे राजकीय स्थैर्याशी थेट जोडलेले आहे. लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार प्रत्येकाचे हक्क कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या याबाबतीत जाणीव करून दिल्यास आणि त्याचे योग्य पालन केल्यास मानसिक आरोग्याच्या बाबतीत फारशा गंभीर समस्या निर्माण होऊ शकणार नाहीत, लोकशाहीची विचारधारा की खऱ्या अर्थाने सर्वांना सुजलाम सुफलाम करणारी आहे ,पण बऱ्याच वेळा याचा अर्थ सोयी सोयीनुसार बदलून न्यायापेक्षा अन्यायाकडे अधिक कल दिसतो ,परिणामी मानसिक आरोग्याच्या बाबतीमध्ये नकारात्मकता दिसते, म्हणून लोकशाहीच्या विचारांचे योग्य पद्धतीने जतन करणे व आचरण करणे महत्त्वाचे आहे, तरच मानसिक आरोग्य सकारात्मक होण्यास मदत होईल .

उपाययोजना – संशोधनसिद्ध दिशा

शैक्षणिक सुधारणा -

शैक्षणिक पद्धतीत केवळ गुणांना नव्हे तर मानसिक आरोग्य संवर्धनात्मक उपक्रमांना स्थान द्यावे. प्रत्येक शाळा व महाविद्यालयामध्ये “जीवनकौशल्य शिक्षण ” “माइंडफुलनेस कार्यक्रम ” आणि “करिअर समुपदेशन ” सुरू करणे उपयुक्त ठरेल. शाळांमध्ये मानसिक आरोग्याचे धडे अगदी पहिल्या अवस्थेपासून, महाविद्यालय शिक्षणापर्यंत प्रत्येक वयाला अनुसरून होणारा मानसिक, भावनिक ,शारीरिक बदल स्पष्ट केला, व त्याला अनुसरून कशाप्रकारे समायोजन करावे ते स्पष्ट केले ,तर निश्चित मानसिक आरोग्यात सुधारणा झाल्याशिवाय राहणार नाही .

मानसिक आरोग्यासाठी तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर -

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

डिजिटल साक्षरता मोहिमा राबवून “सतत ऑनलाइन उपस्थिती" ही मानसिक आरोग्यास घातक ठरू शकते हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. विशिष्ट “ डिजिटल डिटॉक्स " आठवडे शैक्षणिक संस्थांमध्ये लागू करता येतील.तसेच कुटुंब व सामाजिक व्यवस्थेमध्ये “नो मोबाईल, टीव्ही झोन " किंवा ‘ विशिष्ठ कालावधी मध्ये टीव्ही आणि मोबाईलचा वापर नाही .’ असे निश्चित केले आणि तर रोज दोन किंवा तीन तास टीव्ही मोबाईल बंद ठेवले तर, कौटुंबिक, सामाजिक, वैयक्तिक मानसिक आरोग्यामध्ये सुधारणा होण्यास निश्चित मदत होईल .काही खेडेगावांमध्ये अशा प्रकारचे उपक्रम यशस्वी होताना दिसत आहे .याविषयी जनजागृती करून शैक्षणिक आणि कौटुंबिक सामाजिक वातावरण मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने सक्षम बनू शकते .

समुपदेशन व मानसोपचार केंद्रे -

अमेरिकेत प्रत्येक विद्यापीठात कॅम्पस काउन्सेलर असतात. भारतातही प्रत्येक महाविद्यालय, जिल्हास्तरीय केंद्रे आणि कार्यस्थळांवर मानसोपचारक व समुपदेशक उपलब्ध करून देणे अत्यंत गरजेचे आहे. समुपदेशन किंवा मानसोपचार केंद्र योग्य सल्ला किंवा मार्गदर्शन देण्यासाठी उपलब्ध झाल्यास त्याचा परिणाम समस्येचे निराकरण वेळेमध्ये होऊ शकेल, आणि त्याचा परिणाम मानसिक आरोग्य निश्चित सुधारण्यासाठी होऊ शकतो .

योग व ध्यान -

योग, प्राणायाम आणि ध्यान या प्राचीन भारतीय पद्धती आज शास्त्रीय दृष्टिकोनातूनही परिणामकारक ठरल्या आहेत. नियमित ध्यान केल्यामुळे ताणतणाव, चिंता विकार आणि नैराश्य यामध्ये लक्षणीय घट आढळते. खरे तर भारत हा देश ऋषीमुनी योग आणि योगी यांचा आहे योग्य प्रकारे योग्य योग ध्यानधारणा किंवा योग्य साधना केल्यास मानसिक आरोग्य सत्र होण्यास मदत होते आज जगामध्ये योग ही एक उपचार पद्धती म्हणून नावारूपाला आलेली आहे त्याचे मूळ भारतीय संस्कृतीमध्ये असून सुद्धा भारतीय तरुण त्याचा वापर करताना दिसत नाहीत .

कौटुंबिक व सामाजिक समर्थन-

मानसिक आरोग्यासाठी सर्वात पहिला आधार म्हणजे कुटुंब. कुटुंबामध्ये सुसंवाद ,एकमेकांना भावनिक, आधार एकमेकांना मानसन्मान असणे आवश्यक आहे. कुटूबातून प्रत्येक तरुणाला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, प्रोत्साहन आणि संवाद उपलब्ध करून दिल्यास मानसिक सुदृढता वाढते.

त्या शिवाय सामाजिक पाठिंबा हा खूप महत्त्वाचा आहे कारण प्रत्येक व्यक्तीची ओळख ही समाजामध्ये होत असते म्हणून समाजानेही मानसिक आजाराविषयी जागरूकता वाढवून कलंक दूर करणे आवश्यक आहे.

सरकारी धोरणे -

“ राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य अभियान" अंतर्गत तरुणांसाठी विशेष हेल्पलाइन, ई-काउन्सेलिंग सुविधा, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी मानसिक आधार केंद्रे, आणि रोजगार-केंद्रित मानसिक आरोग्य योजना लागू केल्यास विकसित भारताचे ध्येय साध्य होण्यास मदत होईल. आज जगातील बऱ्याच देशांमध्ये व्यक्तीचे जीवनमान मानसिक आरोग्य उंचावण्यासाठी वेगवेगळ्या संकल्पना मांडल्या जातात उदाहरणार्थ जागतिक बाबतीत आत्ता सध्या “हॅप्पीनेस इंडेक्स ", “ जागतीक आनंद निर्देशांक " ही संकल्पना निर्माण झालेली आहे. या जागतिक आनंद निर्देशांकामध्ये भारत हा खूप पाठीमागे असणारा देश आहे ,हा निर्देशांक वाढवण्यासाठी योग्य उपाययोजना करून मानसिक आरोग्यामध्ये सुधारणा करणे शक्य आहे .

वैयक्तिक काळजी / दक्षता -

स्वतः मानसिक आरोग्य सदृढ ठेवण्यासाठी स्वतःहून काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे ,यामध्ये सकारात्मक जीवनशैली, नको असणाऱ्या गोष्टी कल्पना विचारातून काढून टाकने ,आनंदी राहण्याचा प्रयत्न करणे, दुसऱ्या वरती स्वतःची मते न लागणे, सामाजिक व्यवस्थेमध्ये मिसळणे, मनोरंजन ,छंद जोपासणे आवडीनिवडी जोपासणे ,स्वतःला काय योग्य वाटते याचा प्रथम विचार करणे ,स्वतःच्या शारीरिक मानसिक क्षमता ,ओळखून योग्य व्यवसाय नोकरी क्षेत्र निवडणे.

समारोप -

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

विकसित भारताची कल्पना केवळ आर्थिक शक्ती किंवा औद्योगिक प्रगतीमध्ये मर्यादित नाही, तर तो सर्वांगीण विकास आहे. समाजातील तरुण मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने सुदृढ असतील तर भारत जगात सर्वात प्रगत राष्ट्र म्हणून ओळखले जाईल. ही जबाबदारी सरकार, समाज, शैक्षणिक संस्था आणि प्रत्येक कुटुंबावर आहे.

निष्कर्ष

मानसिक आरोग्य ही तरुण पिढीची ऊर्जा, सर्जनशीलता आणि आत्मविश्वास या तिन्ही गोष्टींना चालना देणारी शक्ती आहे. विकसित भारताच्या वाटचालीत मानसिकदृष्ट्या बळकट तरुण हेच सर्वात मोठे भांडवल ठरणार आहे. त्यामुळे मानसिक आरोग्य संवर्धन हा राष्ट्रीय अजेंड्यातील प्रमुख मुद्दा असणे आवश्यक आहे. आज या विषयावर गंभीर चर्चा झाली नाही, तर "जनसांख्यिकीय लाभांश" हीच आपल्या प्रगतीसाठी अडथळा बनेल.

संदर्भ

1. National Mental Health Survey of India, 2016.
2. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India – National Mental Health Programme Reports.
3. WHO (World Health Organization), Mental Health Action Plan (2013-2030).
4. Pew Research Center Reports on Digital Impact (2019).
5. International Labour Organization (ILO), Youth Employment Trends, India, 2022.
6. National Education Policy (NEP) 2020 Document.
7. National Crime Records Bureau (NCRB), Student Suicides Report, 2020.
8. Indian Journal of Psychiatry – Various Research Papers on Youth and Mental Health.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

शिवकाळातील महाराष्ट्रातील स्थापत्यकला

डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड
(इतिहास विभागप्रमुख) सुंदरराव मोरे महाविद्यालय,
पोलादपूर-रायगड
Email - pggawand@gamil.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171012
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 64-69
October 2025
Submitted: 14 Sept. 2025
Revised: 24 Sept. 2025
Accepted: 08 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश-

हा दस्तऐवज मराठा कालखंडातील (साधारणपणे १६०० ते १८१८) महाराष्ट्रातील स्थापत्यकलेवर, विशेषतः शिवकाळातील स्थापत्यावर लक्ष केंद्रित करतो. मराठा कालखंड हा शिवकाळ आणि पेशवेकाळ अशा दोन भागांमध्ये विभागला जातो. या काळात कला आणि स्थापत्य क्षेत्रात भरीव योगदान दिसून येते, ज्यामध्ये किल्ले, गढ्या आणि वाडे यांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली.शिवकालीन स्थापत्य मुख्यत्वे संरक्षणात्मक, धार्मिक (मंदिरे) आणि नागरी बांधकाम अशा तीन प्रकारांत विभागले जाते. किल्ले हे मराठा राज्याचे मुख्य आधारस्तंभ होते आणि संरक्षणात्मक स्थापत्य होते. किल्ल्यांमध्ये समुद्रकिल्ले (उदा. सिंधुदुर्ग) , डोंगरी किल्ले (उदा. राजगड) , आणि गिरीदुर्ग (उदा. हरिश्चंद्रगड) यांचा समावेश होतो. किल्ल्यांच्या वैशिष्ट्यांमध्ये मजबूत दगडी तटबंदी , प्रवेशद्वार, गुप्त दरवाजे , बुरुज, तोफखाने, पाण्याच्या टाक्या व धान्याचे कोठार यांचा समावेश होतो. रामचंद्रपंत अमात्य यांनी 'आज्ञापत्र' मध्ये किल्ल्याला 'राज्याचा प्राण' म्हटले आहे. किल्ल्यांची बांधणी मोक्याच्या जागी लष्करी, व्यापारी आणि वाहतुकीच्या दृष्टिकोनातून उपयुक्तता पाहून केली जात असे. खंदक, भक्कम तटबंदी (उदा. रायगडावर तीन तटबंदी होत्या) आणि वैशिष्ट्यपूर्ण दरवाजे ही किल्ल्यांच्या स्थापत्यकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. पाणीपुरवठा व्यवस्था (तलाव, हौद, टाके) हा किल्ल्यांच्या व्यवस्थेमधील महत्त्वाचा भाग होता.

मुख्य शब्द-शिवकालीन स्थापत्यकला ,मराठा कालखंड ,किल्ले ,वाडे,गढी ,तटबंदी ,जलव्यवस्था ,संरक्षणात्मक स्थापत्य ,रामचंद्रपंत अमात्य (आज्ञापत्र) ,छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रस्तावना-

साधारणपणे १६०० ते १८१८ असा इतिहासाचा मराठा कालखंड कालखंड मानला जातो. यामध्ये शिवकाळ व पेशवेकाळ अशा दोन विभागांचा समावेश केला जातो. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शुन्यातून निर्मिलेलं हिंदवी स्वराज्य १८ व्या शतकामध्ये एक प्रमुख व प्रभावशाली राजसत्ता बनली होती. पुढे पुढे मराठ्यांनी दिल्लीच्या मुघल सत्तेलाही आपल्या प्रभावाखाली आणून संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थानात आपला दरारा निर्माण केला होता. मात्र ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनाने मराठी सत्ता खिळखिळी होत गेली आणि अखेरीस १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात (१८१८) इंग्रजांनी मराठी सत्तेचा शेवट केला.मराठा कालखंड हा भारताच्या इतिहासातील महत्वपूर्ण असा कालखंड होता.

या कालखंडात इतर क्षेत्राप्रमाणे कला व स्थापत्याच्या क्षेत्रात भरीव असे योगदान दिसून येते.या काळात किल्ले, गढ्या, वाडे यांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड (इतिहास विभागप्रमुख) सुंदरराव मोरे महाविद्यालय, पोलादपूर-रायगड

How to cite this article:
*गावंड, . प्रभाकर . गणपत . (*2025). *शिवकाळातील महाराष्ट्रातील स्थापत्यकला.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 65–69. https://doi.org/10.5281/zenodo.17677916

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17677916

या वास्तुनी स्थापत्य कलेमध्ये मोलाची भर घातली. १७ व्या शतकातील छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीतले वास्तुशास्त्र हे त्या काळातील राजकीय, लष्करी, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडवते. शिवकालीन स्थापत्य मुख्यत्वे संरक्षणात्मक, धार्मिक (मंदिरे), व नागरी बांधकाम अशा तीन प्रकारांत विभागता येते.

१) किल्ले -

शिवकाळात किल्ले हा तर मराठा राज्याचा मुख्य आधारस्तंभ होता. किंबहुना किल्ल्यांच्या आधारानेच हिंदवी स्वराज्याची निर्मिती झाली. किल्ले व संरक्षणात्मक स्थापत्य होते. शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्य स्थापनेसाठी किल्ल्यांना प्रमुख आधार केला. त्यामुळे किल्ल्यांचे बांधकाम व दुरुस्ती ही स्थापत्याची वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू होती.

- ✓ समुद्रकिल्ले – उदा. सिंधुदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग,
- ✓ डोंगरी किल्ले – उदा. राजगड, तोरणा, प्रतापगड, रायगड
- ✓ गिरीदुर्ग (उंच कड्यावरील किल्ले) – उदा. हरिश्चंद्रगड, जंजिरा
- ✓ किल्ल्यांची विशेष वैशिष्ट्ये –
- ✓ मजबूत दगडी तटबंदी
- ✓ प्रवेशद्वार व गुप्त दरवाजे (चोर दरवाजे)
- ✓ बुरुज, तोफखाने, कोठारे
- ✓ पाण्याच्या टाक्या, धान्याचे कोठार

समुद्रकिल्ल्यांत समुद्राच्या लाटांना तोंड देणाऱ्या भक्कम भिंती बांधल्या. शिवाजी महाराजांनी अनेक किल्ल्यांची दुरूस्ती केली, तर अनेक किल्ले नव्याने बांधण्यात आले. मराठेकाळात किल्ल्यांची संख्या नेमकी किती होती याविषयी निश्चित माहिती मिळत नाही. वेगवेगळया ग्रंथामध्ये वेगवेगळी माहिती मिळते.रामचंद्रपंत अमात्य यांनी लिहिलेल्या 'आज्ञापत्र' या ग्रंथात किल्ल्याविषयी विस्तुत माहिती दिली आहे. 'किल्ला म्हणजे राज्याचा प्राण' असे त्यांनी म्हटले आहे. किल्ल्याशिवाय प्रजा निराधार होत असते. राज्याचे रक्षण करण्यात महत्वाची भूमिका किल्ले बजावित असन इतिहासकारांनी मराठा काळातील किल्ल्यांचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केलं आहे. एक म्हणजे शिवपूर्व काळात अस्तित्वात असलेले किल्ले जे स्वराज्य स्थापनेनंतर मराठ्याच्या ताब्यात आले व दुसरा म्हणजे मराठयांनी नव्याने निर्माण केलेले किल्ले.[१]

मराठे कालीन किल्ल्यांच्या स्थापत्य कलेची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) स्थळ - किल्ला कोणत्या स्थळावर असावा, त्याचा आपल्या राज्यासाठी सर्वच दृष्टीने उपयोग व्हावा या हेतूने मोक्याच्या जागी किल्ल्यांची निर्मिती केली जाई. लष्करी, व्यापारी, वाहतुकीच्या दृष्टिकोनातून उपयुक्तता पाहून किल्ल्याची निर्मिती केली जाई प्रतापगडासारखा शिवरायांनी निर्मिलेला जंगली किल्ला अफजलखानासारख्या मातब्बर शत्रुला संपविण्यासाठी उपयुक्त ठरला.

२) खंदक - बरेचदा किल्ल्यांना खंदक खोदून संरक्षित केले जाई. खंदक अतिशय खोल व रुंद खोदून त्यात पाणी सोडले जाई, जेणेकरून शत्रूला किल्ल्यात प्रवेश करणे कठिण होत असे. मराठयांच्या ताब्यात असलेले बहादूरवाडी, दोदवड, चाकण हे किल्ले या प्रकारातील होते.

३) तटबंदी - खंदकाप्रमाणेच तटबंदी हा किल्ल्याचा अत्यंत महत्वाचा भाग होता. तटबंदी ही भक्कम दगडांनी बांधलेली असे. काही ठिकाणी दगड, विटा व चुना यांनी बनविलेली असे. किल्ल्यांच्या माथ्यावरील पठाराच्या संरक्षणासाठी तटबंदी बांधली जाई. तटबंदीला योग्य अंतरावर बुरूज ठेवले जात. कधीकधी मुख्य तटबंदीच्या आत समांतर अशी दुसरी तटबंदी असे.[२] जयगड, मंडणगड या किल्ल्यांवर अशा दोन तटबंदी आहेत. रायगडावर तर तीन तटबंदी बांधल्या होत्या तटबंदीची उंची साधारणतः २० फूट असे. तळाची रुंदी ८ ते १० फुट असे व वर निमुळती होत जाऊन टोकाला ५ फूट रुंद असे. किल्ल्याच्या संरक्षणाची महत्वाची जबाबदारी तटबंदी पार पाडत असे.

४) दरवाजे - मराठे कालीन किल्ल्याचे दरवाजे हे एक खास वैशिष्ठ्य होते. खंदक किंवा अवघड चढ चढून वर गेल्यावर किल्ल्याचा मुख्य दरवाजा येत असे. स्वराज्याची राजधानी असलेल्या रायगड किल्ल्याच्या महादरवाजाचे अगदी जवळ गेल्याशिवाय दर्शन होत नसे. त्यामुळे शत्रूला दरवाजावर तोफांचा मारा करता येत नसे.[३] किल्ल्यांच्या दरवाजांचे तीन प्रकारचे निकष दिसून येतात.

१) कोणालाही सहजासहजी दरवाजात प्रवेश करता येऊ नये.

२) शस्त्र बळावर शत्रूला सहजासहजी किल्ल्याचे दार उघडता येऊ नये.

३) शत्रूला समर्थपणे तोंड देता यावं अशी दरवाजाची रचना असावी.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

दरवाजे हे लाकडी असत. त्याच्या संरक्षणासाठी लोखंडी अणुकुचीदार खिळे मारलेले असत. दरवाजाच्या दोन्ही बाजूनी पहारेकरी असत. आतील बाजूस त्यांच्या निवासाची व्यवस्था असे. साधारणपणे दरवाजाची उंची १२ फूट व रुंदी १० फूट असे. दरवाजाची रचना अत्यंत वैशिष्टयपूर्ण कंलेली असे. ठराविक अंतरावर दरवाजे ठेवून एकमेकावर नजर ठेवली जाई.

५) पाणीपुरवठा - किल्ल्यांच्या एकंदरीत व्यवस्थेमधील पाणीपुरवठा हा महत्वाचा भाग होता. किल्ल्याचे दरवाजे बंद केल्यानंतर त्याचा बाहय जगाशी असलेला संपर्क बंद होत असे. शत्रूने वेढा घातल्यास दीर्घ काळ किल्ला लढवावा लागे. त्यामुळे इतर रसदेसोबत पाणीपुरवठयाची सोय महत्वाची असे. रामचंद्रपंत अमात्य यांनी याबाबत् स्पष्ट सूचना केल्या होत्या. पाण्याची सुविधा पुरेशा प्रमाणात आहे की नाही याची खात्री करूनच किल्ला बांधला जाई किल्ल्यामध्ये पाण्यासाठी तलाव, हौद, टाके खोदले जात. मराठे कालीन सर्वच किल्ल्यांवर बारमाही पाण्याचा मुबलक साठा दिसून येतो. रायगड किल्ल्यावरील गंगासागर तलावात असलेले पाणी वर्षभर मुबलक प्रमाणात पुरत असे. शिवकाळात शिबंदीसाठी याच तलावातील पाण्याचा वापर केला जाई.[४]

६) निवासस्थाने - किल्ल्यावरील निवासस्थाने हा ही किल्ल्याच्या बांधणीतील महत्वाचा भाग होता. राजा, प्रशासकीय अधिकारी, जरुरीप्रमाणे शिबदी व रयत यांच्या निवासाची व्यवस्था किल्ल्यावर असे. रयतेची वस्ती ही किल्ल्यावर एका बाजुला असे किल्ल्यावरील सर्वात उंच भागाला बालेकिल्ला म्हणत. या ठिकाणी राजा व त्याचे कुटुंबीय राहत बालेकिल्ल्याच्या खाली प्रशासकीय अधिकारी राहत. आज्ञापत्रात असलेल्या नोंदीनुसार किल्ल्यावरील प्रशासकीय अधिका-यांना ठराविक कामे वाटून दिली जात.

मराठेकालीन किल्ल्याच्या शिल्पकलेसंदर्भात म. श्री. माटे यांनी काढलेले निष्कर्ष खलीलप्रमाणे-

१) मराठेकालीन किल्ल्यावरील उपलब्ध अवशेषांवरून असे दिसते की मराठयांना लष्करी तंत्र अवगत होते.
२) किल्ल्याच्या स्थळांवरून मराठयांना भौगोलिक व लष्करी केंद्रांची माहिती होती
३) मराठयांनी जे पूर्वीचे किल्ले दुरुस्त केले त्यावरून असे दिसते की नवीन किल्ल्यांची रचना ही पूर्वीच्या किल्ल्यासारखीच होती.
४) मराठ्यांनी किल्ल्यांच्या शिल्पकलेमध्ये कोणताही नवीन शैली निर्माण केली नाही

२) वाडे -

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करताना या स्वराज्य स्थापनेत त्यांना महाराष्ट्रातील अनेक मातब्बर घराण्यांचे, सरदारांचे सहकार्य मिळाले. पुढे हे स्वराज्य खूप विस्तारले. पेशवे काळात तर मराठयांची सत्ता दिल्लीच्या तख्तापर्यंत धडक मारली. या काळात महाराष्टात अनेक अनेक ठिकाणी मोठमोठे वाडे निर्माण झाले अनेक मराठा सरदारांनी स्वतः वाडे बांधले आजही काही वाड्यांमध्ये या सरदारांचे वंशज राहत आहेत.[५] हे वाडे म्हणजे मराठकालीन शिल्पकलेचे उत्तम नमुने आहेत.

राजवाडे व नागरी बांधकाम. या काळात राजवाडे देखील वास्तुकलेचा उत्तम नमुना मानला जातो. रायगडचा राजवाडा – छत्रपतींची राजधानी, राजसभा, महाराणींचे वाडे, राजदरबार, महादरवाजा.

राजगड व रायगडातील जलव्यवस्था – पाण्याच्या टाक्या, धरणे, हौद.

४. वैशिष्ट्ये -

- ✓ स्थापत्यात कार्यक्षमता व सामरिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा होता.
- ✓ साधेपणा व टिकाऊपणा हाच मुख्य उद्देश.
- ✓ धार्मिक वास्तूंमध्ये आधीच्या युगातील परंपरा कायम ठेवल्या गेल्या.

वाडा हा एक गृहवास्तुप्रकार आहे. एखाद्या मालकाच्या सहवासात ब-याच मोठ्या समुहाने राहणा-या दोन किंवा तीन मजली इमारतीच्या निवासस्थानाला मराठीमध्ये वाडा असे म्हणतात.[६] निवास व्यवस्थेच्या उत्क्रांतीत वाडा हा महत्वाचा भाग होता. दगड, माती आणि चुन्याचा वापर करून उभारलेल्या भल्या मोठया भिंती लाकडाचा मुक्तहस्ते वापर, जिन्यांची विशिष्ठ रचना, दिवाणखाने, माजघर, तळघर, अनेक खोल्या, मोठी कुटुंब आणि एकुणच भव्यता ही मराठे कालीन वाड्यांची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.[७] वाड्यांचे बांधकाम हे उघड्या चौकांभोवती केले जाई.सामान्यतः वाड्याला दोन चौक असत. उत्तर पेशवाईत सात चौक असणारे वाडे बांधण्यात येऊ लागले.[८] चौकांमुळे वाड्यातील सर्व दालनात हवा व उजेड खेळती राहत असे. वाड्यांची रचना ही परंपरागत पद्धतीने होत असे. चौकाच्या बाजूने अनेक ओव-या असत. तेथे वाडा मालकाची कचेरी असे. मोठ्या दरवाजातून पहिल्या चौकात प्रवेश मिळे. समोरच्या बाजुला वाडयाच्या मालकाची बैठक असे. डाव्या-उजव्या हातांच्या ओवऱ्यात कचेरी म्हणजे कारकुनांचा फड असे. आल्या-गेलेल्यांचे स्वागत येथेच होत असे ओवरीच्या बाजूला देवघर असे. देवघराभोवती लाकडी जाळी असे. ओवरीच्या दोन्ही बाजुने माडीवर जाण्यासाठी जिने असत. ओवरीतून पुढे गेल्यावर मध्यभागी माजघर (स्त्रियांचे विश्रांतीस्थान) असे तेथून पुढे गेल्यावर दसरा किवा तिसरा चौक असे त्याभोवतीच्या दालनात स्वयंपाकघर अशी व्यवस्था असे. याच चौकात तुळशी वृंदावन असे.

वाड्याच्या वरच्या मजल्यावर सदर किवा सभेचा दिवाणखाना असे. यात कीर्तन, नृत्य, गायन यासारखेही कार्यक्रम होत. या दालनातील भितीना घरातील स्त्रियांना या दालनातील कार्यक्रम पाहण्यासाठी जाळया ठेवल्या जात. त्यातल्या त्यात संपन्न व रसिक गृहस्थांच्या वाडयातून आरसेमहाल, चित्रशाळा अशी वेगळी दालने असत. उदा. अदालत वाडा-सातारा, पटवर्धन वाडा-तासगाव,

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

रंगमहाल चांदवड इ. याच मजल्यावर शय्यागृह व क्वचित खजिन्याची खोली असे. उदा. पटवर्धन वाडा-तासगाव. सामान्यतः वाडे दुमजली असत. एखाद्या भागावर गच्ची ठेवून बाकी भागावर कौलारू छप्परे असत.वाड्याचा तळमजला भक्कम दगडी बांधणीचा असे ब-याच वाड्यांना तळघरे ही असत. वाड्याच्या बांधणीमध्ये जास्तीत जास्त लाकडाचा वापर केला जाई. वरच्या मजल्यांचे बांधकाम हे विटांचे असे. भिंती बऱ्याच जाड असून पुष्कळदा पाच फूट रुंदीच्या असत. वाड्यातील लाकडी खांब व तुळयांवर सुंदर कोरीव काम केले जाई. भिंतींमध्ये लहान मोठ्या आकाराचे कोनाडे असत. भिंतींवर रंगीत चित्रेही काढली जात. त्यामध्ये पौराणिक प्रसंग चितारले जात. उदा. रंगमहाल चांदवड, देसाई वाडा- निपाणी, रास्ते वाडा वाई.[९]

अठराव्या शतकात पुण्यासारख्या ठिकाणी कात्रजच्या घाटातून भूमिगत नळाव्दारे पाणी आणून चौकाचौकात हौद, कारंजे, बागा निर्माण केल्या होत्या. वाड्याच्या शेजारी विहिरीही खोदल्या जात असत. उत्तर पेशवाईत वाड्याभोवती तटबंदी बांधून मोठमोठे कमानदार दरवाजे व त्यावर नगारखाने बावले. त्यामुळे वाडयाचे रुपांतर गढीत झाले. पेशवे काळात महाराष्ट्रात अनेक वाडे उभं राहिले या वाड्याच्या बांधकामावर मुघल आणि गुजराथी शैलीचा प्रभाव दिसून येतो.

३) गढी -

गढी हा प्रकार जवळजवळ किल्ल्यासारखाच असे. गढी म्हणजे सरदारांचे राहावयाचे संरक्षित ठिकाण. एखाद्या उच्चपदस्थ व्यक्तीला राहण्यासाठी योग्य अशा नागरी सुविधा अशा ठिकाणी निर्माण केल्या जात. गढीच्या संरक्षणासाठी बाहेरच्या बाजुला उंच दगडी भिंत बांधली जाई. काही ठिकाणी विटांची भक्कम तटबंदी, खंदक, मजबूत दरवाजे बांधलेले दिसून येतात गढीचा बाहय देखावा हा किल्ल्याप्रमाणेच असे. मात्र प्रत्यक्षात ते सरदार किवा उच्च पदस्थ अधिका-याच निवासस्थान असे.गढीचा आकार आणि तिची एकंदरित रचना ही गढीमध्ये राहणा-या व्यक्तीच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असे पुण्यातील शनिवारवाडा ही देखील एक गढीच होती. मात्र पेशव्यांच्या निवासस्थानामुळे तिला किल्ल्याचे स्वरूप प्राप्त झाले.[१०] मराठा कालखंडात अशा अनेक गाड्या बांधण्यात आल्या. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या काळात जहागिरीची पध्दत पुनरूज्जीवित झाल्याने अनेक सरदार घराणी उदयास आली. त्यांनी आपल्या जहागिरीत सोयीनुसार घड्या बांधल्या पेशवे काळातील अनेक जहागीरदारांनी स्वतःसाठी गढया बांधल्या.

याबाबत म. श्री. माटे म्हणतात की, जहागिरदारीची वाढ झाल्याने मोठ्या प्रमाणात लोकांना खेडी व शहरे यामध्ये रस निर्माण झाला. तसेच सोयीच्या दृष्टीने एखादे ठिकाण आपल्या ताब्यात असण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्यातून अनेक गढया निर्माण झाल्या.छत्रपती शाहू महाराजांना गढी ही संकल्पना मान्य नव्हती. इतकेच काय शहराभोवती तटबंदी बांधण्यासही ते अनुकूल नव्हते. कारण बरेचदा गढीचा वापर हा छत्रपतींविरुध्द कारस्थाने करण्यासाठीही केला जाई.[११] राजाविषयी सरदाराची असणारी निष्ठा यावर गढीचा विधायक की विघातक असा उपयोग होत असे. महाराष्ट्रातील काही दुर्गम गढया म्हणून वाघोलीची गढी, तासगावची गढी, तळेगावची गढी, जाधववाडीची गढी या गढयांचा समावेश होतो.

मराठे कालीन गढयांची काही खास वैशिष्ट्ये -

१) आराखडा :- मराठे कालीन गढयांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की गढयांच्या बांधणीचा विशिष्ठ असा एक आराखडा आहे. बहुतांशी गढया ह्या चौकोनी किंवा समचतुष्कोनी आहेत. गढयांच्या संरक्षणासाठी तटबंदीची रचना केली आहे. चौकानी गढी ही लहान तर समचतुष्कोनी गढी ही आकाराने मोठी आहे. सासवड व पुणे भागातील गढया हया चौकोनी तर कराट, रांझे, जाधववाडी, दरेवाडी येथील गढ्या हया समचतुष्कोनी आहेत. गढीच्या निर्मितीमागे गढीच्या धन्याची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य यांचे प्रदर्शन हा मुख्य हेतु दिसतो.

२) तटबंदी - प्रत्येक गढीच्या सभोवती तटबंदी दिसून येते. दगड किंवा विटांनी तटबंदीची बांधणी केलेली दिसते. तटबंदीची उंची साधारणपणे २० फूट असून रुंदी ५ ते ७ फुटांपर्यंत दिसून येते. ठिकठिकाणी जंग्या ठेवलेल्या असत. त्यातून बाण व तोफा डागण्याची व्यवस्था असे. गढीच्या आसपास ३०० फुटापर्यंत शत्रू येणार नाही अशी रचना केलेली असे. म. श्री. माटे यांच्या मते मराठे कालीन गढ्यांच्या बांधकामावर राजस्थानी व मुघल शिल्पकलेचा प्रभाव दिसून येतो.[१२]

३) प्रवेशद्वार - प्रवेशद्वार हा गढीचा महत्त्वाचा भाग असे. गढीला कमीत कमी दोन प्रवेशद्वारे असत. एक प्रवेशद्वार हमखास उत्तर दिशेला असे. त्याला दिल्ली दरवाजा म्हणत दुसरे प्रवेशद्वार पूर्वेला असे. प्रवेशद्वारे किती असावीत याविषयी निश्चित असे प्रमाण नव्हते. पुण्यातील शनिवारवाड्याला पाच प्रवेशद्वारे होती, तर तासगाव येथील पटवर्धनांच्या गढीला तीन प्रवेशद्वारे होते प्रवेशद्वारे ही उंच व टोकाला निमुळती असत त्यातून हवद्यासह हत्ती जाण्याची व्यवस्था असे. दरवाजे हे भक्कम लाकडाचे असून त्यावर लोखंडी अनुकुची दार खिळे ठोकलेले असत. प्रवेशद्वारावर दोन पहारेकरी तैनात असून त्यांच्यासाठी बाजूला दोन दगडी खोल्या असत प्रवेशद्वारावर शत्रूचा हल्ला होणार नाही याची सर्वतोपरी काळजी घेतली जाई.

४) पाणीपुरवठा - मराठे काळात गढीला किल्ल्यासारखेच महत्त्व होते राज्याच्या संरक्षणासाठी गढी ही किल्ल्याप्रमाणे अभ्यद्यपणे लढा देत असे मराठी काळात शत्रूचा वेढा कधी पडेल याचा नेम नसे. त्यामुळे गढी मध्ये पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था ही अत्यंत महत्त्वाची असे.

गढीमध्ये असणाऱ्या लोकांना कायमस्वरूपी पाणीपुरवठ्याची सोय आवश्यक असे. त्यासाठी गढीमध्ये विहिरी खोदलेल्या असत. काही वेळा गढीमध्ये बाहेरून पाटाने पाणी आणले जाईल शनिवारवाड्यामध्ये कात्रजच्या घाटातून नळाद्वारे पाण्याची व्यवस्था केली होती.[१३] आणीबाणीच्या काळात पाण्याचा तुटवडा भासणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घेतली जाई.

शिवकालीन स्थापत्याची वैशिष्ट्ये -

१) साधेपणा व उपयुक्तता – सौंदर्यापेक्षा कार्यक्षमता.

२) सामरिक दृष्टिकोन – किल्ले बांधताना शत्रूंचा हल्ला रोखण्यासाठी भौगोलिक लाभ.

३) भक्कम टिकाऊपणा – आजही बरेच किल्ले उभे आहेत.

४) धार्मिक व सांस्कृतिक जपणूक – मंदिरे व धार्मिक स्थळांना संरक्षण.

५) जलव्यवस्थेवर भर – टाक्या, हौद, धरणे, कुंड.

सारांश – शिवकालीन स्थापत्य म्हणजे किल्ल्यांची भक्कम दुर्गरचना, राजधानीतील राजवाडे, साधी परंतु उपयुक्त मंदिरे अशी एकत्रित परंपरा. ही स्थापत्यकला आपल्याला स्वराज्याच्या सामर्थ्याची, शिस्तीची आणि दूरदृष्टीची जाणीव करून देते.

संदर्भ -

१) सरदेसाई डॉ. बी. एन., मराठ्यांचा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृक्तिक इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१, पृ. २९१
२) कित्ता: पृ. २९३
३) चौधरी कि. का., रायगड जिल्हा गॅझेटिअर, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९३ पृ. ८५२
४) दांडेकर, गो. नि., शिवतीर्थ रायगट, देशमुख प्रकाशन, नाते - रायगड, पृ. ११
५) शिवदे, डॉ. सदाशिव स., महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक वाडे, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ. ७
६) दै. सकाळ, दि. ३ नोव्हेंबर २००१ मधील लेख, 'जिर्ण झाले वाडे आता'
७) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, १९८५ पृ. १२८८
८) कित्ता: पृ. १२८८
९) कित्ता पृ. १२८८
१०) सरदेसाई डॉ. बी.एन., मराठयांचा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृक्तिक इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, २००१, पृ. २८७
११) कित्ता पृ. २८८
१२) कित्ता पृ. २८९
१३) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, १९८५ पृ. १२८८

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

धाराशीव जिल्यातील पाझर तलावांचा भौगोलिक अभ्यास

Pandurang Sudhakar Pawar[1] Dr. D. S. Itle[2]
[1]Research scholar, Corresponding Author
[2]Research guide & Head of Dept. Geography,
Shri Chhatrapati Shivaji College Omerga, Tq. Omerga, Dist. Dharashiv
Email-pandurangpawar1211@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171013
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 70-73
October 2025
Submitted: 14 Sept. 2025
Revised: 24 Sept. 2025
Accepted: 08 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा :

पाझर तलाव हा कृत्रिमरित्या तयार केलेला भूजलसाठा आहे, त्याच्यामुळे जमीनीत पाणी झिरपते आणि पाण्याचे जमीनीत पुनर्भरण होते. गुरुत्वाकर्षणामुळे जमिनीवरून पाणी जमीनीखाली जाणे पाणी मुरने याला पाझर असे म्हणतात, ज्या तलावतून पाण्याचा पाझर होतो त्यास पाझर तलाव म्हणतात पाझर तलाव म्हणजे भूजल पुनर्भरण करण्यासाठीची व्यवस्था आहे. हे सामान्यतः ओढे आणि मोठ्या खो-यांमध्ये बांधले जातात जेणेकरून वाहून जाणा-या पाण्याचा काही भाग साठवता येईल. हे पाणी, योग्य क्रमाने, जमिनीखालील भागात प्रवेश करते आणि साठवलेल्या पाण्याचे पुनर्भरण करते. यामुळे खालच्या भागात विहिरींच्या पाण्यामध्ये चांगली सुधारणा होते. पाणी जमिनीत खोलवर जाते जोपर्यंत ते मुक्त पाण्याच्या स्थराला मिळत नाही. वाळूच्या किंवा खुल्या पोताच्या मातीत झिरपण्याद्वारे पाण्याचे जलद नुकसान होते. माती संतृप्त स्थितीत असताना गुरुत्वाकर्षणामुळे पाण्याचा प्रवाह खूप स्पष्ट असतो आणि सामान्यतः अशा प्रवाहाची दिशा उताराच्या दिशेने असते. भारतात पावसाच्या पाण्याचे संकलन हा राष्ट्रीय स्तरावरील प्रकल्प आहे. त्यामुळे भारतात पूर्वी भूजल पुनर्भरणासाठी अनेक योजना होत्या. सध्या, विविध सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्था या क्षेत्रात संशोधन करत आहेत आणि भूजल पुनर्भरणासाठी प्रभावी उपाय तयार करण्यासाठी त्यांच्या सर्वोत्तम कौशल्याने काम करत आहेत. पाझर तलाव ही भूजल पुनर्भरणाची सर्वात पारंपारिक परंतु तरीही लोकप्रिय पद्धत आहे. हवामानातील बदल हा मानवा समोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. भारताच्या पर्जन्यमानाच्या तुलनेत, महाराष्ट्रातील पर्जन्याचे प्रमाण कमी आहे. राज्यात आवर्षणाची वारंवारिता 22 टक्के आहे. म्हणून राज्याला अवर्षन प्रवन क्षेत्र म्हणता येईल. (एरंडे व्ही. एल.) महाराष्ट्रात सर्वात कमी पर्जन्याची सरासरी मराठवाडा या विभागाची असून 650 मि.मी. एवढे आहे. मराठवाड्यात सरासरी वार्षीक पर्जन्यमान कमी असून 80-85 टक्के पाऊस हा जून ते सप्टेंबर या काळात पडतो. उर्वरीत 15 ते 20 टक्के पावसापैकी 5 ते 10 टक्के मान्सून पूर्व तर 10 ते 15 टक्के मान्सनोत्तर पाऊस पडतो. (मराठवाडा कृषी विद्यापिठ, कृषी दैनंदिनी 2022). त्यामुळे धाराशीव जिल्ह्यासारख्या अवर्षण ग्रस्त प्रदेशात पाझर तलाव महत्वाची भूमिका बजावतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात धाराशीव जिल्यातील काळानुसार बदलणारे पाझर तलावाचा अभ्यास केला आहे.

बिजसंज्ञा : पाझर तलाव, पाझर, धाराशीव जिल्हा, भूजल पुनर्भरण

प्रस्तावना :

"पाझर तलाव" म्हणजे अशा प्रकारचे जलसंधारण घटक, जे पावसाचे पाणी जमिनीमध्ये मुरवण्यासाठी वापरले जातात. सरळ शब्दात सांगायचे झाले, तर हे तलाव म्हणजे पाणी साठवण्यापेक्षा पाण्याला जमिनीतून खाली मुरवून भूजल स्तर वाढवणे हे उद्दिष्ट ठेऊन बांधलेले संरचनात्मक उपाय आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Pandurang Sudhakar Pawar,Research scholar,Corresponding Author

How to cite this article:
Pawar, P. S., & Itle, D. S. (2025). ***धाराशीव जिल्यातील पाझर तलावांचा भौगोलिक अभ्यास.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 70–73. https://doi.org/10.5281/zenodo.17677960

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17677960
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

जिल्हास्तरावर, पाझर तलाव हे जलसंवर्धन व भूजल पुनर्भरणासाठी महत्त्वाचे घटक आहेत. मराठवाडा विभागात विशेषतः धाराशिवमध्ये पाऊस अनियमित असतो, पर्जन्य कमी पडते त्यामुळे पर्जन्य जलसाठा नीट न केल्यास पाणी वाहून जातो. लघु पाटबंधारे विभागाने हे लक्षात घेतले आहे की पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने पाणी न वाया जाऊ देण्याचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. जिल्ह्यातील भूगर्भीय स्थिती विविध प्रकारची आहे — काही ठिकाणी शिळी व खडकीची जमीन, काही ठिकाणी मध्यम छिद्रता असलेली माती. भूजल पुनर्भरणासाठी योग्य भाग (porous strata) आवश्यक असतात. तलाव बांधण्यासाठी हे तत्त्व महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्ठ :

अभ्यास क्षेत्रातील पाझर तलावचे स्थल-कालसापेक्ष वितरण व महत्व अभ्यासणे.

अभ्यास क्षेत्र :

मराठवाडयातील आठ जिल्ह्यापैकी धाराशीव हा एक जिल्हा असून, त्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 170 35" उत्तर ते 180 40" उत्तर अक्षवृत्त आणि 750 16" पूर्व ते 760 40" पूर्व रेखावृत्त या दरम्यान आहे. धाराशीव जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 7512.4 चौ. कि. मी. आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 96.79% (7273 चौ.कि.मी) क्षेत्र हे ग्रामीण व 3.21% क्षेत्र (241.4 चौ.कि.मी.) हे शहरी भागाने व्यापले आहे महाराष्ट्रात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने धाराशीव जिल्ह्याचा चोविसावा क्रमांक लागतो. धाराशीव जिल्ह्याचा पूर्व व पश्चिम विस्तार 280 कि.मी. तर दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारे 240 कि.मी. आहे. धाराशीव जिल्ह्याच्या उत्तरेस बीड, आग्नेयस लातूर तर दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील बिदर व गुलबर्गा हे दोन जिल्हे आहेत. वायव्येस अहमदनगर व नैऋत्येस सोलापूर जिल्हा आहे.

माहिती संकलन व संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम आधार सामग्रीचा वापर करण्यात अला आहे. ही आधार सामग्री संकलित करतांना वेगवेगळया साधनांचा उपयोग केला आहे. शासनाने पुस्तकातुन प्रकाशीत केलेली माहिती मराठवाडा गॅझेट, पर्यटन स्थळावरील स्थानिक माहिती, पुस्तके, विविध कार्यालयीन विवरण पत्रे, दस्ताऐवज, सामाजिक वनीकरण कार्यालय, लघु-पाटबंधारे कार्यालय (स्थानिक स्तर) जिल्हा वनरक्षण कार्यालय, जिल्हाभूजल सर्वेक्षण यंत्रना तसेच प्रत्येक जिल्ह्यातील आर्थिक सामाजिक समालोचन, सिंचन अहवाल सांख्यिकीय संचालनालय मुंबई व शोध निबंध. संगणकीय स्थळे प्रमाणित व अप्रमाणित साहित्य स्त्रोताचा वापर करण्यात आला.

अभ्यास क्षेत्रातील पाझर तलाव:

पाझर तलाव हा कृत्रिमरित्या तयार केलेला भूजलसाठा आहे, त्याच्यामुळे जमीनीत पाणी झिरपते आणि पाण्याचे जमीनीत पुनर्भरण होते. गुरुत्वाकर्षणामुळे जमिनीवरून पाणी जमीनीखाली जाणे पाणी मुरने याला पाझर असे म्हणतात, ज्या तलावतून पाण्याचा पाझर होतो त्यास पाझर तलाव म्हणतात पाझर तलाव म्हणजे भूजल पुनर्भरण करण्यासाठीची व्यवस्था आहे

अभ्यास क्षेत्रातील पाझर तलावाचे स्थळ-काळ सापेक्ष वितरण

अ.क्र.	तहसील	2001	2011	2021	बदल 1991 ते 2021
1	परंडा	66	177	224	158
2	भूम	40	177	225	185
3	वाशी	32	93	94	62
4	कळंब	85	178	219	134
5	धाराशीव	66	219	264	198
6	तुळजापूर	64	250	261	197
7	लोहारा	11	48	71	60
8	उमरगा	21	83	154	133
जिल्हा		385	1225	1512	1127

Source: 1. Socio-Economic Review and District Statistical Abstract. Osmanabad District. 2001, 2011,2021.

2. District booklet showing the progress and current status of all irrigation schemes of Osmanabad district 2001,2011,2021

तकत्या मध्ये 2001 ते 2021 पर्यंत जिल्ह्यातील जलसंपत्ती सुविधांचा कल दर्शविला आहे. 2001 मध्ये जिल्ह्यात 385 पाझर तलाव होते आणि 2001 मध्ये कळंब तालुक्यात सर्वाधिक पाझर तलाव 85 नोंदवले गेले आणि लोहारा तालुक्यात सर्वात कमी पाझर तलाव 11 नोदवले गेले. उर्वरित तहसील भूम, 40, वाशी 32, तुळजापूर 64, उमरगा 21, परंडा 66 आणि धाराशीव 66 पाझर तलावांची नोंद झाली.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

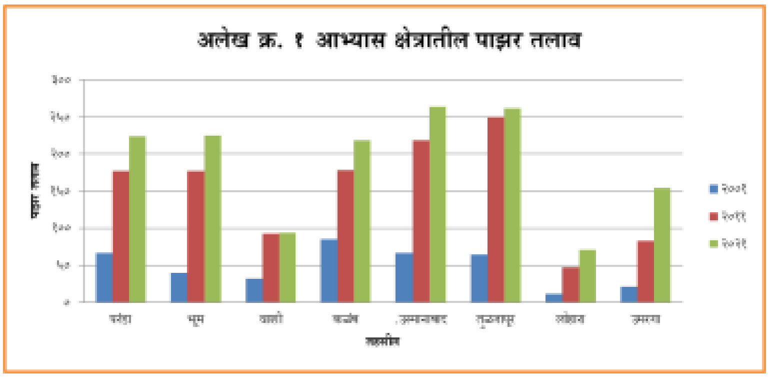

2011 मध्ये जिल्ह्यात 1225 पाझर तलाव होते आणि 2011 मध्ये सर्वाधिक पाझर तलावांची नोंद 250 तुळजापूर तहसीलमध्ये झाली. तर लोहारा तहसीलमध्ये सर्वात कमी पाझर तलाव 48 होते. आणि उर्वरित तहसीलमध्ये भूम 177, वाशी 93, कळंब 178, उमरगा 83, परंडा 177 आणि धाराशीवमध्ये 219 पाझर तलावांची नोंद झाली.

2021 मध्ये जिल्ह्यात 1512 पाझर तलाव होते आणि 2021 मध्ये धाराशीव तहसीलमध्ये सर्वाधिक 264 पाझर तलावांची नोंद झाली आणि सर्वात कमी पाझर तलाव लोहारा तहसीलमध्ये 71 पाझर तलाव होते. तर उर्वरीत तहसीलमध्ये भूम 225, वाशी 94, कळंब 219, उमरगा 154, परंडा 224 आणि तुळजापूर 261 पाझर तलावांची नोंद झाली.

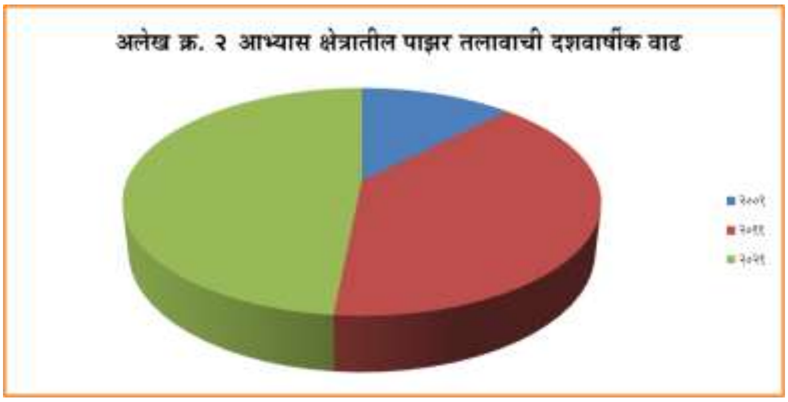

1991 ते 2021 दरम्यान जिल्ह्यात 1127 पाझर तलाव वाढले आहेत आणि धाराशीव तालुक्यातील पाझर तलावांमध्ये सर्वाधिक 198 पाझर तलाव वाढले आहेत आणि लोहरा तालुक्यात सर्वात कमी 60 पाझर तलाव वाढले आहेत आणि उर्वरित तहसीलमध्ये भूम 185 पाझर तलाव, वाशी 62 पाझर तलाव, कळंब 134 पाझर तलाव, परंडा 158 पाझर तलाव, उमरगा 133 पाझर तलाव आणि तुळजापूर 197 पाझर तलाव वाढले आहेत.

कार्यक्षमता व मर्यादा :

- पर्जन्य कमी असल्यास पाणी भरत नाही आणि तलावाची कामगिरी कमी होते.
- गाळामुळे तलावाची साठवण्याची क्षमता कमी होते — त्यामुळे वेळेवर गाळ काढणे महत्त्वाचे आहे.
- बांधांची गुणवत्ता, बांधकाम वेळेवर न होणे किंवा अपूर्णपणे होणे या कारणांमुळे काही तलाव फुटण्याची घटना देखील दिसली आहे.
- स्थानिक लोकांचा ठिकठिकाणी असा दावा आहे की काही पाझर तलाव फुटले आहेत आणि त्याचा शेतीवर व कृषी उत्पादनावर मोठा परिणाम झाला आहे.

सामाजिक-आर्थिक दृष्टिकोन :

- शेतकरी समुदाय पर्जन्यजलावर अवलंबून आहे; पाझर तलावामुळे भूजल पातळी वाढली तर विहिरी / बोरवेल अधिक कार्यक्षम होतात.
- जलसंकट काळात, पाझर तलाव पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत आणि पाणी पुरवठ्याचाही आधार असू शकतात.
- सरकारी योजना, नागरी भागीदारी आणि स्थानिक समितींची भूमिका महत्त्वाची असते — तलावांची देखभाल, सुधारणा व प्रशासन यावर लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

निष्कर्ष

धाराशिव (धाराशीव) जिल्ह्यातील पाझर तलाव हे जलसंवर्धन व भूजल पुनर्भरणात महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यांच्या योग्य व्यवस्थापनाशिवाय, कमी पाऊस, गाळ, बांधांची कमी गुणवत्ता, अतिक्रमणे इत्यादी कारणांमुळे कार्यक्षमता कमी होते. स्थानिक प्रशासन, विभागीय यंत्रणा व शेतकरी समाज यांचे सामंजस्य साधून तलावांचे नियोजन, देखभाल व सुधारणा करणे अत्यावश्यक आहे.

References:

1. Socio-Economic Review and District Statistical Abstract. Osmanabad District. 1991, 2001, 2011,2021.
2. District booklet showing the progress and current status of all irrigation schemes of Osmanabad district 1991,2001,2011,2021.
3. Patil, S., Bhave, N., & Vijayshankar, P.S. (2022). Managing groundwater across the diverse central Indian drylands.
4. https://books.google.com/books?hl=en&id=kjmFEAAAQBAJ
5. Kumari, S., Patil, Y., & Rao, P. (2020). An approach to sustainable watershed management. IGI Global.
6. https://www.igi-global.com/chapter/an-approach-to-sustainable-watershed-management/242714
7. Naik, P. (2015). Water Management & Rainwater Harvesting: A Training Manual.
8. https://www.researchgate.net/publication/289250233
9. World Bank (2003). Maharashtra Rural Water Supply and Sanitation Project II.
10. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=8a64de169f87c8e8b33b1c5ad12be7178e57a2b4
11. CGWB (2022). Dynamic Groundwater Resources of Maharashtra.
12. http://cgwb.gov.in
13. Deshpande, R.S. (2016). Groundwater depletion and institutional gaps. Journal of Agrarian Change.
14. Shah, T. (2014). Groundwater governance and food security in India. IWMI Research Report.
15. Narain, V. (2013). Institutional dynamics of groundwater governance.
16. Water Policy Journal.
17. Planning Commission of India (2012).
18. Water and Agriculture: Twelfth Five Year Plan.
19. SOPPECOM (2019). Community-led water audits in Maharashtra. zpdharashiv.maharashtra.gov.in

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकसित भारत आणि भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे स्थान : शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक चिकित्सा

पवार किरण सर्जेराव
श्री सद्‌गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस
ॲण्ड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव
Email - pawarkiran1857@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171014
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 74-78
October 2025
Submitted: 14 Sept. 2025
Revised: 24 Sept. 2025
Accepted: 08 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश -

भारतीय समाजरचनेचा इतिहास हा विविधतेने नटलेला असला तरी त्यामध्ये काही घटकांवर झालेली उपेक्षा ही गंभीर वास्तवता आहे. भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमाती हा त्यातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक होय. या जमातींचा सामाजिक इतिहास हा ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांमुळे कलंकित झाला. १८७१ मध्ये लागू झालेल्या गुन्हेगारी जमाती कायद्याने त्यांना 'जन्मतः गुन्हेगार' अशी ओळख मिळवून दिली. सन १९५२ मध्ये हा कायदा रद्द होऊन या जमातींना विमुक्त संबोधले गेले, तरीदेखील त्यांचा कलंकाच्या छायेतून बाहेर पडण्याचा संघर्ष आजतागायत चालू आहे. भारताने सन २०४७ पर्यंत 'विकसित भारत' या ध्येयाकडे वाटचाल सुरू केली आहे. मात्र ही वाटचाल केवळ आर्थिक वाढ, औद्योगिकीकरण वा तांत्रिक प्रगतीपुरती मर्यादित न ठेवता ती सामाजिक न्याय, समान संधी आणि सर्वसमावेशकता या मूल्यांवर आधारित असणे अत्यावश्यक आहे. कारण शाश्वत विकास ही संकल्पना 'कोणालाही मागे न ठेवणे' (Leave No One Behind) या तत्त्वावर आधारलेली आहे. भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे स्थान हे शाश्वत विकासाच्या संदर्भात बहुआयामी आहे. त्यांच्या पारंपरिक जीवनपद्धती, अस्थिर उपजीविका, शिक्षणातील मागासलेपण, आरोग्य व पोषणातील तफावत, तसेच सामाजिक-राजकीय सहभागाचा अभाव ही काही ठळक आव्हाने आहेत. शाश्वत विकास ध्येयांतील दारिद्र्य निर्मूलन, दर्जेदार शिक्षण, असमानता कमी करणे आणि चांगले आरोग्य व कल्याण ही उद्दिष्ट्ये या समाजाच्या उन्नतीशी थेट संबंधित आहेत.प्रस्तुत शोधनिबंधात विकसित भारताच्या संकल्पनेत भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींच्या स्थानाचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वर्तमान परिस्थिती, सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक आव्हाने, शासकीय धोरणांची मर्यादा आणि शाश्वत विकासाच्या चौकटीत त्यांचे पुनर्मूल्यांकन हा या अभ्यासाचा गाभा आहे. या चर्चेतून असे स्पष्ट होते की भारताचा विकास प्रवास सर्वसमावेशक करण्यासाठी भटक्या-विमुक्त जमातींचा प्रश्न केवळ कल्याणकारी योजनांचा नव्हे तर राष्ट्रीय विकासाच्या अजेंड्याचा केंद्रबिंदू बनवणे अपरिहार्य आहे.

प्रस्तावना:

भारताची सामाजिक-सांस्कृतिक रचना ही अत्यंत वैविध्यपूर्ण आणि गुंतागुंतीची आहे. या रचनेत जात, धर्म, भाषा, व्यवसाय, प्रादेशिकता अशा विविध घटकांनी ठळक स्थान मिळवले आहे. परंतु या विविधतेत काही घटकांना ऐतिहासिकरीत्या वंचित ठेवण्यात आले. त्यापैकी भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमाती हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. औपनिवेशिक ब्रिटिश सत्तेने १९ व्या शतकात गुन्हेगारी जमाती कायदा लागू केला गेला. या कायद्याने शेकडो जमातींना 'गुन्हेगार' म्हणून नोंदवले गेले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
पवार किरण सर्जेराव, श्री सद्‌गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस ॲण्ड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678010
OPEN ACCESS

How to cite this article:
*पवार, . किरण . सर्जेराव . (*2025). ***विकसित भारत आणि भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे स्थान : शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक चिकित्सा.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 74–78. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678010

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

त्याचा परिणाम असा झाला की या जमातींना सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातून बहिष्कृत करण्यात आले.सन१९५२ मध्ये स्वातंत्र्योत्तर भारत सरकारने या कायद्याचे उच्चाटन करून त्यांना मुक्त केले, परंतु गुन्हेगार जमाती ही त्यांची ओळख आजही कायम आहे. उपलब्ध माहितीनुसार भारतामध्ये भटक्या-विमुक्त जमातींची लोकसंख्या कोट्यवधी आहे. महाराष्ट्रातच ४० पेक्षा अधिक भटक्या जमाती आणि १५ विमुक्त जाती असल्याचे नमूद केले जाते. त्यांचा दैनंदिन जीवनप्रवाह अजूनही जमिनीशिवायचे जीवन, अस्थिर रोजगार, शिक्षणातील मागासलेपण, आरोग्य व सामाजिक सुरक्षेचा अभाव अशा समस्यांनी व्यापलेला आहे.

भारत सरकारने सन २०२४७ पर्यंत 'विकसित भारत' साध्य करण्याचा संकल्प केला आहे. मात्र हा विकास केवळ तांत्रिक किंवा औद्योगिक प्रगतीपुरता मर्यादित न राहता तो शाश्वत विकास ध्येयांवर (Sustainable Development Goals - SDGs) आधारित असला पाहिजे. यामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, असमानता कमी करणे, लैंगिक समानता, पर्यावरणीय संतुलन आणि सामाजिक न्याय ही घटक आवश्यक मानली आहेत. भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे सामाजिक उन्नयन या ध्येयांशी प्रत्यक्ष निगडित आहे. शाश्वत विकास हा मूलत: आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय या तीन आधारस्तंभांवर आधारित आहे. यापैकी 'सामाजिक' घटक सर्वात महत्त्वाचा मानला जातो. कारण समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, सन्मान आणि अधिकार मिळाल्याशिवाय विकास शाश्वत ठरू शकत नाही. भटक्या-विमुक्त जमातींचे शैक्षणिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पुनर्मूल्यांकन न केल्यास 'विकसित भारत' ही संकल्पना अपूर्ण राहील. प्रस्तुत अभ्यासातून हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे की भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे प्रश्न हे केवळ कल्याणकारी योजना' किंवा 'आरक्षण' या मर्यादित चौकटीत न पाहता राष्ट्रीय विकासाचा गाभा म्हणून पाहणे गरजेचे आहे. कारण 'विकसित भारत' या स्वप्नाची खरी कसोटी म्हणजे समाजातील सर्वांत वंचित घटकांना न्याय, समानता आणि विकासाच्या प्रवाहात स्थान मिळवून देणे होय. याचे विवेचन आपणास पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येईल.

भटक्या विमुक्तांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि सामाजिक प्रतिमा:

भारतातील भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींचा इतिहास अनेक शतकांचा आहे. या जमाती पारंपरिक स्वरूपाने स्थलांतर करणाऱ्या, प्रामुख्याने पशुपालन, लोककला, हस्तकला आणि भटका व्यापार यावर अवलंबून राहणाऱ्या समुदायांचा भाग आहेत. परंतु ब्रिटिश वसाहतीच्या काळात त्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम झाला. ब्रिटिशांनी सन १८७१ मध्ये लागू केलेल्या गुन्हेगारी जमाती कायद्याने (Criminal Tribes Act, 1871) या जमातींना जन्मतः गुन्हेगार म्हणून वर्गीकृत केले. या कायद्यामुळे समाजात त्यांची प्रतिमा नकारात्मक ठरवली गेली आणि त्यांना सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातून बाहेरच्याकडे ढकलले गेले.[१] या कायद्याचा परिणाम असा झाला की या समुदायांना स्थायी निवास, शाळा, रोजगार किंवा पायाभूत सुविधा मिळणे कठीण झाले. कालांतराने सन १९५२ मध्ये हा कायदा रद्द केला गेला आणि 'विमुक्ती' देण्यात आली. मात्र त्या ऐतिहासिक प्रतिमेचा प्रभाव अजूनही समाजात आहे. लोकसंख्या अजूनही त्यांच्या गुन्हेगारी प्रतिमेशी जोडली जाते, आणि त्यांना समाजात समानतेने स्थान मिळत नाही. अनेक जण अजूनही स्थायी रोजगार, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षा यापासून वंचित आहेत.[२]

सामाजिक प्रतिमेचा परिणाम

गुन्हेगारी जमातींच्या शिक्क्यामुळे समाजातील इतर घटकांमध्ये त्यांच्याबद्दल भेदभाव निर्माण झाला. त्यांना विविध सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत प्रवेश मिळत नाही, पोलिस व प्रशासनाशी संबंध नेहमी तणावपूर्ण राहतात. सामाजिक कलंकामुळे या जमातींच्या महिलांवरही दुहेरी भार पडतो. घरातील जबाबदारी आणि समाजातील भेदभाव यांच्यामुळे त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक सहभागाची क्षमता कमी झाली आहे. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट म्हणजे सर्वसमावेशकता आणि सामाजिक न्याय साधणे होय. भटक्या-विमुक्त जमातींच्या ऐतिहासिक उपेक्षेचा अर्थ असा आहे की समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे अद्याप अपूर्ण आहे. त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक पुनर्वसनाशिवाय, भारताचा शाश्वत विकास अपूर्ण राहील. त्यांच्यावर केलेले ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सांस्कृतिक पुनरुत्थान या उपाययोजनांवर भर देणे आवश्यक आहे.[३]

आर्थिक स्थिती व जीवनमान:

भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींची आर्थिक स्थिती ऐतिहासिक आणि सामाजिक कारणांनी अत्यंत असुरक्षित राहिली आहे. पारंपरिक स्वरूपातील स्थलांतर, पशुपालन, हस्तकला आणि भटका व्यापार यावर अवलंबून राहणाऱ्या या समुदायांना औद्योगिकीकरण व आधुनिक अर्थव्यवस्थेने मोठा फटका दिला आहे. त्यांचे उत्पन्न अस्थिर आहे आणि नियमित रोजगार मिळणे फार कठीण आहे. अनेक भटक्या जमाती जमिनीशिवाय राहतात. त्यांना शेती करायची संधी नसल्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेचा मुख्य आधार अस्थिर मजुरी, हस्तकला आणि भटका व्यापार होतो. त्यामुळे दरिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. महाराष्ट्रातील रेणके आयोगानुसार नुसार, या जमातींच्या ७० टक्के कुटुंबांना स्थायी जमीन नसल्यामुळे आर्थिक सुरक्षितता मिळत नाही.[४] भटक्या जातीमधील लोकांना स्थायी रोजगार मिळत नाहीत. शहरांमध्ये स्थलांतर केल्यावर त्यांना असंगठित क्षेत्रात काम करावे लागते, जसे की मजुरी, छोट्या व्यापाराचे सहाय्य, कचरा

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

संकलन, किंवा घरगुती काम. या क्षेत्रात रोजगाराची हमी नसते, पगार कमी असतो आणि कामाच्या ठिकाणी सामाजिक भेदभावही पाहायला मिळतो. यामुळे जीवनमान खालावलेले आहे. स्थायी रोजगार न मिळाल्यामुळे मुलांच्या शिक्षणावर परिणाम होतो. अनेक वेळा मुले शाळेत जाण्याऐवजी कामाला लावली जातात. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार, भटक्या जमातींतील ६५ टक्के मुलांना प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता आलेले नाही.

अस्थिर आर्थिक परिस्थितीमुळे आरोग्य, पोषण आणि सुरक्षित निवास यांवर परिणाम होतो. स्थलांतर करणाऱ्या समुदायांमध्ये पाणी, स्वच्छता, वीज आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध नसतात. याचा थेट परिणाम बालमृत्यू, कुपोषण आणि स्त्रियांचे आरोग्य समस्यांवर होतो.[६] भटक्या-विमुक्त जमातींचा आर्थिक विकास हा शाश्वत विकासाशी थेट संबंधित आहे. स्थायी रोजगार, जमीन, कौशल्यविकास, शिक्षण आणि आरोग्य या सर्व घटकांवर लक्ष दिल्यासच त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होऊ शकते. याशिवाय त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायांना हरित अर्थव्यवस्थेत जोडल्यास टिकाऊ उत्पन्नाच्या संधी निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे त्यांचा सहभाग शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्ट्यांमध्ये समाविष्ट होतो.

शिक्षण आणि मानवी संसाधन विकास:

भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींच्या विकासाचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षण आणि मानवी संसाधन विकास होय. स्थलांतर करणाऱ्या जीवनशैलीमुळे, सामाजिक कलंकामुळे आणि आर्थिक अडचणींमुळे या समुदायांमध्ये शिक्षणाची पातळी खालावलेली आहे. शिक्षण न मिळाल्यामुळे केवळ व्यक्तीगत विकासच थांबत नाही तर सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक उन्नतीला सुद्धा अडथळा निर्माण होतो. अनेक भटक्या जाती या शेकडो किलोमीटरची स्थलांतर मार्गक्रमण करतात, जसे की पशुपालनासाठी चारा शोधणे, खाजगी कामासाठी शहरात जाणे किंवा पर्यटन ऋतूमध्ये हस्तकला विक्रीसाठी स्थलांतर करणे. त्यामुळे मुले शाळेत नियमित जाऊ शकत नाहीत. हे त्यांच्या शिक्षणात सातत्य राखण्यात प्रमुख अडथळा ठरते. भटक्या जमातींमध्ये शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या मुलांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार, या समुदायातील ६५ टक्के मुले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करू शकलेले नाहीत. शाळेबाह्य मुलांची संख्या जास्त असल्यामुळे वयस्क शिक्षणाची संधीही मर्यादित आहे. याचा परिणाम म्हणून रोजगार मिळवण्याच्या आणि आर्थिक सक्षमीकरणाच्या संधी कमी होतात.भटक्या-जमातींच्या विकासासाठी केवळ शाळेतील शिक्षण पुरेसे नाही. भटक्या-जमातींच्या पारंपरिक व्यवसायांना आधुनिक कौशल्यासह जोडणे आवश्यक आहे. हस्तकला, लोककला, औषधी वनस्पतींचा वापर अशा क्षेत्रांमध्ये प्रशिक्षण देऊन रोजगार टिकाऊ केला जाऊ शकतो. शिक्षणामुळे स्त्रियांचे सक्षमीकरणही होते. स्थलांतर करणाऱ्या समुदायातील मुली प्रायः घरकाम, पशुपालन किंवा हस्तकलेत व्यस्त राहतात, त्यामुळे त्यांना शाळेत जाण्याची संधी मिळत नाही. योग्य शिक्षणामुळे मुली समाजात समान अधिकार प्राप्त करू शकतात आणि त्यांच्या आरोग्य, आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीत सुधारणा होऊ शकते.

आरोग्य, पोषण आणि जीवनमान:

भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींच्या जीवनमानाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे आरोग्य आणि पोषण होय. त्यांच्या जीवनशैलीतील अस्थिरता, स्थलांतर आणि आर्थिक कमतरता यामुळे आरोग्य सेवा, पोषण आणि सुरक्षित निवास यांचा अभाव जाणवतो. याचा थेट परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर आणि सामाजिक विकासावर होतो.स्थलांतर करणाऱ्या समुदायांमध्ये आरोग्य सेवा सतत उपलब्ध राहत नाही. प्राथमिक आरोग्य केंद्रापर्यंत पोहोचणे कठीण असते. लसीकरण, मातृ आणि बाल आरोग्य सेवा, तसेच रोगप्रतिबंधक उपाय या सर्व गोष्टी अपूर्ण राहतात. UNICEF (2019) नुसार, भटक्या जमातींमधील बालमृत्यू दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा दुप्पट आहे.[७] स्थिर रोजगार न मिळाल्यामुळे घरगुती पोषणावर परिणाम होतो. अनेक कुटुंबांमध्ये प्रथिने, जीवनसत्त्वे आणि खनिजे पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत. याचा परिणाम कुपोषण, बालविकासाचे अपूर्ण प्रमाण आणि मानसिक व शारीरिक विकासात अडथळा या स्वरूपात दिसतो. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने स्त्रियांचे आरोग्य सुधारण्यावर लक्ष देणे आवश्यक आहे. स्थायी घराचा अभाव आणि स्थलांतरामुळे स्वच्छता, पाणी, वीज आणि सुरक्षितता या मूलभूत सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाहीत. यामुळे संसर्गजन्य रोग, अपघात आणि मानसिक ताण वाढतो.

राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सांस्कृतिक शाश्वतता:

भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींच्या विकासात राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सांस्कृतिक ओळख हे दोन अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. गुन्हेगार जमाती कायद्याचा कलंक आणि सामाजिक भेदभाव या समुदायांच्या राजकीय आवाजावर परिणाम करत आले आहेत. त्याचबरोबर त्यांच्या लोककला, कथाकथन, पारंपरिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारसा याचे जतन न झाल्यास भारताच्या सांस्कृतिक वैविध्याला हानी पोहोचते. भटक्या-विमुक्त जमातींचे प्रतिनिधित्व संसद, विधानसभा किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये फारच मर्यादित आहे. त्यामुळे त्यांच्या समस्यांचा राष्ट्रीय स्तरावर आवाज उठत नाही आणि धोरणात्मक निर्णयांमध्ये त्यांचा सहभाग नाहीसा राहतो. अनेक वेळा विकास योजनांची अंमलबजावणी त्यांच्या गरजांशी विसंगत असते.[८] या जमातींच्या लोककला, हस्तकला,

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

गाणी, कथाकथन आणि पारंपरिक ज्ञान यांचे संरक्षण न झाल्यास सांस्कृतिक विविधतेवर मोठा परिणाम पडत आहे. सांस्कृतिक शाश्वतता हे शाश्वत विकासाचे एक अविभाज्य घटक आहे. पारंपरिक कला आणि ज्ञान केवळ आर्थिक उत्पन्नाचे साधन नसून समाजाची ओळख टिकवण्यासाठीही महत्त्वाचे आहेत. सामाजिक कलंक आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे या समुदायांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम, उत्सव किंवा स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग कमी आहे. परिणामी त्यांचा आत्म-सन्मान कमी होतो आणि पुढील पिढ्यांमध्ये सांस्कृतिक वारसा टिकवणे कठीण होते.

सारांश व निष्कर्ष:

भारताच्या सामाजिक-आर्थिक रचनेत भटक्या आणि विमुक्त जाती-जमातींचा स्थान अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हे समुदाय ऐतिहासिक कारणांमुळे अनेक शतके उपेक्षित राहिले आहेत. ब्रिटिश वसाहतीने लादलेले गुन्हेगारी जमाती कायदे, सामाजिक कलंक, आणि आधुनिक आर्थिक व्यवस्थेत स्थान न मिळणे या सर्व घटकांनी त्यांच्या विकासाला अडथळा निर्माण केला आहे. या जमातींच्या जीवनातील अस्थिरता, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सांस्कृतिक सहभाग या सर्व क्षेत्रांमध्ये दिसून येते, जे भारताच्या शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्ट्यांसाठी गंभीर अडथळा आहे.

सध्याच्या घडीला भारताने 'विकसित भारत' साध्य करण्याचे ध्येय ठरवले आहे. परंतु आर्थिक प्रगती ही समाजातील सर्व घटकांना समान संधी दिल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. भटक्या-विमुक्त जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य आणि सांस्कृतिक परिस्थिती या सर्व क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे. यामध्ये स्थायी रोजगार, कौशल्य विकास, जमीन व निवासाचे अधिकार, शिक्षण, पोषण, आरोग्यसेवा, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सांस्कृतिक संवर्धन यांचा समावेश होतो.

प्रस्तुत शोधानिबंधात केलेल्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, भटक्या-विमुक्त जमातींच्या विकासासाठी एक संपूर्ण, सर्वसमावेशक धोरणात्मक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने त्यांचा सहभाग या पैलूंमध्ये महत्त्वाचा ठरतो:

१. **सामाजिक समावेश आणि कलंक हटवणे:** ऐतिहासिक उपेक्षा दूर करून आणि सामाजिक कलंक कमी करून भटक्या-विमुक्त जमातींचा समाजात समान सहभाग सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.
२. **आर्थिक सक्षमीकरण**: स्थायी रोजगार, पारंपरिक व्यवसायांना आधुनिक कौशल्यासोबत जोडणे आणि आर्थिक सुरक्षा प्रदान करणे हे दारिद्र्य निर्मूलन आणि सद्गुणयुक्त रोजगार आणि आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.
३. **शिक्षण आणि कौशल्य विकास**: भटक्या जातींमधील मुलांना आणि तरुणांना नियमित शिक्षण व कौशल्य प्रशिक्षण मिळाले तर ते आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या सक्षम होऊ शकतात. यामुळे समाजातील समानता आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित होतो.
४. **आरोग्य आणि पोषण**: योग्य आरोग्यसेवा, पोषण आणि सुरक्षित निवास यामुळे जीवनमान सुधारते आणि समाजाची सामाजिक-सांस्कृतिक क्षमता वाढते. चांगले आरोग्य आणि स्वच्छ जल या उद्दिष्ट्यांसाठी यावर भर देणे आवश्यक आहे.
५. **राजकीय प्रतिनिधित्व व सांस्कृतिक शाश्वतता**: या समुदायांचे धोरणात्मक निर्णयांमध्ये आवाज सुनिश्चित करणे आणि त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करणे हे शांती, न्याय आणि मजबूत संस्था आणि शास्वत शहरे आणि समुदाय साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे.

सारांशत: भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचा संपूर्ण विकास आणि सहभागीकरण हे विकसित भारताचे मुख्य टप्पे आहेत. त्यांच्या सहभागाशिवाय 'विकसित भारत' हे स्वप्न अपूर्ण राहील. शाश्वत विकासाची खरी कसोटी म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, सुरक्षा, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सांस्कृतिक ओळख प्रदान करणे. या शोधनिबंधातून असे दिसून येते की भटक्या-विमुक्त जमातींचा प्रश्न केवळ कल्याणकारी उपाय किंवा आरक्षणापुरता मर्यादित नाही, तर तो राष्ट्रीय विकासाचा गाभा आहे. त्यांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात संधी दिल्यास, भारताच्या शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाचा मार्ग अधिक सुकर होईल.

संदर्भ:

1. Radhakrishna, Meena, Dishonoured by History, 'Criminal Tribes' and British Colonial Policy, Orient Longman, 2001, Page no.47.
2. Kaminsky, Arnold P., India's Colonial Encounter, Essays in Indian History and Politics, Manohar Publication, Delhi, 1981, Page no. 201.
3. United Nations Development Programme (UNDP), Human Development Report 2020, UNDP, New York, 2020, Page no. 112.
4. Renke, Balkrishna. Report of the National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes, Ministry of Social Justice, Government of India, 2008, Page no. 54.
5. NITI Aayog, Status of Education among Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes, Government of India, 2018, Page no. 22.

6. United Nations Development Programme (UNDP) Human Development Report 2020, UNDP, New York, 2020, Page no. 112.
7. United Nations Development Programme (UNDP), Human Development Report 2020, UNDP. New York, 2020, Page no. 118.
8. Desai, Neera. Denotified and Nomadic Tribes in India: Issues and Challenges, Sage Publications, New Delhi, 2010, Page no. 78.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

निवडक मराठी साहित्यिकांचे आधुनिक समाज निर्मितीतील योगदान: एक अवलोकन

रवींद्र श्रीहरी सोमोशी
सुंदरराव मोरे महाविद्यलय ,पोलादपूर ,जि. रायगड
Email: somoshirs12@gmail.com

Manuscript ID: JRD -2025-171015
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 79-81
October 2025
Submitted: 14 Sept. 2025
Revised: 24 Sept. 2025
Accepted: 08 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सार:

प्रस्तावना भारतातील साहित्यिकांनी देशाला आधुनिक बनवण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. समाजसुधारणा, शैक्षणिक चळवळी, राष्ट्रीयत्वाची भावना आणि सामाजिक समस्यांवर प्रकाश टाकून त्यांनी देशाच्या आधुनिकीकरणाला चालना दिली. १९व्या शतकात भारतातील पुनरुत्थानवादी चळवळी आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींना मराठी साहित्यिकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. ब्रिटिश राजवटीदरम्यान समाजात रूढ झालेल्या अंधश्रद्धा, जातीयता, स्त्रीशिक्षणावरील बंदी यांविरुद्ध लेखणी उचलली. या काळातील साहित्य केवळ मनोरंजनासाठी नसून समाजपरिवर्तनाचे साधन बनले.

बीजशब्द: मराठी साहित्यिक, आधुनिक भारत, समाजसुधारणा, साहित्यिक योगदान, दलित साहित्य, स्त्रीशिक्षण, सामाजिक न्याय, मराठी साहित्य, राष्ट्रनिर्मिती, आणि सांस्कृतिक वारसा

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यिकांनी केवळ साहित्यनिर्मिती करूनच भाग घेतला नसून, ते समाजसुधारक, शिक्षक आणि चिंतक या नात्यानेही कार्यरत होते. त्यांच्या लेखणीने समाजमनात क्रांतिकारी बदल घडवून आणले, अनेक सामाजिक कुरीतींवर प्रहार केले आणि नवचेतनेचा पुरस्कार केला. स्त्रीशिक्षण, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही मूल्ये, सामाजिक न्याय या आधुनिक कल्पनांचा प्रसार करण्यात त्यांचे योगदान अमूल्य आहे. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकहितवादी, केशवसुत, वि.स. खांडेकर, पु.ल. देशपांडे यांसारख्या साहित्यिकांनी केवळ साहित्यिक योगदान दिले नाही, तर ते सामाजिक परिवर्तनाचे अग्रदूत ठरले. आजच्या डिजिटल युगातही मराठी साहित्यिक नवीन तंत्रज्ञान आणि सामाजिक बदलांशी सुसंगत असे साहित्य निर्माण करत आहेत, ज्यामुळे मराठी साहित्य परंपरा अखंडितपणे पुढे चाललेली आहे. त्यांच्या बहुआयामी योगदानामुळेच आधुनिक महाराष्ट्राची निर्मिती झाली आणि भारताच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली. या लेखाच केंद्रबिंदू मराठी साहित्यिकांच्या आधुनिक भारताच्या निर्मितीतील भूमिकेचे सर्वांगीण दर्शन घडवतात. समाजसुधारणेतील त्यांचे योगदान, दलित साहित्याचा विकास, स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कार, सामाजिक न्यायासाठीचा संघर्ष, तसेच भारतीय सांस्कृतिक वारशाच्या संवर्धनातील त्यांच्या भूमिकेचा आढावा घेण्यास मदत करतील.

महात्मा फुले:महात्मा ज्योतिराव फुले हे स्त्री शिक्षण आणि शूद्रातिशूद्रांच्या उन्नतीसाठी कार्य करणारे आद्य समाजसुधारक होते. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. इ.स. १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली,

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रवींद्र श्रीहरी सोमोशी ,सुंदरराव मोरे महाविद्यलय ,पोलादपूर,जि. रायगड ४०२३०३

DOI: 10.5281/zenodo.17678033

How to cite this article:
सोमोशी, . रवींद्र . श्रीहरी . (2025). *निवडक मराठी साहित्यिकांचे आधुनिक समाज निर्मितीतील योगदान: एक अवलोकन.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 79–81. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678033

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

ज्यामुळे स्त्रिया आणि मागासलेल्यांसाठी शिक्षणाचे दरवाजे उघडले इ.स. १८७३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली,ज्याचा मुख्य उद्देश बहुजन समाजाला शिक्षण देणे, अंधश्रद्धा व रूढी दूर करणे आणि त्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देणे हा होता.

'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ लिऊन त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेकडे लक्ष वेधले. विधवांच्या पुनर्विवाहास प्रोत्साहन देणे आणि विधवा स्त्रियांसाठी आश्रमाची स्थापना करणे ही देखील त्यांच्या महत्त्वाच्या कार्यांपैकी होती.

लोकहितवादी:गोपाळ हरी देशमुख हे 'लोकहितवादी' या नावाने ओळखले जातात. त्यांनी इंग्रजी शिक्षण आणि समाजसुधारणेचे जोरदार समर्थन केले. 'प्रभाकर' या वृत्तपत्रातून 'शतपत्रे' या नावाने सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक विषयांवर लेखन करून त्यांनी समाजातील रूढीवादी विचार आणि परंपरांवर टीका केली. देशाच्या आधुनिकरणासाठी इंग्रजी शिक्षण, विज्ञान आणि पाश्चात्त्य विचारांचा स्वीकार करण्याचे आवाहन करून ते आधुनिक विचारांचे पुरस्कर्ते ठरले. प्रशासकीय आणि न्यायिक क्षेत्रातही त्यांनी महत्त्वाचे योगदान दिले.

सावित्रीबाई फुले:सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका होत्या आणि महिला शिक्षणाच्या पायोनिअर म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी महात्मा फुलेंच्या कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला आणि त्यांच्यासोबत मुलींची शाळा चालवली. 'काव्यफुले' हा कविता संग्रह प्रसिद्ध करून त्यांनी समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. अस्पृश्यता निवारण आणि समाजात समता आणण्यासाठी काम करून त्यांनी दलित व गरीब महिलांच्या शिक्षणासाठी स्वतःला वाहून घेतले.

केशवसुत:कृष्णाजी केशव दामले, अर्थात केशवसुत, हे प्रगतिशील विचारांचे कवी आणि आधुनिक मराठी कवितेचे जनक मानले जातात. त्यांनी मराठी कवितेला जुनाट परंपरांमधून बाहेर काढून आधुनिक रूप दिले. 'नव्या युगाचा संदेश' देणारी कविता लिहून त्यांनी देशप्रेम, सामाजिक समता, निसर्गाची भव्यता, स्वातंत्र्य आणि आत्मसन्मान यांसारख्या प्रगतिशील विषयांचा समावेश केला. 'तुतारी' ही त्यांची अत्यंत प्रसिद्ध कविता जुन्या रूढींना आव्हान देऊन नव्या युगाच्या आगमनाची घोषणा करते.

प्रल्हाद केशव अत्रे:प्रल्हाद केशव अत्रे (पी. के. अत्रे) हे समाजसुधारणेवरील लेखन करणारे प्रभावी नाटककार, कवी, पत्रकार आणि वक्ते होते. 'श्यामची आई' या चित्रपटाची निर्मिती करून त्यांना राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला. 'असा मी असामी', 'लग्नाची बेडी' यांसारखी गाजलेली नाटके लिहून त्यांनी विनोदी शैलीतून समाजावर भाष्य केले. 'दैनिक मराठा', 'नवयुग' यांसारख्या वृत्तपत्रांचे संपादन करून आपल्या खणखणीत भाषेतून सामाजिक आणि राजकीय विषयांवर टीका केली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांचे योगदान मोठे होते.

वि.स. खांडेकर:विष्णू सखाराम खांडेकर हे राष्ट्रीय चेतनेचे साहित्य आणि मानवी मूल्यांवर आधारित लेखन करणारे कादंबरीकार, लघु कथाकार आणि निबंधकार होते. त्यांच्या साहित्यात प्रेम, त्याग, सहानुभूती आणि जीवनातील संघर्ष यांसारख्या उदात्त मानवी मूल्यांवर जोर दिला जातो. 'अश्रू', 'अमृतवेल', 'ययाती आणि देवयानी' यांसारख्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. 'ययाती आणि देवयानी' या कादंबरीसाठी त्यांना पहिला मराठी ज्ञानपीठ पुरस्कार (१९७४) मिळाला. त्यांच्या लेखनात आशावाद आणि जीवनाचे सुंदर तत्त्वज्ञान दिसून येते.

पु. ल. देशपांडे:पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे, अर्थात 'पु. ल.', यांनी त्यांच्या विनोदी व ललित साहित्यातून आधुनिक मराठी समाजाचे अत्यंत मार्मिक चित्रण केले. ते महाराष्ट्राचे 'लाडके व्यक्तिमत्त्व' आणि विनोदाचे सम्राट म्हणून ओळखले जातात. 'बटाट्याची चाळ', 'असा मी असामी', 'व्यक्ती आणि वल्ली' यांसारख्या पुस्तकांतून त्यांनी सामान्य माणसाच्या स्वभावाचे आणि त्यांच्या जीवनातील गंमतीजंमतीचे विनोदी पद्धतीने चित्रण केले. ते एक उत्तम लेखक, संगीतकार, नट, वक्ते आणि चित्रपट निर्माते होते. त्यांच्या कामामुळे मराठी साहित्यात एक आनंदी आणि सकारात्मक प्रवाह निर्माण झाला.

नामदेव ढसाळ: नामदेव ढसाळ (१९४९-२०१४) हे आधुनिक मराठी कवितेचे क्रांतिकारी कवी आणि दलित पँथर चळवळीतील प्रमुख नेते होते. त्यांनी मराठी साहित्याला एक नवी दिशा दिली.'गोलपीठा' हा पहिला काव्यसंग्रह.मूकंमथन, तुही इयत्ता कंची, खेळ, गांडू बगीचा यासारखे इतर काव्यसंग्रह आक्रमक भाषाशैली आणि समाजावर मर्मभेदी टीका.दलित जीवनाचे यथार्थ चित्रण दलित पँथर चळवळीचे संस्थापक सदस्य दलित आणि शोषित वर्गासाठी सक्रिय कार्य.पद्मश्री (१९९९).साहित्य अकादमी पुरस्कार. ढसाळ यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला आणि मराठी कवितेला नवे मोड दिले. ते केवळ साहित्यिक नव्हते तर समाजपरिवर्तनाचे योद्धे होते.

निष्कर्ष

निवडक मराठी साहित्यिकांचे योगदान केवळ साहित्यापुरते मर्यादित नसून त्यांनी आधुनिक समाजाच्या घडणीत अत्यंत प्रभावी भूमिका पार पाडली आहे.

महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, शोषित-वंचितांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करत सामाजिक क्रांती घडवली. लोकहितवादींनी (गोपाळ गणेश आगरकर) विवेक, तर्कशुद्धता आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या विचारांनी समाजाला जागृत केले.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

केशवसुतांच्या कवितांमधून नवचेतना, आत्मविश्वास व स्वातंत्र्याची बीजे रोवली गेली. प्रल्हाद केशव अत्रे यांनी आपल्या व्यंगचित्रात्मक लेखनातून अन्याय व ढोंगीपणावर प्रहार करून समाजजागृती केली. खांडेकरांनी कादंबरीतून आधुनिकतेचे मूल्य, जीवनातील द्वंद्व आणि नैतिकतेचे चिंतन घडवले.

पु. ल. देशपांड्यांनी विनोद, संस्कृती आणि माणुसकीच्या भावनांद्वारे समाजात सौहार्द व सकारात्मकतेचे बीज पेरले. नामदेव ढसाळांनी दलित साहित्याच्या माध्यमातून उपेक्षित वर्गाचा आवाज बुलंद केला व सामाजिक न्यायाची लढाई साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणली.

या सर्व साहित्यिकांनी आपल्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय प्रश्नांवर प्रकाश टाकून परिवर्तनाची प्रेरणा दिली. त्यांच्या लेखनातून समाजाला प्रबोधन, समानता, स्वातंत्र्य व प्रगतीचे मार्गदर्शन मिळाले.

म्हणूनच निष्कर्ष असा मांडता येतो की हे निवडक मराठी साहित्यिक आधुनिक महाराष्ट्राचे व भारताचे समाजनिर्माते ठरले. त्यांच्या लेखनामुळे समाजात न्याय, समता, बंधुता व प्रगतिवादी मूल्ये रुजली. आधुनिक समाजाचा पाया या साहित्यिकांच्या विचारांच्या विटांनी भक्कम केला

संदर्भ सूची

१. ढसाळ, न. (२०१०). गोलपीठा. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
२. दलित साहित्य संमेलन अहवाल. (२००५). दलित साहित्य: परंपरा आणि प्रवाह. औरंगाबाद: साहित्य अकादमी.
३. मोरे, र. (२०१५). मराठी दलित कवितेचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
४. पवार, द. (२००८). आधुनिक मराठी साहित्याचे समीक्षण. नागपूर: साकेत प्रकाशन.
५. महाराष्ट्र साहित्य परिषद. (२०१२). साहित्यिक चरित्रकोश. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
६. जाधव, स. (२०१८). दलित पँथर चळवळ: संशोधन दृष्टीकोन. औरंगाबाद: यशवंत प्रकाशन.
७. साहित्य अकादमी. (२००९). अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन स्मारिका. दिल्ली: साहित्य अकादमी.
८. देशपांडे, अ. (२०११). मराठी वाङ्मयीन इतिहास. कोल्हापूर: राजहंस प्रकाशन.
९. पाटील, व. (२०१९). समकालीन मराठी साहित्यिक. नाशिक: समता प्रकाशन.
१०.https://mr.wikipedia.org/wiki/आधुनिक मराठी साहित्य ,पुनर्प्राप्त २६/०९/२०२५
११.https://marathivishwakosh.org/category/marathi-literature/?_page=4, पुनर्प्राप्त २६/०९/२०२५

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

हवामान बदल आणि भारतीय शेतीवरील परिणाम

सुनिल राजाराम ठोकळे
जे.एस.एम.कॉलेज, अलिबाग.
Email - Sunilthokle2017@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171016
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 82-85
October 2025
Submitted: 16 Sept. 2025
Revised: 26 Sept. 2025
Accepted: 10 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

जागतिक हवामान बदल, त्याची कारणे आणि परिणाम हे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सर्वात उदयोन्मुख समस्यांपैकी एक आहेत. भारत हा एक उष्णकटिबंधीय देश आहे, जो दुष्काळ, पूर, चक्रीवादळे, उष्णतेच्या लाटा, गारपीट आणि किनारपट्टीवरील क्षारता यासारख्या परिणामांना तोंड देत आहे जे शाश्वत विकासासाठी धोकादायक बनले आहेत. सुमारे ७० टक्के भारतीय लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेती आणि उप-क्षेत्रांशी संबंधित आहे आणि प्रमुख शाश्वतता विकास उद्दिष्टे (SDGs) या क्षेत्रातून पूर्ण होण्याची अपेक्षा आहे.विविध स्रोतांमधून मोठ्या प्रमाणात हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनामुळे जागतिक तापमानात वाढ होणे हे हवामान बदलाचे कारण आहे आणि त्याचे परिणाम आहेत. अति तापमान आणि त्याच्या अनियमित घटनांमुळे ग्रहावरील सर्व अस्तित्वातील जीवनाचे गंभीर नुकसान होते. परिणामांचे मूल्यांकन आणि हवामान बदलाच्या असामान्य घटनांशी लढण्यापेक्षा अनुकूलन पर्यायांच्या फायद्यांची व्यापक समज सध्याच्या परिस्थितीत जीवन टिकवून ठेवण्यासाठी महत्त्वाची आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राच्या प्रवासात आतापर्यंत, हवामान अनुकूलन धोरणांचे सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत. भविष्यात हवामान बदल परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर अजूनही बरेच प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

मुख्यशब्द-हवामान बदल,भारतीय शेती,पीक उत्पादन घट,अनियमित पाऊस,पाण्याची टंचाई,अन्न सुरक्षेचा धोका,आर्थिक असुरक्षितता,हवामान लवचिक शेती (CRA),NICRA (राष्ट्रीय नवोन्मेष),अत्यंत हवामान घटना (पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे)

प्रस्तावना:

हवामान बदल हा भारताच्या शेतीसाठी एक गंभीर धोका आहे, ज्यामुळे वाढते तापमान, बदललेले पर्जन्यमान आणि अत्यंत हवामान घटनांमुळे पीक उत्पादनात घट होते. पिकांचे अवशेष जाळणे आणि मिथेन उत्सर्जनयासारख्या पद्धतींद्वारे शेती हवामान बदलात योगदान देते , परंतु हे क्षेत्र भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आणि उपजीविकेसाठी महत्त्वाचे आहे, त्यामुळे हवामान-लवचिक शेती (CRA)वर जोरदार लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे . कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या मते, अन्न सुरक्षा आणि शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेचे रक्षण करण्यासाठी सुधारित पाणी व्यवस्थापन आणि हवामान-स्मार्ट शेती तंत्रांसह अनुकूलन धोरणे महत्त्वपूर्ण आहेत. हवामान बदलामुळे भारताच्या शेतीवर तीव्र परिणाम होत आहेत, ज्यामुळे अति तापमान, अनियमित पाऊस आणि वाढत्या पाण्याच्या कमतरतेमुळे पीक उत्पादनात घट होते, कीटकांचा प्रादुर्भाव वाढतो आणि शेतीवर अवलंबून असलेल्या मोठ्या लोकसंख्येसाठी अन्न सुरक्षेला धोका निर्माण होतो. भारत सरकार राष्ट्रीय मोहिमा आणि हवामान लवचिक शेतीमधील राष्ट्रीय नवोन्मेष (NICRA)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सुनिल राजाराम ठोकळे ,जे.एस.एम.कॉलेज, अलिबाग.

How to cite this article:
*ठोकळे, . सुनिल . राजाराम . (*2025). *हवामान बदल आणि भारतीय शेतीवरील परिणाम.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 82–85. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678062

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678062

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

सारखे प्रकल्प राबवत आहे जेणेकरून शाश्वत पद्धती आणि अनुकूलन धोरणांना प्रोत्साहन देऊन लवचिकता निर्माण करता येईल,

भारतीय शेतीला हवामान बदलाचे गंभीर परिणाम सहन करावे लागत आहेत, ज्यात वारंवार येणाऱ्या उष्णतेच्या लाटा, पूर आणि चक्रीवादळे यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे २०५० पर्यंत पिकांचे लक्षणीय नुकसान आणि उत्पादनात संभाव्य घट होण्याची शक्यता आहे. पावसाच्या पद्धतींमध्ये बदल, वाढते तापमान आणि वाढत्या पाण्याच्या ताणामुळे अन्न सुरक्षेला धोका निर्माण झाला आहे, विशेषतः भात आणि गहू यांसारख्या पावसाळी पिकांसाठी. भारत हवामान-प्रतिरोधक शेती (CRA), पीक विविधीकरण, चांगले पाणी व्यवस्थापन आणि हे परिणाम कमी करण्यासाठी हवामान-प्रतिरोधक पिके विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करत आहे, जरी लहान शेतकऱ्यांना परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी आर्थिक मदतीची आवश्यकता आहे.

अलिकडच्या काळात हवामान बदलाचे परिणाम कृषी क्षेत्रावर अधिक दिसून येत आहेत. भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण (२०१८) मध्ये हवामान बदलाच्या प्रतिकूल परिणामांमुळे दरवर्षी ९-१० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचे नुकसान झाल्याचा अंदाज आहे.

अभ्यासाची उधीष्ट्ये:

१) भारतीय शेतीवरील हवामान बदलाचा अभ्यास करणे.

२) हवामान बदलाचा आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम अभ्यासणे

३) भारतीय शेती आणि हवामान बदल उपाययोजना सुचवणे.

भारतीय शेतीवरील परिणाम पुढीलप्रमाणे:

१) कमी झालेले पीक उत्पादन:

उच्च तापमान आणि कमी पाण्याची उपलब्धता यामुळे गहू आणि तांदूळ यांसारख्या मुख्य पिकांचे उत्पादन लक्षणीयरीत्या कमी होण्याचा अंदाज आहे, एक अंश सेल्सिअस वाढ उत्पादनात ३-७% घट होण्याची शक्यता आहे.

२) अनियमित पाऊस आणि पाण्याची टंचाई:

वाढत्या दुष्काळ आणि पूर यासह पावसाच्या पद्धतींमध्ये बदल, पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीला धोका निर्माण करतात, तर वाढत्या पाण्याची मागणी आणि अकार्यक्षम वापरामुळे पाणीटंचाई आणि भूजलाचा ऱ्हास वाढतो.

३) कीटक आणि रोगांचा प्रादुर्भाव:

वाढत्या तापमानामुळे आणि हवामानातील बदलांमुळे कीटक आणि रोगांचा प्रादुर्भाव वाढत आहे, ज्यामुळे पिकांचे आणखी नुकसान होते.

४) उपजीविकेवर परिणाम:

५८% पेक्षा जास्त लोकसंख्येला शेती व्यवसायावर रोजगार मिळत असल्याने, पिकांचे नुकसान आणि उत्पन्नातील चढ-उतार यामुळे आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते, शेतकऱ्यांवर ताण येतो आणि महागाई वाढते.

५) मातीचा ऱ्हास:

हरित क्रांतीने प्रोत्साहित केलेल्या सघन शेती पद्धतींमुळे मातीचा ऱ्हास झाला आहे, ज्यामुळे तिची गुणवत्ता आणि पिकांना आधार देण्याची क्षमता कमी झाली आहे.

६) पूर: २००८ मध्ये, बिहारमध्ये पुरामुळे लाखो लोकांना आश्रयगृहांमध्ये राहण्यास भाग पाडले गेले. २००५ मध्ये मुंबईत सुमारे २० दशलक्ष लोकांना अशाच प्रकारच्या समस्येचा सामना करावा लागला. दिल्ली आणि हरियाणामध्ये, यमुना नदीला पूर आल्याने लाखो किमतीची मालमत्ता नष्ट झाली.सध्या येणारे नदीला पूर हा गंभीर प्रश्न आहे.

७) दुष्काळ: दक्षिण आशियातील शुष्क प्रदेश, ज्यात भारतातील राजस्थान आणि पाकिस्तानमधील काही प्रदेशांचा समावेश आहे, तीव्र दुष्काळाचा सामना करत आहेत. तथापि, वारंवार येणाऱ्या वेगवेगळया प्रकारच्या दुष्काळांमुळे {उशीरा सुरू होणारा, मध्य हंगाम आणि शेवटचा हंगाम), भारतातील २/३ कृषी क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे. पश्चिम राजस्थान, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, दक्षिण बिहार, मध्य प्रदेश, दक्षिण गुजरात, आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटकचा उत्तरेकडील भाग नियमितपणे दुष्काळाचा सामना करत आहेत.

८) **अत्यंत तीव्र घटना (चक्रीवादळे आणि वादळे):** जागतिक हवामान बदलाचे आणखी एक त्रासदायक सूचक - जसे की वादळे, चक्रीवादळे, भूस्खलन, - दक्षिण आशियाई - देशांवर अत्यंत परिणाम करतात. विनाशकारी चक्रीवादळांमुळे जगातील सुमारे नऊ दशलक्ष लोक गंभीरपणे प्रभावित झाले. १९९९ मध्ये ओरिसाला धडकलेल्या सुपर सायक्लोनमध्ये किनारी भागात (अहलुवालिया

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आणि मल्होत्रा, २००६) मालमत्तेचे नुकसान झाले आणि दहा लाखांहून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला. २०१४ मध्ये हुड-हुड चक्रीवादळाच्या वेळी आंध्र प्रदेश या किनारी राज्यासोबतही असेच घडले आहे.

९) **उष्णतेच्या लाटा:** भारतात उष्णतेच्या लाटांची वारंवारता आणि तीव्रता वाढत आहे दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मासेमारी इत्यादींसह शेतीशी संबंधित सर्व क्षेत्रांवर त्याचा विपरीत परिणाम होत आहे. पाण्याची कमी उपलब्धता इत्यादी.

१०) हिमनद्या वितळणे: हिमालयीन प्रदेशातील हिमनद्या आणि बर्फ वितळल्यामुळे दक्षिण आशियातील भविष्यातील परिस्थिती प्रतिकूल होऊ शकते.

आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम पुढीलप्रमाणे

१) अन्न सुरक्षेचा धोका:

कृषी उत्पादनात घट झाल्यामुळे भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येचे पोट भरण्याच्या क्षमतेला थेट धोका निर्माण होतो, ज्यामुळे अस्थिरता आणि अन्नधान्याच्या किमतीत वाढ होण्याची शक्यता असते.

२) आर्थिक असुरक्षितता:

भारताच्या जीडीपीमध्ये शेतीचे महत्त्वपूर्ण योगदान हवामान बदलाच्या दृष्टीने या क्षेत्राची असुरक्षितता ही राष्ट्रीय समष्टि आर्थिक चिंतेची बाब बनवते, ज्यामुळे ग्रामीण उत्पन्न आणि राष्ट्रीय विकासावर परिणाम होतो.

३आर्थिक ताण:

सरकारांना आपत्ती निवारणावरील वाढता खर्च, खते आणि सिंचन यांसारख्या निविष्ठांसाठी अनुदान आणि अनुकूलन उपायांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूकीचा सामना करावा लागतो.

भारतीय शेती आणि हवामान बदल उपाययोजना

१) हवामान लवचिक शेतीमधील राष्ट्रीय नवोन्मेष (NICRA):

या ICAR प्रकल्पाचे उद्दिष्ट दुष्काळ आणि पूर यांसारख्या अति हवामानाचा धोका असलेल्या क्षेत्रांसाठी हवामान-प्रतिरोधक तंत्रज्ञान आणि पद्धती विकसित करणे आणि प्रोत्साहन देणे आहे.

२) राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान (NMSA):

राष्ट्रीय हवामान बदल कृती आराखडा(NAPCC) अंतर्गत एक महत्त्वाचा उपक्रम , NMSA भारतीय शेतीची लवचिकता वाढवण्याच्या धोरणांवर लक्ष केंद्रित करते.

३) हवामान-प्रतिरोधक पिकांना प्रोत्साहन देणे:

बाजरीसारख्या हवामान-प्रतिरोधक पिकांकडे वळल्याने शेतीची नफा वाढू शकते आणि उत्सर्जन कमी होऊ शकते.

४) शाश्वत शेती पद्धती:

थेट पेरणीला प्रोत्साहन देणे, कार्यक्षम सिंचनाचा अवलंब करणे आणि लवचिकता आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी मातीचे आरोग्य सुधारणे या प्रयत्नांचा समावेश आहे.

५) अक्षय ऊर्जा एकत्रीकरण:

सौर पंपांमधील गुंतवणूक जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी करण्यास आणि दीर्घकालीन खर्च कमी करण्यास मदत करते, जरी अनेक लघुधारकांसाठी सुरुवातीचे वित्तपुरवठा हा एक अडथळा आहे.

६) हवामान-प्रतिरोधक शेती (CRA):

दुष्काळ-प्रतिरोधक आणि हवामान-प्रतिरोधक पिके घेण्यासारख्या CRA पद्धतींचा समावेश करण्यासाठी जोर दिला जात आहे.

७) पीक विविधीकरण:

पिकांचे विविधीकरण केल्याने हवामानाच्या परिणामांची असुरक्षितता कमी होण्यास मदत होऊ शकते.

८) सुधारित पाणी व्यवस्थापन:

वाढत्या पाण्याच्या टंचाईच्या पार्श्वभूमीवर पाणी व्यवस्थापन वाढवण्यासाठी धोरणे अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

१०) तांत्रिक एकत्रीकरण:

शेतकऱ्यांना जोखीमांशी जुळवून घेण्यास मदत करण्यासाठी भारत पूर्वसूचना प्रणाली, अति-स्थानिक माहिती आणि एआयमध्ये गुंतवणूक करत आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

११) शेतकऱ्यांना मदत:
आवश्यक अनुकूलन धोरणे अंमलात आणण्यासाठी आर्थिक संसाधनांचा अभाव असलेल्या लहान शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१२) हरितगृह वायू (GHG) कमी करणे:
भारताचे २०७० पर्यंत निव्वळ शून्य उत्सर्जन साध्य करण्याचे उद्दिष्ट आहे आणि हवामान बदलाला कारणीभूत ठरणाऱ्या शेतीतून उत्सर्जन कमी करण्यासाठी ते काम करत आहे.

१३) पशुधन आणि कुक्कुटपालन: सहनशील जाती, हिरवा चारा, खाद्य मिश्रण, निवारा व्यवस्थापन आणि दर्जेदार पाणी/लसीकरणाद्वारे प्राण्यांचे कल्याण आणि उत्पादकता यावर लक्ष केंद्रित करते.

१४) माती पोषक व्यवस्थापन: संवर्धन शेती, माती आरोग्य कार्ड, कडुलिंबाने लेपित युरिया, पानांचे पोषण, बायोचार, अवशेष पुनर्वापर आणि बायोगॅस याद्वारे शाश्वत माती आरोग्याला प्रोत्साहन देते.

१५) शेती यांत्रिकीकरण: यांत्रिकीकृत/कार्यक्षम पाणी उचल, सौर यंत्रणा, लहान धारक यंत्रे आणि लिंग संवेदनशील दृष्टिकोन यासारख्या शेती यांत्रिकीकरण तंत्रज्ञानासह शेती कार्यक्षमता सुधारते

१६) तंत्रज्ञानाचा प्रसार: कृषी-सल्लागार आणि निर्णय समर्थन प्रणालींद्वारे व्यापक अवलंब आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास सक्षम करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

संदर्भसूची:
१) https://www.pib.gov.in/
२) https://idronline.org/article/agriculture/the-impact-of-climate-change-on-agriculture-what-we-know/
३) https://naarm.org.in/wp-content/uploads/2020/06/ICAR-NAARM-Policy-on-Climate-Change-and-Agriculture_compressed.pdf
४)https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2021/dec/doc202112101.pdf
५) https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S
६) https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/
७) https://cansouthasia.net/ipcc-assessment-report-
८) https://cdkn.org/story/agriculture-and-climate-change-in-india

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

राजर्षी शाहू महाराज कालीन कृषी जलसिंचन योजना

डॉ. नामदेव मुकुंद लवटे
यशवंतराव चव्हाण (के. एम. सी.) कॉलेज,कोल्हापूर.
Email- namdeolawate1982@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171017
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 86-89
October 2025
Submitted: 16 Sept. 2025
Revised: 26 Sept. 2025
Accepted: 10 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश-
कोल्हापूर संस्थानातील दुष्काळ आणि पाणी टंचाई समस्येला आळा घालण्यासाठी आणि शेती बागायतखाली आणण्यासाठी नियंत्रित व नियमित पाणी पुरवठयाची आवश्यकता होती. या समस्येवर उपाय करण्याकरिता कोल्हापूर संस्थानचे राजे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी जलसिंचन क्षेत्रात भरीव अशी कामगिरी करून संस्थानातील शेती क्षेत्राचा कायापालट केला.

कीवर्डस - बुडकी, विहिरी, फड पद्धत, राधानगरी धरण, तलाव.

प्रस्तावना-

राजर्षी शाहू महाराज (१८७४-१९२२) हे कोल्हापूर संस्थानाचे एक दूरदृष्टीचे आणि लोककल्याणकारी शासक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. त्यापैकी एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे कृषी विकास आणि जल व्यवस्थापन होय. कोल्हापूर संस्थानामध्ये शेती हीच प्रमुख उपजीविका होती. परंतु पावसाच्या अनियमितपणामुळे शेतीत नेहमीच अनिश्चितता आणि दुष्काळाचे सावट असायचे. त्यामुळे संस्थानात बागाईत शेतीचे आणि त्यातही बारमाही बागाईताचे प्रमाण अत्यल्प होते. या भागातील शेतकरी हा विहिरी आणि पाटाच्या पाण्यावर पारंपरिक स्वरूपाने शेती करीत होता. कारण शेतीला पाणी देण्यासाठी तळी, कालवे, जुनी अथवा नवी कामे कोल्हापूर संस्थानात झालेली नव्हती. परंतु या प्रदेशात मोठया प्रमाणात डोंगर आणि टेकडया असल्याने अशी कामे सहज होण्यासारखी नाहीत हे मात्र उघड दिसते. पण राजर्षी शाहू महाराजांनी संस्थानातील कृषी क्षेत्राला चालना देण्यासाठी बुडकी, विहिरी, फड पद्धत, तलाव आणि धरणे या सारख्या योजना प्रभावीपणे राबविल्या होत्या. त्यांच्या या कार्यामुळे कोल्हापूर संस्थानात झालेली कृषी क्रांती याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचा वाटत असल्याने या विषयाची निवड करण्यात आली.

अल्प परिचय

राजर्षी शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव (आप्पासाहेब) घाटगे आणि आईचे नाव राधाबाई होते. त्यांचे वडील कागल परगण्याचे जहागीरदार होते.[१]

कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती शिवाजी महाराज (चौथे) यांच्या अकाली निधनानंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. नामदेव मुकुंद लवटे,यशवंतराव चव्हाण (के. एम. सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

How to cite this article:
*लवटे, . नामदेव . मुकुंद . (*2025). ***राजर्षी शाहू महाराज कालीन कृषी जलसिंचन योजना.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 86–89. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678089

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678089
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

दत्तक घेतल्यानंतर त्यांचे नाव शाहू असे ठेवण्यात आले. त्यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी जयसिंगराव घाटगे यांनी वयाच्या १० वर्षापर्यंत सांभाळली. त्यानंतर त्यांनी आपले शिक्षण राजकोट येथील राजकुमार कॉलेज मधून घेतले. त्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी धारवाड येथे गेले. या ठिकाणी त्यांनी सर स्टुअर्ट फ्रेझर यांच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यकारभार, इतिहास आणि इंग्रजी या विषयाचे शिक्षण पूर्ण केले. पुढे १ एप्रिल १८९१ रोजी बडोद्याचे सरदार गुणाजीराव खानविलकरांची कन्या लक्ष्मीबाई यांच्याशी शाहू महाराजांचा विवाह झाला. २ एप्रिल १८९४ रोजी राज्यारोहण होऊन छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेवून त्यांनी कार्यास सुरूवात केली.[२]

सन १८९६-९७ पासून खऱ्या अर्थाने छत्रपती शाहू महाराजांनी या समस्येला हात घालून त्यावर उपाय योजना करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कोल्हापूर, हातकणंगले आणि शिरोळ या गावांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणाऱ्या आणि शेती जलसिंचन योजनांवर भरपूर पैसा खर्च केला. त्यांच्या पहिल्या १० वर्षाच्या कारकिर्दीत रूपये २७.६ हजार ते रूपये ७५.१ हजारा पर्यंत खर्च करण्यात आला. तसेच सन १९०६ ते १९१६ या दशकात रूपये ५५.७ हजार ते ६३८.२ हजार रूपयापर्यंत खर्च करण्यात आला. अशा प्रकारे या कालखंडात संस्थानात बुडक्या, विहिरी, फड पद्धत, राधानगरी धरण इत्यादी जलसिंचन सुविधांच्या माध्यमातून शेतीसाठी पाण्याची सोय केली.

१.बुडकी आणि विहिरी

कोल्हापूर संस्थानच्या पश्चिमेकडील भूभागाच्या विशिष्ट स्वरूपामुळे त्या भागात पाटाच्या पाण्याच्या योजना हाती घेणे शक्य नव्हते. त्यामुळे नदी पात्रातून उपसा जलसिंचनाच्या योजना राबविणे हा एक उत्तम पर्याय होता. नदी, ओढा आणि नाल्याच्या पात्रात खोदलेल्या विहिरीस 'बुडकी विहीर' असे म्हणतात. अशा तीन ते चार बुडकी विहिरींची एक सारखी नदीपासून ते उंच टेकडी पर्यंत निर्माण करण्यात आली आणि नदी पात्रातील बुडकी विहिरीतून मोटेच्या साहय्याने पाण्याचा उपसा करून ते एका विहिरीतून दुसऱ्या विहिरीत सोडण्यात येत होते. त्याप्रमाणे हे पाणी बुडकी विहिरीतून शेती सिंचनासाठी पुरविण्यात येत होते. सन १९०९-१९१० या साली पक्क्या आणि कच्च्या विहिरींची एकूण संख्या ११.९ हजार एवढी होती.[३] आणि १९२०-२१ या साली विहिरींची एकूण संख्या १२.८ हजार एवढी झाली.[४] अशा प्रकारे नव्या विहिरी खोदण्यासाठी आणि जुन्या असलेल्या विहिरींची सुधारणा व दुरूस्ती करण्यासाठी तसेच शेती व्यवसायाला लागणाऱ्या इतर वस्तू खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना लहान आणि मध्यम मुदतीची कर्जे देण्याच्या धोरणामुळे ही वाढ झालेली दिसून येते. बुडकी आणि विहीर या जलसिंचन विषयक सुविधांमुळे महाराजांच्या काळात संस्थानातील शेती मोठया प्रमाणात बागायताखाली आली.

२.फड पद्धत

सहकाराला अनुकूल अशी एक परंपरा होती ती म्हणजे 'फड पद्धत' होय. राजर्षी शाहू महाराजांनी या परंपरेचा फायदा घेऊन त्याच धर्तीवर शेतीला पाणी पुरवठा करणारी एक प्रकारची 'सहकारी' संस्थाच स्थापन केली.[५] शाहू महाराजांनी या संस्थेस प्रोत्साहन देऊन परंपरागत पद्धतीचे एका निश्चित आर्थिक संस्थेत रूपांतर केले. हीच पद्धत आजच्या काळातल्या सहकारी पद्धतीत चाललेल्या पाणी पुरवठा संस्थेची नांदी म्हणावी लागेल.

३.दुष्काळातील पाणी पुरवठयाच्या योजना

सन १८९६-९७ या वर्षी कोल्हापूर राज्यात मोठया प्रमाणात दुष्काळ पडला होता. पाण्याची भीषण टंचाई निर्माण झाली होती. त्यावेळी राजर्षी शाहू महाराजांनी संस्थानात कळंबे, बालींगे, निगवे, भेडसगाव, कोडोली, सोनवडे, अतिग्रे, कटकोळ आणि बानूर येथील जुन्या तलावाच्या दुरूस्त्या करून घेतल्या. आणि शहापूर, बांबवडे आणि वडगाव या ठिकाणी नवे तलाव बांधून घेतले.[६]

कोल्हापूर राज्यात सन १८९९-१९०० या वर्षीही अधिक स्वरूपाचा दुष्काळ पडला होता. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य लक्षात घेऊन महाराजांनी शिरोळ आणि रूकडी या ठिकाणी नवीन तलावांची बांधकामे हाती घेतली. आणि त्याच वर्षी महाराजांनी जोतिबा, सातवे, भुदरगड, आळते, रायबाग आणि पन्हाळा तालुक्यात अनेक ठिकाणी लहान तळी बांधून घेतली.[७] तसेच १९०६-०७ या वर्षी कळंबे तलावाचा बंधारा आणि शिरोळ या ठिकाणच्या काळेश्वर तलावाची दुरूस्ती घेतली. आणि रंकाळा (कोल्हापूर) व अतिग्रे या दोन तलावांचा पाणलोट विभाग वाढविण्याचे काम हाती घेतले.[८]

४.राधानगरी धरण

राजर्षी शाहू महाराजांनी संस्थानातील शेतकऱ्यांची दुष्काळापासून सुटका व्हावी. शेतकऱ्यांच्या शेतीला कायम स्वरूपी पाणी मिळावे आणि लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्याकरीता राधानगरी धरण बांधण्याचे काम हाती घेतले. कोल्हापूर

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

दरबारचे कार्यकारी अभियंता श्री. डी. ए. विचारे यांनी राधानगरी धरणावरील लक्ष्मी तलावाची योजना तयार करून १९०९-१० मध्ये ती कोल्हापूर दरबाराला सादर केली.[९]

भोगावती नदी परिसरात पावसाचे प्रमाण अधिक होते. तसेच या भागात लोकवस्ती विरळ असल्याने जलसाठयांच्या दृष्टीने ही जागा योग्य होती. म्हणून सदर जागेवर ३६४० फूट लांब आणि ११० फूट उंच आकाराचे धरण बांधण्याचे ठरविले. या धरणासाठी अंदाजे ३० लाख रूपये खर्च अपेक्षित धरला होता. दिनांक २२/०९/१९०८ रोजी हुकूम नं. ३९०/१९०८ नुसार या धरण योजनेस मंजुरी दिली. आणि नोव्हेंबर १९०९ पासून महाराणी लक्ष्मीबाई तथा आईसाहेब यांच्या हस्ते बांधकामास सुरूवात झाली.[१०] या धरणाच्या पायथ्याशी प्रकल्पातील लोकांच्या साठी एक नवीन वसाहत निर्माण केली. या वसाहतीस छत्रपती शाहुनी आपली एकुलती एक कन्या राधाबाई उर्फ आक्कासाहेब यांच्या स्मरणार्थ 'राधानगरी' असे नामकरण केले आणि येथील धरणास ही 'राधानगरी धरण' असे नाव दिले.[११] छत्रपती शाहू महाराजांनी या धरणाच्या निर्मितीसाठी स्वत: पुढाकार घेतला.

सन १९०९-१० ते १९१६-१७ या आठ वर्षाच्या काळात धरण ४० फुटापर्यंत बांधून झाले होते. त्यावर १३०२.२ हजार रूपये इतका खर्च झाला. धरणावर प्रत्येक वर्षी किती खर्च झाला याची माहिती खाली तक्त्यात दिली आहे.

राधानगरी धरणावर प्रतिवर्षी झालेला खर्च

१९०९-१० ते १९१६-१७ (आकडे: हजार रूपयेतील)

अ. नं.	वर्ष	रक्कम
१.	१९०९-१०	६६.०
२.	१९१०-११	६८.३
३.	१९११-१२	१७८.७
४.	१९१२-१३	१४७.१
५.	१९१३-१४	२०८.०
६.	१९१४-१५	२२५.२
७.	१९१५-१६	२२५.२
८.	१९१६-१७	१८३.७
	८ वर्षाचा खर्च एकूण	**१३०२.२**

(Source: Reports on The General Administration of The Kolhapur State: 1909-1910 To 1916-17)[१२]

अशा या राधानगरी धरणाच्या कामासाठी वरील कालावधीचा विचार करता कामावर दरवर्षी सुमारे दोन हजारावर कामगार कामाला होते. मात्र पहिले जागतिक महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे आर्थिक टंचाईची समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे या धरणाचे काम मार्च १९१७ पासून बंद ठेवण्यात आले.[१३] परंतु ते काम पुन्हा १९१९ साली हाती घेण्यात आले. मात्र या कामास १९४६ नंतरच त्याला खरी गती मिळाली आणि १९५७ साली जलविद्युत संचयासकट ते काम पूर्ण झाले.[१४] या पूर्ण झालेल्या राधानगरी धरणाची काही वैशिष्टये सांगता येतील ती पुढीलप्रमाणे: १) या धरणाच्या पायातील खोलीपासून ते उंची १४० फुटापर्यंतचे सर्व काम हे दगड, चुना, सिमेंटने बांधले आहे. २) धरणाच्या पायथ्याशी विद्युत निर्मिती केंद्र आहे. ३) भोगावती नदीवर राधानगरी तालुक्यातील शिरगांव आणि तारळे आणि करवीर तालुक्यातील कोगे, हळदी आणि राशिवडे या ठिकाणी पाच उपधरणे बांधल्यामुळे या दोन तालुक्यातील ८००० हजार एकर जमीन उपसा सिंचनाखाली आली. ४) वरील पाच उपधरणांव्यतिरिक्त राधानगरी योजनेखाली कोल्हापूर आणि शिरोळ यांच्या दरम्यान हुपरी, चंदूर, रांगोळी, हेर्ले, रूकडी आणि कुरूंदवाड या गावी ४ क्युसेक्स क्षमतेचे दहा पंप बसविण्यात आल्यामुळे १६०० एकर जमीन सिंचनाखाली आली. ५) कोल्हापूर शहरासाठी पिण्याच्या पाणी पुरवठयाची सोय झाली. अशा प्रकारे या धरणामुळे राधानगरी, करवीर, हातकणंगले (आळते) आणि शिरोळ तालुक्यातील २७,४३१ एकरांपेक्षाही जास्त जमीन एकूण जलसिंचन क्षेत्राखाली आली.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१.गर्गे स. मा., (संपा.) 'करवीर रियासतीची कागदपत्रे', भाग-१, ज्ञानेश्वर प्रकाशन, पुणे, मार्च १९७०, पृ. ६३४.

२.Latthe A. B. 'Memories of His Highness Shri. Shahu Chhatrapati Maharaj of Kolhapur', Vol.Publication Time Press, Bombay, 1924, P. 20.

३.Report on The General Administration of The Kolhapur State, 1910-11, P. 30.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

४.Report on The General Administration of The Kolhapur State, 1920-21, P. 34.
५.घगे (डॉ.) वि. बा., छत्रपती शाहूंचे समाजवादी आर्थिक धोरण एक चिकित्सक अभ्यास, राजहंस प्रिटींग प्रेस, कोल्हापूर १५ऑगस्ट १९७५, पृ. १०.
६.R. A. K. S., 1896-97, P. 73, 74.
७.R. A. K. S., 1899-1900, P. 61.
८.R. A. K. S., 1906-07, P. 39.
९.फेजिवडे येथील महाराणी लक्ष्मी टँक संबंधीचा कोल्हापूर स्टेट, पी. डब्ल्यू. डी. चा अहवाल, पृ. ५.
१०.जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन, कोल्हापूर जिल्हा, २००२-०३, पृ. ३६, ३७.
११.संगवे विलास व खणे बी. डी. (संपा.) 'राजर्षी शाहू छत्रपती पेपर्स' (१८९४-१९००) खंड-२, शाहू संशोधन केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, १९८३, पृ. १९०.
१२.Reports on The General Administration of The Kolhapur State 1909-1910 To 1916-17.
१३.R. A. K. S., 1916-17, P. 28.
१४.घुगे *(डॉ.)* वि. बा., राजर्षी शाहू- अ मॉडेल रूलर, किर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९४, पृ. ११, १२.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कृषी व पशुधन व्यवसायाचे अर्थशास्त्रीय महत्त्व

सागर देविदासजी मांडवकर[1] डॉ. रविंद्र बापुराव शेंडे[2]
[1]Research Scholar
[2] Associate Professor
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा
Email - sagarmandavkar111@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171018
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 90-93
October 2025
Submitted: 16 Sept. 2025
Revised: 26 Sept. 2025
Accepted: 10 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश -

शाश्वत ग्रामीण विकास हा आजच्या काळातील अत्यावश्यक धोरणात्मक उद्दिष्ट आहे. या संशोधन पत्रात कृषी व पशुधन व्यवसायांचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील अर्थशास्त्रीय महत्त्व, उत्पन्ननिर्मितीवर होणारा फायदा, रोजगार निर्मिती, संसाधन व्यवस्थापन, पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिमाणे यांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. पत्रात कृषी व पशुधन व्यवसायांच्या विविध प्रकारांचे वर्गीकरण, त्यांच्या आर्थिक परिणामांचे तुलनात्मक विश्लेषण, शाश्वततेसाठी आवश्यक धोरणे व हस्तक्षेप आणि थेट शेतकऱ्यांसाठी शिफारसी दिल्या आहेत. शेवटी, धोरणात्मक शिफारसी व भविष्याच्या संशोधनासाठी दिशा सुचवली आहे.

बीजशब्द : शाश्वत , जोखीम, व्यवस्थापन, मूल्यसाखळी, खाद्यसुरक्षा, ग्रामीण , पशुधन

प्रस्तावना -

ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास हे राष्ट्रीय विकासाचे पाया स्तंभ आहे. भारतात ग्रामीणेकरण अजूनही अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे — रोजगार, अन्नसंपत्ती व सामाजिक स्थैर्य त्यावर अवलंबून आहे. परंतु पारंपरिक कृषी पद्धती, हवामान बदल, जमीन व पाण्याची मर्यादा आणि भांडवली उपलब्धतेचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अनिश्चित झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर कृषी व पशुधन हे कृषी पूरक व्यवसाय (agri-allied activities) म्हणून ग्रामीण उत्पन्न व रोजगार वाढविण्यात महत्त्वाचे साधन बनले आहेत. या पेपरमध्ये आम्ही या व्यवसायांचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीने विश्लेषण करतो आणि शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी त्यांचे योगदान व धोरणात्मक परिणाम मांडतो.

साहित्यातील आढावा

पूर्वीच्या संशोधनानुसार, कृषी पूरक पशुधन व्यवसायांनी ग्रामीण उत्पन्न वाढवण्यास आणि क्रॉस-सीझनल कमाई देण्यास मदत केली आहे. दुग्धव्यवसाय व पोल्ट्री सारख्या सूक्ष्म व लघु उद्योगांनी विशेषतः महिला व गरीब घटकांसाठी नियमित उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध करून दिले आहेत. काही अभ्यासांनी दाखवले आहे की पशुधन-आधारित उपक्रमांनी कृषी-आधारित उत्पन्नातील अस्थिरता कमी केली आणि संपत्तीचे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सागर देविदासजी मांडवकर,Research Scholar

How to cite this article:
*मांडवकर, . सागर . देविदासजी ., & शेंडे, . रविंद्र . बापुराव . (*2025). ***शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कृषी व पशुधन व्यवसायाचे अर्थशास्त्रीय महत्त्व.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 90–93.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17678116

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678116
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

वितरण सुधारले. तथापि, शाश्वततेच्या निकषांची पूर्तता करण्यासाठी उत्तम व्यवस्थापन, आरोग्य सेवा, पोषण व बाजारपेठेपर्यंत सुलभ पोहोच आवश्यक आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

1. कृषी व पशुधन व्यवसायांचा ग्रामीण आर्थिक विकासावर होणारा महत्त्वाचा प्रभाव तपासणे.
2. उत्पन्न व रोजगारनिर्मितीवर या व्यवसायांचे योगदान मोजणे.
3. शाश्वततेच्या दृष्टीने संकटे व संधी (challenges & opportunities) ओळखणे.
4. धोरणे व हस्तक्षेपासाठी व्यावहारिक शिफारसी देणे.

पद्धती

ही पेपर-आधारित संशोधनात्मक चर्चा आहे जी उपलब्ध सैद्धांतिक व तात्विक साहित्या, क्षेत्रीय अनुभव व अर्थशास्त्रीय तत्त्वांवर आधारित आहे. वास्तविक क्षेत्र संशोधनाचा समावेश नसला तरी, अर्थशास्त्रीय तर्क, तुलनात्मक विश्लेषण आणि धोरणात्मक निरीक्षणे वापरून निष्कर्ष मांडले आहेत.

कृषी व पशुधन व्यवसायांचे आर्थिक फायदे

1. उत्पन्नवर्धन

कृषी पूरक व्यवसाय शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचे विविध स्त्रोत देतात. उदाहरणार्थ, पिकवाढ बऱ्याचदा हंगामानुसार अवलंबून असते; परंतु दुग्धव्यवसाय, पोल्ट्री किंवा मधमाशीपालन यांनी हंगामी अस्थिरता कमी होते आणि वर्षभरात नियमित नगदी प्रवाह सुनिश्चित होतो. या प्रकारचे नियमित उत्पन्न गहाण, कर्ज परतफेड व घरगुती खर्चांसाठी उपयोगी ठरते.

2. रोजगार निर्मिती

पशुधन व सहायक व्यवसाय स्थानिक स्तरावर महत्त्वपूर्ण रोजगार उपलब्ध करतात — प्रजनन, आहार पुरवठा, रोग व्यवस्थापन, कोंबड्या/मुर्गींचे पेरणी-देखभाल, दुग्ध प्रक्रिया, विक्री व मार्केटिंग यांसारखे अनेक उपक्रम स्थानिक स्वरूपात रोजगार देतात. या रोजगारांमध्ये महिलांचा सहभाग अधिक असतो, ज्यामुळे घरगुती आर्थिक सक्षमीकरण होते.

3. जोखिम व्यवस्थापन

कृषी उत्पादनात हवामान, कीटक, बाजारभाव यांचे धोके कायम असतात. पशुधन व इतर पूरक व्यवसाय स्वीकारल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक धोके विविधीकरण होतात — जर एक उत्पन्न स्रोत कमी परतावा देत असेल तर दुसरा स्रोत नुकसान भरून काढू शकतो.

4. मूल्यसाखळी आणि स्थानिक बाजार

दुग्धकेंद्र, अंडी, मीट, मध व इतर पशुजन्य वस्तू स्थानिक बाजारात जास्त मूल्य मिळवू शकतात. जर स्थानिक प्रोसेसिंग व विक्री व्यवस्थापन मजबूत असेल तर शेतकऱ्यांना मध्यस्थांवर अवलंबित्व कमी पडते व तोट्याचे प्रमाण कमी होते.

5. पोषण व खाद्यसुरक्षा

पशुधन-उत्पन्न उत्पादन (दूध, अंडी, मासे) स्थानिक पातळीवर पोषक आहार पुरवतात. हे बालसंगोपन व सार्वजनिक आरोग्य दृष्टीने महत्त्वाचे आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे प्रोटीन व सूक्ष्मघटकांचा अभाव असू शकतो.

शाश्वतता — पर्यावरणीय व सामाजिक पैलू

1. पर्यावरणीय शाश्वतता

खत व शेतीची पद्धत: पशुधनातून मिळणारे शेतेतील सेंद्रिय खत वापरल्यास जमीन उपजाऊ राहते आणि रासायनिक खतांवरील अवलंबित्व कमी होते. परंतु अतिउत्पादनामुळे चरचर जमीन व पाण्याचे प्रदूषण होऊ शकते; त्यामुळे व्यवस्थापित गोठा, उपयुक्त खते व जैविक व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

जैवविविधता : विविध पशु व पिक प्रकार ठेवण्याने जैवविविधता जपली जाते; मात्र औद्योगिक प्रमाणावर एकाच जातींचा वापर जैवविविधतेला धोक्यात टाकतो.

2. **सामाजिक शाश्वतता :**स्त्री सक्षमीकरण: पोल्ट्री, दुग्ध व मधमाशीपालनात महिलांचा मोठा सहभाग असतो, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्वतंत्रतेला चालना मिळते.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

समुदाय विकास : सहकारी संस्था व स्वयं सहायता गट (SHG) यांच्या माध्यमातून सामूहिक विक्री, कर्ज व प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे सामाजिक बांधिलकी वाढवते.

आव्हाने

1. भांडवल व आर्थिक सेवांचा अभाव: सुरुवातीचे भांडवल आणि निरनिराळे उपकरणे खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना कर्ज घेण्याची गरज असते; पण कर्जाची अट व व्याजदर समस्या होऊ शकतात.
2. आरोग्य व रोग व्यवस्थापन: पशु रोगांच्या वेळी प्रशिक्षण व पशुवैद्यकीय सुविधा आवश्यक असतात; नापर्याप्त सेवा मोठे धोके निर्माण करतात.
3. बाजाराशी जोडणीची कमतरता: स्वच्छ मार्केट लिंक किंवा मूल्य प्राप्तीसाठी सुविधांची कमतरता.
4. पर्यावरणीय धोके: अतिप्रजनन व चुकीच्या व्यवस्थापनामुळे प्रदूषण व संसाधनाचे ताण.
5. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव: आधुनिक गोठा व्यवस्थापन, पोषणतज्ञ सूचनांबाबत माहिती नसणे.

धोरणात्मक हस्तक्षेप व उपाय

1. **वित्तीय व गुंतवणूक धोरणे**

लहान व मध्यम शेतकऱ्यांसाठी सुलभ, सवलतीची कर्जे.

सूक्ष्मवित्त, सबसीडी आणि बीज निधी यांचे नियोजन.

आत्मसहाय्य गटांना व सहकारांना अनुदान व कर सवलत.

2. **तांत्रिक सेवा व प्रशिक्षण**

पशुवैद्यकीय सेवा व मोबाइल वेक्टर क्लिनिक्स वाढवणे.

नेहमीची प्रशिक्षणे (feed management, breeding, disease control) व डिजिटल प्रशिक्षणाचा वापर.

स्थानिक कृषि विस्तार सेवांशी समन्वय.

3. **बाजार व मूल्यात स्थिरता**

स्थानिक प्रोसेसिंग युनिट्सची स्थापन, दुग्ध संघ किंवा पोल्ट्री प्रोसेसिंग सेंटर. थेट विक्री (farm-to-consumer) व ऑनलाइन बाजारपेठींसाठी संघटन. मूल्यसाखळी सुधारण्यासाठी ठाणे-आधारित सहयोग.

4. **पर्यावरणीय नियम व उत्तम प्रथांचे प्रोत्साहन**गोबर-व्यवस्थापन, बायोगॅस प्लांट्स व सेंद्रिय खत वापरासाठी प्रोत्साहन , जलस्रोतांचे संवर्धन आणि जल-प्रबंधनाचे तंत्र. प्रदूषण नियंत्रणासाठी गाईडलाईन्स व स्थानिक निरीक्षण.

5. **सामाजिक धोरणे**

महिलांच्या सहभागासाठी लक्षित प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य. लघु व्यवसायांसाठी कौशल्य विकास योजना.

समुदाय-आधारित निगराणी व समन्वय संस्था.

धोरणात्मक शिफारसी

1. **इंटिग्रेटेड रूरल डेवलपमेंट प्लॅन** : कृषी व पशुधन व्यवसायांसाठी स्थानिक स्तरावर समन्वित विकास योजना तयार करावी — वित्त, प्रशिक्षण, संसाधने व बाजार समाविष्ट.
2. **सशक्त सहकारी संघटना :** सहकारिणी प्रणाली मजबूत करणे ज्यामुळे मूल्यसाखळीतील मध्यस्थांवर अवलंबित्व कमी होईल.
3. **सुलभ व सस्ता वित्तपुरवठा** : लघु आणि मल्टिपल-इनकम स्ट्रीम्ससाठी कर्ज सुविधा व बीमेची व्यवस्था.
4. **तांत्रिक विसरण्याची जोड** : प्रशिक्षण केंद्रे, मोबाइल ऐप्स व विस्तार सेवांचे नेटवर्क वाढवून उत्पन्न व आरोग्य व्यवस्थापन सुधारणे.
5. **पर्यावरणीय गाइडलाईन्स व निरीक्षण** : गोठा व्यवस्थापन, अपशिष्ट प्रक्रिया व जल व्यवस्थापनाचे नियम कडक पण व्यवहार्य ठेवणे.
6. **स्त्री व युवा सक्षमीकरण :** महिलांसाठी लक्षित योजना आणि युवा उद्योजकांसाठी स्टार्टअप समर्थने.

निष्कर्ष

कृषी व पशुधन व्यवसाय हे शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी आधारस्तंभ आहेत. योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप, बाजार-संयोजन व तांत्रिक समर्थनासह हे उपक्रम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला आर्थिक स्थिरता, रोजगार व पोषण सुधारणांसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

शकतात. भविष्यातील धोरणे स्थानिक गरजा, पर्यावरणीय मर्यादा व सामाजिक समावेश यांना प्राथमिकता देत तयार करायला हव्यात. स्थानिक समुदायांना सशक्त करणाऱ्या उपाययोजना आणि दीर्घकालीन धोरणे राबविली तर ग्रामीण विकास सतत आणि शाश्वत स्वरूपात साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ :

1. स्थानिक कृषि विद्यापीठांचे तंत्रशोध अहवाल (ICAR affiliated institutions).
2. राष्ट्रीय दुग्धमंत्रालय/दुग्ध विकास संस्थांच्या वार्षिक अहवाल.
3. सहकारी आयोग व ग्रामीण विकास विभागाच्या धोरण दस्तऐवज.
4. शाश्वत कृषी व पारिस्थितिकी संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय प्रकाशने.
5. Department of Animal Husbandry Dairying and Fisheries Ministry of Agriculture and Farmer's welfare.
6. Press Information Bureau Gov.in. India

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

मोखाडा तालुक्यातील पाणी समस्या : आदिवासी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास

विजय प्रकाश बोबे

लोकनेते रामशेठ ठाकूर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय

मोखाडा, जि. पालघर

Email: bobevijay742gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171019

ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 94-98
October 2025

Submitted: 16 Sept. 2025
Revised: 26 Sept. 2025
Accepted: 10 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा

मोखाडा तालुका हा पालघर जिल्ह्यातील दुर्गम आदिवासी बहुल भाग आहे. या तालुक्याची भौगोलिक रचना ही डोंगराळ व दऱ्या-खोऱ्या आणि जंगलांनी वेढलेला असून पावसाच्या अनियमिततेमुळे पाणीटंचाई ही गंभीर समस्या आहे. पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडतो, परंतु पावसाचे पाणी हे साठवणूक न झाल्यामुळे उन्हाळ्यात पिण्यासाठी, घरगुती वापरण्या साठी, शेतीसाठी पाण्याची कमतरता निर्माण होते. परिणामी आदिवासी समाजाला दैनंदिन जीवनात मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागतो.पाणी समस्येमुळे शेती उत्पादन घटते, रोजगाराची टंचाई निर्माण होते आणि आर्थिक जीवन अस्थिर होते. अनेक वेळा पाणीटंचाईमुळे पुरुष वर्ग स्थलांतरित मजुरीकडे वळतो, ज्याचा परिणाम कुटुंबाच्या सामाजिक रचनेवर आणि स्त्रियांच्या जबाबदाऱ्यांवर होतो. पाणी आणण्यासाठी महिलांना व मुलींना लांब अंतर चालावे लागते, त्यामुळे त्यांच्या आरोग्य व शिक्षणावर प्रतिकूल परिणाम होतो.या अभ्यासातून मोखाडा तालुक्यातील पाणी समस्या ही केवळ नैसर्गिक किंवा तांत्रिक मर्यादा नसून ती आदिवासी समाजाच्या आर्थिक विकास, सामाजिक स्थिती व जीवनमानाशी घट्टपणे जोडलेली आहे हे स्पष्ट होते. या समस्येवर उपाय म्हणून जलसंधारण, पावसाचे पाणी साठवण, लहान सिंचन प्रकल्प व शासकीय योजनांचा प्रभावी वापर आवश्यक आहे.

शोधसंज्ञा :मोखाडा तालुका, पाण्याची समस्या, आदिवासी समाज, स्थलांतर, भूजल, स्त्रियांचे श्रम, जलसंधारण, ग्रामीण विकास.

प्रस्तावना

पाणी हे मानवी जीवनाचे मूलभूत व अनिवार्य साधन आहे. अन्न, आरोग्य, शेती, उद्योग आणि दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक घटक पाण्यावर अवलंबून असतो. सध्या पृथ्वीवर 71% पाणी उपलब्ध असून 97.5% पाणी हे समद्रात(खारट) आहे, व 2.5% गोडे पाणी आहे ते बहुतांश बर्फाच्या रुपात आहे. तर 0.3% पाणी हे नदी, तलाव विहरी यामध्ये आहे. म्हणजे एकूण पाण्या पैकी केवळ 0.3% पाणी हे मानवाला थेट वापरण्या योग्य आहे. त्यामुळे अनेक भागामध्ये पाण्याची कमतरता भासते त्यापैकीच मोखाडा हा डोंगर - उताराचा आदिवासी भाग या भागातील आदिवासी समाज हा आजही पाण्याच्या तीव्र टंचाईला सामोरे जात आहे.विशेषतः पालघर जिल्ह्यातील मोखाडा तालुका हा आदिवासी बहुल तालुका असून, येथे दरवर्षी पावसाचे प्रमाण जरी खुप असले तरी पाणी साठवणुकीची अपुरी साधने, डोंगर-उताराचा भूप्रदेश, भौगोलिक व पर्यावरणीय अडथळे आणि शासनाच्या योजनांची मर्यादित अंमलबजावणी इत्यादी समस्यामुळे वार्षिक पाण्याचा

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

DOI: 10.5281/zenodo.17678159

OPEN ACCESS

Address for correspondence:

विजय प्रकाश बोबे, लोकनेते *रामशेठ ठाकूर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य* महाविद्यालय, मोखाडा, *जि. पालघर*

How to cite this article:

*बोबे, . विजय . प्रकाश . (*2025). ***मोखाडा तालुक्यातील पाणी समस्या : आदिवासी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 94–98. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678159

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

तुटवडा कायम असतो.यामुळे पाण्याची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करते.मोखाड्यातील पाण्याची टंचाई थेट आदिवासी समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर परिणाम करते. शेती हा त्यांचा मुख व्यवसाय असला तरी उन्हाळी सिंचनसुविधा नसल्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते. परिणामी गरिबी, बेरोजगारी आणि स्थलांतर यांसारख्या समस्या उद्भवतात. याशिवाय पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाईमुळे आरोग्यविषयक अडचणी आणि सामाजिक असुरक्षितता वाढते. पाणी टंचाईचा थेट परिणाम आदिवासी कुटुंबांच्या आरोग्य, शिक्षण, दैनंनदिनजीवनावर आणि समाजिक जीवनांवर होतो.या पार्श्वभूमीवर "मोखाडा तालुक्यातील पाणी समस्या : आदिवासी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास" हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. या अभ्यासातून पाण्याच्या अभावामुळे आदिवासी समाजाला भेडसावणाऱ्या अडचणींची माहिती होईल, तसेच पाणी व्यवस्थापन, जलसंधारण आणि शासनाच्या योजनांची परिणामकारकता यांचा शोध घेता येईल. हा अभ्यास केवळ मोखाडा तालुक्यापुरता मर्यादित न राहता ग्रामीण व आदिवासी भागातील जलसमस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

उद्दिष्टे

1. मोखाडा तालुक्यातील पाण्याच्या टंचाईची कारणे शोधणे.
2. पाण्याच्या कमतरतेचा आदिवासी जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. स्त्रिया व मुलांवर पाण्याच्या समस्येमुळे होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेणे.
4. पाणी टंचाईसाठी शासन व स्वयंसेवी संस्थांचे उपाय आणि त्यांचे परिणाम तपासणे.
5. शाश्वत पाणी व्यवस्थापनासाठी स्थानिक पातळीवर सुचवता येतील असे पर्याय मांडणे.

गृहितके

1. मोखाडा तालुक्यातील पाण्याची टंचाई ही केवळ नैसर्गिक कारणांनी नसून पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापनातील त्रुटींमुळे अधिक तीव्र होते.
2. पाण्याच्या टंचाईचा सर्वाधिक परिणाम आदिवासी स्त्रिया व मुलींवर होतो.
3. टंचाईमुळे शेती व रोजगार कमी होऊन स्थलांतर वाढते.
4. स्थानिक सहभागावर आधारित लघु जलसंधारण प्रकल्प हे मोठ्या शासकीय प्रकल्पांपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकतात.

संशोधन पद्धती

शोधनिबंद तयर करण्या करण्या साठी खालील दोन संशोधन पद्धतीचा वापर करून शोध निबंधाला आकार देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

1. प्राथमिक : स्थानिक आदिवासी कुटुंबाच्या व महिलांच्या मुलाखाती, चर्चा, निरीक्षण
2. दुय्यम : शासकीय अहवाल, NGO अहवाल, वृत्तपत्र

गुणात्मक पद्धतीचा उपयोग - मुलाखती, चर्चा, निरीक्षण

तुलनात्मक अभ्यास - टंचाईग्रस्थ व जलसंपन्न गावांचा तुलनात्मक अभ्यास

भौगोलिक व जलस्रोत संरचना :

मोखाडा तालुका पश्चिम घाटाच्या उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशात स्थित आहे. भूमीची साखळी दऱ्या - खोऱ्याची असून बहुसंख्य क्षेत्रांत कठीण अविभाजित खड्काची(basalt/hard rock) आहे. या मुळे पावसाच्या पाण्याचे भूजलात कमीत-कमी शोषण होते, आणि नद्यांचे प्रवाह मानसूननंतर लवकरच कोरडे पडतात परिणामी खोल भूजलपातळी आणि खोल विहिरी/खड्यांची गरज निर्माण होते. याच परिसरात मुख्य जलस्त्रोतांमध्ये स्थानिक खोल विहिरी (open wells), धरणे व लघुपाटबंधारे याचा समावेश आहे.

पाणी समस्येची कारणे :

1.भौगोलिक कारणे :

मोखाडा तालुक्या मध्ये पाऊस खुप मोठ्या प्रमाणावर पडत असतो, परतू उनाळी पाण्याच्या कमतरते साठी भौगोलिक कारणेही आहेत, मोखाडा तालुका हा पश्चिम घाटामध्ये सह्याद्रीच्या उत्तरे कडे वसलेला असून हा भाग डोगर - उताराचा प्रदेश असल्याने व जमिनीखाली कठीण खडक असल्याने पावसाचे पाणी हे जमिनीत न साठता डोंगर - उताराचा भाग असल्याने नदी ओढ्या मार्फत वाहून जाते परिणामी पावसाचे पाणी हे जमिनीत न मुरल्याने जमिनीमध्ये पाण्याची पातळी हि खोल अंतरावर असते.

2.पावसाचे वितरण व तुटवडा :

हा प्रदेश डोंगराळ व सह्याद्रीच्या पर्वत रांगेत असून समुद्र सपाटीच्या उत्तरेला असल्याने पावसाळयात या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने नदी - नाल्याचे जल भरते परतू वाहून गेल्याने “नोव्हेंबर” नंतर नदी नाले कोरडे पडतात.

3.पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापनाचा अभाव :

या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असले तरी जल साठवणुक करण्या साठी आधुनिक उपायाचा अभाव दिसून येतो, जे काही मोठे प्रकल्प आहेत ते स्थानिक लोकाच्या गरजा भागवण्यासाठी नसून त्या प्रकल्पाचे पाने हे औधोगिक वसाहती आणि मुंबई सारख्या

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

शहरांना पाणी पुरवठा केला केला जातो, त्यामुळे स्थानिक जल स्रोतांवर भार पडून मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी जमातीला पाणी समस्येला सामोरे जावे लागते.

पाणी टंचाईचे अदिवासी जमातीवर होणारा परिणाम :-

1.स्त्रियाचे श्रम आणि वेळ :

पाणी टंचाईचा परिणाम हा आदिवासी स्त्रियावर होत असतो, दिवसातून दहा किंवा त्याहून अधिक वेळ पाणी आणण्यासाठी दोन ते पाच किलोमीटरवर प्रवास करावा लागतो, यामध्ये त्यांचा वेळ आणि ऊर्जा ही रोजगारासाठी किंवा स्वतःच्या विकासासाठी, बालसंगोपन व शिक्षण यावर न देता दैनंदिन घरगुती पाणी वापराकरिता द्यावे लागते.

2.आरोग्य:

मोखाडा तालूक्यात आरोग्य विषयक समस्या खुप भेडसावतात आणि बहुतांशी आजार हे स्वच्छ पिण्याच्या पाण्या अभावी होत असतात, पाण्याच्या कमतरतेमुळे स्वच्छता, पिण्यासाठी किंवा दैनदिन घरगुती वापरासाठी पाणी समस्या निर्माण होत असते, परिणामी स्वच्छतेसी संबंधित आजार वाढतात त्यामुळे बालकांचे पोषण आणि रोगप्रतिकारशक्ती कमी होते.

3. शिक्षण :

पाणी आणण्याची जबाबदारी महिलांवर किंवा मुलींवर असते आणि मोखाड्यासारख्या डोगराळ आदिवासी भागात पाण्याची पातळी हि खोल असते. गावापासून दूर अंतरावर खोलदरीमध्ये "दोन ते तीन" किलोमीटर अंतरावर मुलींना पाणी आणण्यासाठी जावे लागते, याचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर होतो, कारण जास्त अंतरावरून पाणी आणावे लागते, परिणामी जो शिक्षणासाठी द्यायचा वेळ हा पाणी आणण्यासाठी द्यावा लागतो, त्यामुळे मुली वयात आल्यानंतर सातवी किंवा आठवी मध्ये शाळा सोडण्याचे प्रमाण दिसून येते, म्हणून त्याचा जास्त प्रमाणात खर्च होणारा वेळ हा त्यांना शिक्षणापासून दूर करतो.

4. राजकीय व सामाजिक असमानता :

ग्रामीण आदिवासी भागात राजकारणाचा व जातीव्यवस्थेचा मोठा पगडा अजूनही दिसून येतो, यामुळे पायाभूत सुविधांचा अभाव व धोरणात्मक दुर्लक्ष केले जाते, आदिवासी भागा मध्ये जी काही मोठी धरणे आहेत, त्या धरणाचे पाणी हे जवळच्या आदिवासी गावांना पुरवठा नकरता ते पाणी "मुंबई" सारख्या शहरांना पुरवठा केला जातो, परिणामी अदिवासी जमातीला न्याय संगत पाणी वाटप मिळत नाही व सामाजिक अन्याय वाढतो.

5. संस्कृतीवर होणारा परिणाम :

मोखाड्या सारख्या दुर्गम आदिवासी भागात दिवाळी नंतर सुखा दुष्काळ पडत असतो, रोजगाराचे कोणत्याही प्रकारे उन्हाळी साधन नसल्याने रोजगारानिमित्त मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या ही शहराकडे स्थलांतर करते आणि त्यांचे परिणाम हे संस्कृती वर होत असतो, त्याचे राहणीमान हे पारंपारिक आदिवासी पद्धतिचे न राहता ते आधुनिक समाजाचे अगीकारतात परिणामी आदिवासी समाजाचे पारंपारिक, सन-उत्सव, लोककला, परंपरा लोप पावते.

6. सामाजिक परिणाम

जरी पावसाचे प्रमाण जास्त असले तरी डोंगर उतार असल्याने पाणीसाठा कमी होतो, आणि उन्हाळी शेतीसाठी पाणी पुरेसे नसल्याने उन्हाळी शेती करू शकत नाही, परिणामी रोजगारानिमित्त स्थलांतर करावे लागते त्यामुळे गावातील लोकसंख्या कमी होते, कुटुंब विखुरले जाते मुलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते.

7. आर्थिक परिणाम :

पाण्याच्या टंचाई मुळे मोखाडा तालुक्यातील लोकांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते, त्यातील पाणी तुटवडा यामुळे शेती किवा उद्योग, व्यवसाय पाण्याअभावी करू शकत नाही त्यामुळे या भागात पाण्याअभावी ओधोगीकरणाला चालना मिळत नाही, व या भागातील मुख्य व्यवसाय म्हणून शेतीकडे बघितले जाते, परतू येथील शेती हि पावच्या पाण्यावर अवलंबून अल्याने फक्त 4 महिने शेती मधून रोजगार प्राप्त होतो त्यानंतर बहुसंख्य लोकांना जवळच्या शहराकडे रोजगार निमित स्थलांतर करावे लागते.

8. शेतीवरील परिणाम:

मोखाड्या सारख्या दुर्गम भागात पावसाळी पाण्याचे प्रमाण जास्त असले तरी उनाळी कोरडा दुष्काळ पडत असतो, आणि या भागातील मुख्य व्यवसाय हा शेती व शेती आधारित उधोगांवर आहे, परतू या भागात फक्त पावसाळी उदरनिर्वाह पुरती शेती केली जाते, नोहेंबर महिन्या नंतर जलस्रोताची पातळी कमी होते आणि त्या नंतर कोणत्याही प्रकारच्या पाणी पुरवठा होत नसल्याने उनाळी शेती करू शकत नाही. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतमंजुराना व अल्पभूधारक शेतकर्यांना बेरोजगारी सारख्या समस्या भेडसावत असतात.

9. पशु/प्राणी यांवर दूरगामी परिणाम:-

या भागातील दुसरा मुख्य व्यवसाय म्हणजे पशुपालन परंतु उनाळी पाण्याच्या टंचाई मुळे प्राण्याना पिण्याच्या पाण्याची समस्या भेडसावत असते अनेक पशू/ प्राणी हे उष्माघाताने मरण पावत असतात.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

पाणी टंचाई दूर करण्यासठी उपाययोजना पुढीलप्रमाणे :

मोखाडा तालुका हा डोंगर उताराचा प्रदेस असल्याने या ठिकाणी मोठा प्रमाणात पाणी टंचाईची समस्या निर्माण होते, त्यावरील उपाय म्हणून पुढील प्रमाणे सुचवता येतील.

1. जल संधारण:

या भागात पाणी समस्या सोडवण्या साठी जलसंधारण व पाण्याचे शाश्वत जल व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे, यामध्ये छतावरील पावसाचे पाणी हे मोठे खडे किवा छोटे पाटबंधारे या मध्ये पाणी साठवून ठेवणे, परंपरागत बांध, शेततलाव , ओढ्या नाल्यांवर वाहते पाणी अडवण्या साठी मोठ्या प्रमाणात नालाबांध, पाठबंधारे, बोरवेल रिचार्ज बांधून, साठवणूक तलावाजवळ विहीर खोदणे इत्यादी जल व्यावस्थापन करू शकतो,

2. स्थानिक लोकांचा सहभाग:

पाणी टंचाई वर स्थानिक लोकाचा सहभाग खुप महत्वाचा आहे, कारण पाणी व्यवस्थापन हे स्थानिक लोकसहभागाशिवाय शाश्वत उपाय कारणे शक्य नाही. ते खील प्रमाणे उपाय सागता येतील.

i.जनजागृती व प्रशिक्षण - आदिवासी पाड्यावर पाणी बचतीचे प्रशिक्षण हे शाळा, बचतगट, सार्वजनिक ठिकाणी कार्यक्रम घेऊन कार्यशाळा आयोजित केली गेली पाहिजे तसेच हे जनजागृती कार्यक्रम करताना स्थानिक आदिवासी भाषेत पाण्या विषयी जनजागृती केली गेली पाहिजे.

ii.ग्रामसभेच्या माध्यमातून नियोजन - आदिवासी पाड्यामध्ये ज्या काही स्थानिक ग्रामपंचायत च्या ग्रामसभा होतात त्या सभेमध्ये पाणी समस्यावर चर्चा करून सामुहिक निर्णय घेऊन गावकऱ्यांच्या सहभागातून पाणी समिती गठीत केल्यास स्थानिक गावकर्याचा सहभाग वाढवता येऊन पावसाच्या पाण्याचा योग्य वापर करण्या साठी स्वंसखडे, सार्वजनिक तलाव, बंधारे ग्रामनिधीतून केले जाऊ शकतात.

iii.पारंपारिक ज्ञानाचा वापर - पावसाचे पाणी साठवण करण्या साठी जे काही पूर्वी गढ-किले डोंगरातील गुफा या ठिकाणी पारंपारिक ज्ञानाचा वापर करून पाणी साठवले जायचे, त्या ज्ञानाच्या आधारे डोंगरावरून वाहून येणारे पाणी हे नवीन तंत्रज्ञानासोबत सागड घालून पावसाच्या पाण्याचा पुन्हा वापर कसा करता येणार, याची स्थानिक लोकांना जनजागृती केली गेली पाहिजे.

iv.श्रम दान - लोकांना श्रमदानासाठी प्रोस्ताहित करून "एक दिवस पाण्यासाठी" हा उपक्रम राबवून छोटे मातीचे बंधारे, सार्वजनिक तलाव, नाले खोदने ई. साठी प्रोस्ताहित करावे.

v.स्वयसेवी संस्था(NGO) ची मदत - खुप संस्था आहेत त्या मोखाड्या सारख्या ठिकाणी येऊन पाणी समस्या सोडवन्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक मदत करू शकतात.

3. पाण्याचा योग्य वापर:

पृथ्वीवरील सर्व सजीवासाठी पाणी हे अमृत आहे परतुं त्याचा द्रुपयोग हा मानव करत चालला आहे, म्हणून आज पाण्याचा योग्य व काटकसरीने वापर कारणे गरजेचे आहे.

i.घरगुती बचत – घरातील दैनदिन वापरातील पाण्या मध्ये काट कसर करणे, छतावरील पाणी साठवून त्याचा पुन्हा वापर करणे किवा ते जमिनीत जिरवणे, सांडपाणी बंदिस्तगटार किवा पाईप लाईन च्या आधारे शेतामध्ये साठवून शेती साठी पुन्हा वापर करणे, नळातील पाणी वाहून जाऊ नये या साठी योग्य उपाययोजना करणे.

ii.शेती मधील पाण्याची बचत – शेतीमध्ये मर्यादित पाणी वापर करण्या साठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, पिकामध्ये बदल करून कमी पाणी लागणारे पिके घेणे, जमिनीची आद्रता टिकवण्य साठी मंचीक पेपर चा वापर करणे.

4. भूजल पातळीत वाढ करणे:

जमिनीखालील पाण्याची पातळी वाढवण्या साठी खालील उपाय उपयुक्त ठरतील.

i.पावसाच्या पाण्याचे व्यवस्थापन - घर, शाळा, ईमारती, ग्रामपंचायत कार्यालय इत्यादी ठिकाणी रेन वॉटर हार्वेस्टिंग सिस्टीम बसवून ते पाणी जमीन टाक्यामध्ये, विहारी, किवा तलावामध्ये सोडावे.

ii.शेतीत पाण्याचे व्यवस्थापन - शेततलाव, छोटे मातीचे बंधारे, नालाबांध , इत्यादी सोई करून पाणथळ जागा बनवावी जेनेकरून पावसाचे पाणी जमिनीत झिरपून पाण्याची पातळीमध्ये वाढ होणार.

iii.वृशारोपण व जगलाचे व्यवस्थापन - जंगलतोड थांबवून मोठ्या प्रमानात वृशारोपण केल्यास झाडे हि जमिनीची आद्रता टिकवून ठेवण्याचे काम करत असत्तात, त्यामुळे पाणी जमिनीत झिरपते व पाणी पातळी वाढते.

iv.पाणथळ जागचे पुनर जीवन - तलाव, विहीर, खडे, बंधारे यामधील गाळ काढल्यास पाणी साठ मोठा प्रमाणात होऊ शकतो.

5.शासकीय योजना :

सध्या भारत सरकारने व महाराष्ट्र सरकारने पाण्याचे व्यवस्थापन व पाणी समस्या सोडवण्यासाठी अनेक उपाय योजना आणलेल्या आहेत उदा, "मनरेगा, स्वच्छ भारत मिसन, जल जीवन मिसन, अटल भूजल योजना, जलयुक्त शिवार, प्रधानमंत्री हर घर नळ योजना" इत्यादी योजना असून त्याचा प्रभावी वापर होणे गरजेचे आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

निष्कर्ष :

मोखाडा तालुक्यातील पाण्याची टंचाईमुळे आदिवासी समाजाच्या शेती, रोजगार, आरोग्य व शिक्षणावर गंभीर परिणाम होतो. त्यामुळे आर्थिक असुरक्षितता, स्थलांतर व सामाजिक अडचणी वाढतात. ही समस्या दूर करण्यासाठी जलसंवर्धन व शाश्वत उपाययोजना वरील प्रमाणे करणे गरजेच आहे.

संदर्भ:

1. AROEHAN (2021). Bringing Sustainable Transformation to Mokhada.
   NGO Report.
2. https://palghar.gov.in/en/
3. https://thebetterindia.com/
4. https://www.freepressjournal.in/

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकसित भारत 2047 – समग्र सतत विकास की ओर अग्रसर राष्ट्र

डॉ. राखी.के.शाह
सहायक आचार्या,हिन्दी विभाग,जैन (मानद विश्वविद्यालय) एस ओ एस, जे सी रोड , बेंगलोरे
Email: rahki1shah1976@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171020
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 99-102
October 2025

Submitted: 16 Sept. 2025
Revised: 26 Sept. 2025
Accepted: 10 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश

हैं वायु-मण्डल में हमारे गीत अब भी गूंजते,
निर्झर, नदी, सागर, नगर, गिरि, वन सभी हैं कूजते ।
देखो हमारा विश्व में कोई नहीं उपमान था,
नर-देव थे हम और भारत ? देव-लोक समान था ॥
भारत भारती, मैथिलीशरण गुप्त

भारत एक प्राचीन सभ्यता, समृद्ध संस्कृति और अद्वितीय विविधता वाला देश है। अपने गौरवशाली इतिहास में भारत को "सोने की चिड़िया" कहा गया, क्योंकि यह न केवल आर्थिक रूप से सम्पन्न था, बल्कि ज्ञान, विज्ञान, दर्शन और संस्कृति के क्षेत्र में भी अग्रणी रहा। यहाँ की भूमि उपजाऊ थी, प्राकृतिक संसाधनों की भरमार थी। भारत के व्यापारिक संबंध विश्व के अनेक देशों से स्थापित थे। भारतीय सभ्यता में कला, विज्ञान, और साहित्य की उल्लेखनीय प्रगति हुई थी, जिसने दूर-दूर के देशों से विद्वानों और यात्रियों को यहाँ आने के लिए प्रेरित किया। प्राचीन भारत सोने, चाँदी, मसालों और रेशम जैसे मूल्यवान वस्तुओं के व्यापार का प्रमुख केंद्र था। परंतु औपनिवेशिक काल में इसकी समृद्धि को गहरी क्षति पहुँची और स्वतंत्रता के बाद भारत ने पुनर्निर्माण की यात्रा आरंभ की।इसी दिशा में भारत के वर्तमान प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी ने 2047 तक भारत को एक **विकसित, आत्मनिर्भर और समृद्ध राष्ट्र** बनाने का संकल्प लिया है, वह केवल एक लक्ष्य नहीं, बल्कि हर भारतीय का साझा सपना है।

प्रस्तावना

विकसित भारत एक ऐसा स्वप्न है जो भारत की स्वतंत्रता के 100 वर्ष पूरे होने पर भारत को केवल आर्थिक रूप से ही नहीं, बल्कि सामाजिक, पर्यावरणीय, सांस्कृतिक और मानवीय दृष्टि से भी आत्मनिर्भर, समृद्ध, और सतत रूप से विकसित राष्ट्र के रूप में स्थापित करने का संकल्प प्रस्तुत करता है। आज़ादी के अमृतकाल (2022–2047) को भारत सरकार ने "विकसित भारत 2047" के रूप में परिभाषित किया है।

शोध पद्धति यह अध्ययन वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है और इसमें नीति आयोग, आर्थिक सर्वेक्षण तथा सरकारी रिपोर्टों के आंकड़े सम्मिलित हैं।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. राखी.के.शाह, सहायक आचार्या, हिन्दी विभाग,जैन (मानद विश्वविद्यालय), एस ओ एस, जे सी रोड , बेंगलोरे

How to cite this article:
*शाह, . राखी . के . (*2025). *विकसित भारत* 2047 – *समग्र सतत विकास की ओर अग्रसर राष्ट्र.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 99–102. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678193

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678193
OPEN ACCESS

विकसित भारत 2047 की अवधारणा

आज जब स्वतंत्रता के 100 वर्ष पूर्ण होने के —**वर्ष 2047**—की ओर देश अग्रसर है, तब **"विकसित भारत 2047"** का लक्ष्य केवल आर्थिक विकास तक सीमित नहीं, बल्कि एक **समग्र, आत्मनिर्भर, न्यायसंगत, सशक्त और सतत राष्ट्र** के निर्माण का संकल्प है।

शोध का उद्देश्य

"विकसित भारत 2047" का उद्देश्य अगले दो दशकों में भारत को विषवगुरु बनाकर **समावेशी और आत्मनिर्भर राष्ट्र** के रूप में स्थापित करना है। यह केवल आर्थिक रूप से ही विकास नहीं, बल्कि नागरिकों के जीवन की गुणवत्ता में व्यापक सुधार का अभियान है। इस अवधारणा में पाँच प्रमुख स्तंभ हैं

1. आर्थिक सशक्तिकरण,
2. सामाजिक न्याय और समावेशन,
3. पर्यावरणीय संतुलन,
4. तकनीकी नवाचार और ज्ञान आधारित समाज,
5. सुशासन और नागरिक सहभागिता।

समग्र सतत विकास की अवधारणा

"समग्र सतत विकास" का अर्थ है ऐसा विकास जो **आर्थिक प्रगति, सामाजिक समानता और पर्यावरणीय संरक्षण** के बीच संतुलन स्थापित करना । भारत के लिए यह विशेष रूप से प्रासंगिक है क्योंकि यहाँ विविध सामाजिक-आर्थिक स्तरों, भौगोलिक स्थितियों और संसाधनों का असमान वितरण है। सतत विकास का लक्ष्य यह सुनिश्चित करना है कि वर्तमान की आवश्यकताओं की पूर्ति भविष्य की पीढ़ियों के हितों को प्रभावित किए बिना की जाए। संयुक्त राष्ट्र के सतत विकास लक्ष्यों (SDGs) के अनुरूप भारत ने गरीबी उन्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, लैंगिक समानता, स्वच्छ ऊर्जा और जलवायु कार्यवाही जैसे क्षेत्रों में महत्वपूर्ण कदम उठाए हैं।

आर्थिक सशक्तिकरण और आत्मनिर्भरता

भारत के आर्थिक पुनरुत्थान का आधार "**आत्मनिर्भर भारत अभियान"** है, जिसे 2020 में आरंभ किया गया। इसका उद्देश्य भारत को उत्पादन, नवाचार, और सेवा क्षेत्र में स्वावलंबी बनाना है।

"मेक इन इंडिया", "स्टार्टअप इंडिया", "डिजिटल इंडिया", "गति शक्ति योजना" जैसी पहलें भारत को वैश्विक आर्थिक शक्ति बनाने की दिशा में अग्रसर हैं। भारतीय अर्थव्यवस्था वर्तमान में विश्व की पाँचवीं सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था है और 2047 तक इसे **विश्व की शीर्ष तीन अर्थव्यवस्थाओं** में स्थान दिलाने का लक्ष्य है। उद्योग, कृषि और सेवा क्षेत्रों में तकनीकी नवाचार, कौशल विकास और निवेश वृद्धि के माध्यम से भारत "विकसित राष्ट्र" की ओर अग्रसर है।

शिक्षा, नवाचार और ज्ञान आधारित समाज

भारत की नई शिक्षा नीति (**राष्ट्रीय शिक्षा नीति** 2020), देश को "ज्ञान आधारित समाज" की दिशा में ले जाने का सबसे बड़ा कदम है। यह नीति शिक्षा के क्षेत्र तक सीमित न रहकर, मानव संसाधन के समग्र एवं सतत विकास का एक व्यापक दृष्टिकोण प्रस्तुत करती है। इसका उद्देश्य है— शिक्षा को रचनात्मक, अनुसंधान-उन्मुख और कौशलपरक बनाना, क्षेत्रीय भाषाओं के माध्यम से ज्ञान का प्रसार कर ऐसी नई पीढ़ी का निर्माण करना जो विचारशील एवं नवोन्मेषी युवाओं की एक नई पीढ़ी का निर्माण करसके । विश्वविद्यालयों में अनुसंधान, नवाचार और स्टार्टअप संस्कृति को प्रोत्साहन देकर भारत "ज्ञान की अर्थव्यवस्था" (Knowledge Economy) की ओर बढ़ रहा है।

स्वास्थ्य, पोषण और मानव विकास

विकसित भारत की परिकल्पना में नागरिकों का **स्वास्थ्य और पोषण** एक केंद्रीय स्तंभ है। राष्ट्र की वास्तविक प्रगति तभी संभव है जब इसके नागरिक शारीरिक, मानसिक और सामाजिक रूप से स्वस्थ हों। स्वस्थ नागरिक न केवल व्यक्तिगत रूप से सशक्त होते हैं, बल्कि वे सामाजिक और आर्थिक विकास में भी प्रभावी योगदान दे सकते हैं। भारत सरकार ने इस दिशा में कई महत्वपूर्ण योजनाएँ और कार्यक्रम लागू किए हैं, जिनमें प्रमुख हैं:

आयुष्मान भारत: यह योजना सभी वर्गों के नागरिकों को उच्च गुणवत्ता वाली स्वास्थ्य सेवाएँ प्रदान करती है और विशेषकर गरीब एवं वंचित परिवारों के लिए स्वास्थ्य सुरक्षा सुनिश्चित करती है।

राष्ट्रीय पोषण अभियान : यह योजना माताओं, बच्चों और किशोरों के पोषण स्तर में सुधार लाने के लिए समग्र रणनीति अपनाती है।

प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना: इसका उद्देश्य नागरिकों को सुलभ और किफायती स्वास्थ्य सुविधाएँ उपलब्ध कराना है।

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

स्वच्छ भारत अभियान: यह अभियान सार्वजनिक स्वास्थ्य और स्वच्छता के महत्व को बढ़ावा देता है और संक्रामक रोगों के प्रसार को रोकने में भी सहायक है।

इन पहलों का समन्वय न केवल रोगों के उपचार तक सीमित है, बल्कि **स्वस्थ जीवनशैली और रोग निवारण** को बढ़ावा देने पर केंद्रित है। यह दृष्टिकोण मानव विकास के व्यापक आयामों — शिक्षा, रोजगार, सामाजिक सहभागिता और जीवन की गुणवत्ता — को मजबूत करता है। इसके अतिरिक्त, मानसिक स्वास्थ्य, वृद्ध नागरिकों की देखभाल, और ग्रामीण व शहरी क्षेत्रों में समान स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच सुनिश्चित करना भी राष्ट्रीय स्वास्थ्य नीति के प्रमुख उद्देश्य हैं। इस प्रकार, स्वास्थ्य और पोषण के क्षेत्र में समग्र और सतत प्रयास ही भारत को 2047 तक **एक सशक्त, स्वस्थ और मानव संसाधन समृद्ध राष्ट्र** बनाने की दिशा में निर्णायक भूमिका निभाएंगे।

पर्यावरणीय सततता और जलवायु कार्रवाई

विकसित भारत की दिशा में केवल आर्थिक और सामाजिक प्रगति ही पर्याप्त नहीं है; पर्यावरणीय संतुलन और सततता भी उतनी ही आवश्यक है। आज की वैश्विक वास्तविकता यह है कि **जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक संसाधनों की कमी और पर्यावरणीय प्रदूषण** राष्ट्रों के विकास को सीधे प्रभावित कर रहे हैं। इसलिए "विकसित भारत 2047" की अवधारणा में पर्यावरणीय सततता एक अनिवार्य स्तंभ के रूप में सम्मिलित है।

भारत ने इस दिशा में **पंचामृत लक्ष्य** प्रस्तुत किए हैं, जिनका उद्देश्य है—

1. 2070 **तक नेट-ज़ीरो कार्बन उत्सर्जन** प्राप्त करना,
2. अक्षय ऊर्जा स्रोतों से 500 **गीगावॉट हरित ऊर्जा क्षमता** विकसित करना,
3. ऊर्जा मिश्रण में नवीनीकरणीय ऊर्जा का प्रमुख योगदान सुनिश्चित करना,
4. प्राकृतिक संसाधनों के सतत प्रबंधन और संरक्षण को बढ़ावा देना,
5. जीवनशैली और उत्पादन प्रणालियों में पर्यावरणीय जिम्मेदारी को अपनाना।

सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जलविद्युत और हरित हाइड्रोजन जैसे क्षेत्रों में भारत ने वैश्विक नेतृत्व की दिशा में महत्वपूर्ण कदम उठाए हैं। **मिशन लाइफ** (LiFE – Lifestyle for Environment) जैसी पहलें नागरिकों में पर्यावरणीय जागरूकता और जिम्मेदार जीवनशैली को बढ़ावा दे रही हैं। सतत विकास का यह दृष्टिकोण केवल सरकार की जिम्मेदारी नहीं है, बल्कि हर नागरिक और उद्योग को इस दिशा में योगदान देना अनिवार्य है। यह सुनिश्चित करता है कि **आर्थिक प्रगति पर्यावरणीय क्षति के साथ समझौता न करे**, बल्कि प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण और पर्यावरण की सुरक्षा को भी प्राथमिकता दे। पर्यावरणीय सततता और जलवायु कार्रवाई में किये जा रहे प्रयासों के माध्यम से भारत न केवल अपने नागरिकों के लिए सुरक्षित और स्वच्छ वातावरण सुनिश्चित कर रहा है, बल्कि **वैश्विक स्थिरता और जलवायु नेतृत्व** में भी अग्रणी भूमिका निभा रहा है।

सामाजिक न्याय और समावेशन

किसी भी राष्ट्र का विकास तभी सार्थक होता है जब वह **सभी नागरिकों के लिए समान अवसर** सुनिश्चित करता है ।भारत में सामाजिक न्याय की भावना संविधान में निहित है और "विकसित भारत **2047"** इसी भावना का विस्तार है। **नारी शक्ति वंदन अधिनियम (**2023) इस दिशा में ऐतिहासिक कदम है**,** जिसके माध्यम से महिलाओं को विधायिकाओं में **33%** आरक्षण दिया गया है। इसके अतिरिक्त अनुसूचित जाति**,** जनजाति**,** पिछड़े वर्ग और दिव्यांग नागरिकों के सशक्तिकरण हेतु कई योजनाएँ कार्यरत हैं। अतः **"सामाजिक न्याय और समावेशन"** केवल नीति का हिस्सा नहीं**,** बल्कि मानव गरिमा और समान अधिकारों का आधार स्तंभ है। "विकसित भारत **2047"** इसी सोच के माध्यम से एक ऐसे भारत की रचना का संकल्प है**,** जहाँ हर नागरिक सम्मान**,** समानता और अवसर के साथ राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में अपना योदान दे सके ।

डिजिटल भारत और सुशासन

भारत डिजिटल क्रांति के युग में प्रवेश कर चुका है।**"डिजिटल इंडिया", "आधार प्रणाली", "यूनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI)"** और **"ई-गवर्नेंस"** जैसी पहलों ने प्रशासनिक पारदर्शिता, उत्तरदायित्व और दक्षता को नए स्तर तक पहुँचाया है। आज भारत डिजिटल लेनदेन, आधार आधारित सेवाओं और ऑनलाइन शासन व्यवस्था में विश्व में अग्रणी है। इस डिजिटल अवसंरचना ने नागरिकों और सरकार के बीच प्रत्यक्ष संवाद एवं सहभागिता को सुदृढ़ किया है, जिसके परिणामस्वरूप शासन अधिक न्यायसंगत, पारदर्शी और उत्तरदायी बन सका है।

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

अंतरराष्ट्रीय सहयोग और भारत की वैश्विक भूमिका

भारत का दृष्टिकोण केवल घरेलू विकास तक सीमित नहीं है; वह **"विश्व के कल्याण"** के सिद्धांत — *वसुधैव कुटुम्बकम्* — पर आधारित है। भारत आज **G20, BRICS, SCO** और संयुक्त राष्ट्र जैसे मंचों पर **वैश्विक नेतृत्व** की भूमिका निभा रहा है। **G20** की अध्यक्षता के दौरान भारत ने "एक पृथ्वी, एक परिवार, एक भविष्य" का मंत्र दिया, जो वैश्विक एकता और सतत विकास की दिशा में महत्वपूर्ण संदेश था। भारत दक्षिण एशिया में स्थिरता, शांति और विकास का केन्द्र बनकर उभर रहा है।

युवा शक्ति: विकसित भारत की नींव

भारत की लगभग 65% **जनसंख्या** 35 **वर्ष से कम आयु** की है। यह विशाल युवा शक्ति भारत का सबसे बड़ा जनसांख्यिकीय लाभ है। शिक्षित, प्रशिक्षित और नैतिक मूल्यों से संपन्न युवा वर्ग ही "विकसित भारत" का निर्माता होगा।**कौशल भारत मिशन, प्रधानमंत्री युवा योजना,** और **स्टार्टअप इकोसिस्टम** युवाओं को आत्मनिर्भर और नवोन्मेषी बनने का अवसर दे रहे हैं।

विकसित भारत 2047 की चुनौतियाँ- यद्यपि भारत तीव्र गति से प्रगति कर रहा है, फिर भी कुछ प्रमुख चुनौतियाँ बनी हुई हैं —

1. **ग्रामीण-शहरी असमानता:** ग्रामीण क्षेत्रों में रोजगार, शिक्षा और स्वास्थ्य सुविधाओं की कमी।
2. **पर्यावरणीय प्रदूषण:** औद्योगिकरण और नगरीकरण के चलते बढ़ती पर्यावरणीय असंतुलन।
3. **शिक्षा और कौशल में गुणवत्ता का अभाव:** उच्च शिक्षा में शोध और व्यावहारिक ज्ञान की कमी।
4. **प्रशासनिक जटिलताएँ:** नीति-कार्यान्वयन में देरी और नौकरशाही अवरोध।

इन चुनौतियों से निपटने के लिए नीति निर्माण, तकनीकी नवाचार, और नागरिक सहभागिता आवश्यक है।

संभावनाएँ और अवसर

भारत की विशाल जनसंख्या, प्रौद्योगिकी में प्रगति, और हरित ऊर्जा नेतृत्व उसे 2047 तक एक विकसित राष्ट्र के रूप में स्थापित करने की पूर्ण क्षमता प्रदान करते हैं।

डिजिटल नवाचार, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अंतरिक्ष अनुसंधान, और जैव-प्रौद्योगिकी जैसे क्षेत्रों में भारत की उपलब्धियाँ इसे वैश्विक मंच पर अग्रणी बना रही हैं। यदि यह प्रगति समावेशी और सतत बनी रही, तो भारत न केवल आर्थिक महाशक्ति बनेगा, बल्कि **सांस्कृतिक और मानवीय नेतृत्व** में भी अग्रणी रहेगा।

निष्कर्ष

"विकसित भारत 2047**"** केवल एक नीतिगत दस्तावेज़ या सरकारी योजना नहीं है, बल्कि यह 130 करोड़ भारतीयों का सामूहिक संकल्प है। **राष्ट्र निर्माण का जनांदोलन** है। यह वह संकल्प है जो भारत को **आत्मनिर्भर**, **न्यायपूर्ण**, **तकनीकी रूप से उन्नत और सांस्कृतिक रूप से समृद्ध** राष्ट्र के रूप में स्थापित करेगा। इस लक्ष्य की प्राप्ति के लिए सरकार, नागरिक, उद्योग, शिक्षा संस्थान और समाज,सभी को मिलकर प्रयास करने होंगे। विकसित भारत का सपना तब ही साकार होगा जब हर भारतीय इस परिवर्तन यात्रा का सक्रिय सहभागी बनेगा। **विकसित भारत** 2047 भारत के स्वर्णिम अतीत की पुनर्प्राप्ति का नहीं, बल्कि **नवभारत के सृजन** का संकल्प है,जो अपने ज्ञान, संस्कृति, विज्ञान और मानवीय मूल्यों से विश्व को एक नई दिशा देगा। आइए, हम सब मिलकर यह संकल्प लें कि भारत को सुरक्षित, आत्मनिर्भर और समग्र सतत विकास के मार्ग पर अग्रसर करते हुए उसे पुनः विश्व गुरु के रूप में स्थापित करेंगे।

संदर्भ सूची

1. नीति आयोग, Viksit Bharat @2047 – Vision Document (2023)
2. संयुक्त राष्ट्र, Sustainable Development Goals Report (2024)
3. भारत सरकार, राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020
4. आर्थिक सर्वेक्षण 2024–25
5. Mission LiFE Report (2023)

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका

डॉ. भगवान सुरेश मनाळ
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर
Email: bhagwansmanal@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171021
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 103-108
October 2025
Submitted: 18 Sept. 2025
Revised: 29 Sept. 2025
Accepted: 12 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

गोषवारा : -

भारत २१व्या शतकात विकसित राष्ट्र बनण्याच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करीत आहे. 'विकसित भारत @२०४७ ही संकल्पना केवळ आर्थिक विकासावर आधारित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय सक्षमीकरणालाही महत्त्व देते. त्यात महिलांचे आर्थिक व सामाजिक स्थान सुदृढ करणे हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरतो. कारण भारताची अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे व त्यांच्या योगदानाशिवाय विकसित भारताची संकल्पना अपूर्ण राहील. या संशोधनामध्ये महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला केंद्रस्थानी ठेवून, लिंग सक्षमीकरणाचा अभ्यास केला आहे. महिलांना रोजगार, उद्योजकता, शिक्षण, आर्थिक संसाधनांवरील हक्क, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग अशा अनेक स्तरांवर संधी देणे गरजेचे आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्रियांमध्ये अजूनही आर्थिक असमानता, कामगार क्षेत्रातील भेदभाव, अपुरी आर्थिक साक्षरता, तसेच कुटुंबीय व सामाजिक अडथळे दिसून येतात. या संशोधनातून महिलांच्या आर्थिक स्थितीचे सर्वांगीण विश्लेषण, त्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी, सामाजिक-सांस्कृतिक पूर्वग्रह, तसेच सरकारी धोरणे व स्वयंसेवी संस्थांच्या उपक्रमांचा अभ्यास केला आहे.संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यास त्यांच्या वैयक्तिक जीवनमानात सुधारणा होतेच, पण कुटुंब व समाजाच्या प्रगतीसही त्यातून गती मिळते. रोजगार निर्मिती, कौशल्यविकास, सूक्ष्म वित्तसंस्था, डिजिटल व्यवहार, उद्योजकतेसाठी अनुकूल वातावरण यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो व लिंग सक्षमीकरणाला बळकटी मिळते.या संशोधनातील निष्कर्ष सुचवतात की, 'विकसित भारत@२०४७ ची कल्पना प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी महिला आर्थिक सक्षमीकरण हा केंद्रबिंदू असावा. यामुळे भारताच्या सामाजिक रचनेत सकारात्मक बदल घडून येतील व सर्वसमावेशक विकासाची दिशा दृढ होईल.

किवर्ड्स: - लिंग सक्षमीकरण, महिला आर्थिक सक्षमीकरण, विकसित भारत @२०४७ सामाजिक न्याय, उद्योजकता.

प्रस्तावना : -

भारताच्या विकास प्रवासात महिलांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतीय समाजरचनेत परंपरागत दृष्टिकोनामुळे महिलांना दीर्घकाळ आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात मागे ठेवले गेले. परंतु जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण व शिक्षणाचा प्रसार यामुळे महिलांना नव्या संधी उपलब्ध होत आहेत. तरीसुद्धा स्त्री-पुरुष समानता साध्य करण्यासाठी अजून बरेच काही करणे आवश्यक आहे. 'विकसित भारत @२०४७ या ध्येयामध्ये महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण केवळ गरजेचेच नाही तर अपरिहार्य आहे. कारण महिला जेव्हा आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होतात तेव्हा त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, कुटुंबाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारते व समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीस हातभार लागतो. प्रस्तुत संशोधन महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. भगवान सुरेश मनाळ,समाजशास्त्र विभागप्रमुख, श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर - 431109

How to cite this article:
मनाळ, . भगवान . सुरेश . (2025). ***विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 103–108. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678279

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678279

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

संशोधन उद्दिष्टे :-

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या लघुशोध निबंधाच्या माध्यमातून अभ्यास करण्या करिता पुढील काही उद्दिष्टे समोर ठेवली आहेत.

१. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची वर्तमान स्थिती अभ्यासणे.
२. लिंग सक्षमीकरणातील अडथळे व आव्हाने शोधणे.
३. सरकारी व स्वयंसेवी संस्थांच्या योजनांचा प्रभाव तपासणे.
४. महिला आर्थिक सक्षमीकरण व विकसित भारताच्या निर्मितीतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या लघुशोध निबंधाच्या माध्यमातून अभ्यासासाठी समोर ठेवलेल्या उद्दिष्टे नुसार खालील गृहित्कृत्ये आहेत.

१. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे लिंग सक्षमीकरणाचे मूलभूत अधिष्ठान आहे.
२. महिलांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्यास समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो.
३. शासकीय व स्वयंसेवी योजनांचा महिलांच्या जीवनमानावर सकारात्मक परिणाम होतो.
४. विकसित भारताच्या निर्मितीसाठी महिला सक्षमीकरण अपरिहार्य आहे.

संशोधन आराखडा :-

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या लघुशोध निबंधाच्या या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. गंगापूर तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांचे प्रत्यक्ष अनुभव, सरकारी अहवाल, शैक्षणिक संशोधन व समाजशास्त्रीय ग्रंथांचा आधार घेऊन सखोल अभ्यास केला आहे.

नमुना निवड : -

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या संशोधनासाठी गंगापूर तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील निवडक ग्रामीण व शहरी भागातील ५० महिलांचा नमुना निवडण्यात आला आहे. यामध्ये कामगार महिला, गृहउद्योग, स्वयंरोजगार करणाऱ्या महिला, तसेच व्यावसायिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील स्त्रिया यांचा समावेश आहे. नमुना निवड यादृच्छिक नमूना निवड पद्धतीने (Random Sampling) करण्यात आला असून विविध आर्थिक व सामाजिक स्तरांचा विचार करण्यात आला आहे.

संशोधनाच्या अभ्यासाचे सविस्तर विश्लेषण :-

अ) महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची वर्तमान स्थिती —

विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या संशोधनासाठी गंगापूर तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील निवडक ग्रामीण व शहरी भागातील वर्तमान महिलांच्या आर्थिक सहभागात सातत्याने वाढ होत आहे, परंतु हा सहभाग क्षेत्रानुसार, प्रदेशानुसार आणि सामाजिक-आर्थिक स्तरानुसार असमान आहे. शहरी भागात महिलांचे शिक्षणविषयक प्रमाण वाढले आहे आणि औपचारिक नोकऱ्या, सेवा क्षेत्र, लघु-उद्योग, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण व आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांचा प्रकट होणारा सहभाग दिसतो. उदयोन्मुख स्टार्ट-अप क्लस्टर तसेच महिला उद्योजकतेला चालना देणाऱ्या मोहिमांमुळे शहरीस्तरावर काही मोठे बदल दिसत आहेत — परंतु तेही बहुतेक वेळा मध्यम किंवा उच्च शिक्षण-स्तर व आर्थिक साधन उपलब्ध असलेल्या स्त्रियांपुरते मर्यादित राहतात.

गंगापूर तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील स्थिती विशिष्टरित्या वेगळी आहे. येथे महिलांचे रोजगाराचे स्वरूप अधिकतर असंघटित, मौसमी व अर्ध-आधिकारिक आहे — शेतीची कामे, पशुपालन, कुटीर उद्योग, घरगुती सेवांमधील कामे व बांधकाम क्षेत्राचे सहाय्यक कामे इत्यादी. अनेकदा ही कामे पारिश्रमिकशून्य (उपज-आधारित / घरी उत्पादनासाठी उदा. घरच्या शेतात केलेले विविध स्वरूपाची कामे/ शारीरिक श्रम इत्यादि) स्वरूपात असतात, ज्यामुळे महिलांना आर्थिक सुरक्षा, कायदेशीर हक्क व सामाजिक प्रतिष्ठा कमी मिळते. काही प्रमाणात म्हणजेच अगदी थोड्या प्रमाणात ग्रामीण महिलांमध्ये स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे (SHGs) बचत-गुंतवणूक व सूक्ष्मकर्ज उपलब्धीस कारणीभूत ठरले आहे; या गटांमुळे महिलांना लहान उद्योग, हस्तशिल्प, अन्नप्रक्रिया व स्थानिक विक्री नेटवर्कमध्ये प्रवेश मिळू शकतो. तथापि, हे गट नेहमीच सतत उत्पन्ननिर्मितीसाठी पुरेसे बळ देत नाहीत आणि बऱ्याचदा त्यांचे व्यावसायिक क्षमता-निर्माण, बाजारपेठांशी जोडणी व उत्पादन-गुणवत्तेतील सुधारणा करण्यास मर्यादा असतात.

डिजिटल इंडिया आणि मोबाईल इंटरनेटच्या प्रसारामुळे महिला ग्राहक व विक्रेता म्हणून नव्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर येत आहेत; परंतु डिजिटल विभाजन (digital divide) — मोबाईल स्वामित्व, डिजिटल साक्षरता व सुरक्षित ऑनलाईन व्यवहार यातील फरक — ग्रामीण महिला व शहरी महिला यांच्यात स्पष्टपणे दिसतो. जेथे काही स्त्रिया ई-कॉमर्सद्वारे हस्तशिल्प/कृषी उत्पादन विकतात, तिथे अनेकांना ऑनलाईन पेमेंट, लॉजिक व गुंतवणूक धोरण समजत नाही आणि बहुतेक महिलांची याबाबत निरक्षरता दिसून येते.

महिला आर्थिक सक्षमीकरणाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे अंशतः असमान वेतन आणि पदोन्नतीच्या संधींची कमतरता होय. अनेक महिलाना समान कामासाठी कमी वेतन मिळते किंवा अर्ध वेळ काम करायला या महिला भाग पडतात कारण त्यांना घराच्या कर्तव्यांमुळे पूर्ण वेळ उपलब्धता नसते. शिवाय, आर्थिक सुरक्षा व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आवश्यक असलेले मालमत्ता हक्क (जमीन, मालकी पट्टे, बँक खाते व त्याशी निगडित औपचारिक दस्तऐवज) ग्रामीण महिलांमध्ये कमी प्रमाणात आहेत, अनेकदा ही मालमत्ता पुरुषांच्या नावावर नोंदलेली असते. या सर्व बाबी महिला आर्थिक सक्षमीकरणाच्या प्रक्रीयेत अडथळे घालतात.

समारोपतः वर्तमान स्थिती म्हणजे प्रगतीचे संकेत स्पष्ट आहेत (शिक्षण, स्वयंसहाय्यता गट, डिजिटल संधी, योजनांचा प्रसार), परंतु ही प्रगती अपूर्ण आहे कारण ती संरचनात्मक भेद, सामाजिक नियम, बुनियादी पायाभूत सुविधांचा अभाव व बाजारपर्यायांच्या सीमांमुळे ग्रामीण व अल्पसंख्य भागांपर्यंत पोहोचत नाही.

ब) ग्रामीण भागातील लिंग सक्षमीकरणातील अडथळे:-

ग्रामीण परीक्षेत्रात लिंग सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक पातळयांवर अडथळे येतात जसे, वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक. पुढीलप्रमाणे प्रत्येक ठळक अडथळयाचे स्पष्टीकरण व ग्रामीण संदर्भातील परिणाम दिले आहेत.

शिक्षणातील तफावत आणि गुणात्मक मर्यादा :-

ग्रामीण भागात मुलींचे शाळा सोडण्याचे कारणे:

दुर्बल आर्थिक परिस्थिति, कुटुंबाचा दैनंदिन खर्च, आकस्मिक खर्च, आजारपणामुळे दवाखाने आणि औषधीचा भरमसाठ खर्च या सर्व बाबीमुळे ग्रामीण कुटुंबातील मुलींच्या शिक्षणावरील खर्च करण्यात काटकसर केली जाते, घरापासून शाळेचे अंतर जास्त असल्याने शाळेत येण्या जाण्याची समस्या, घराबाहेर मुलींची सुरक्षा व सामाजिक सांस्कृतिक कारणे, इत्यादि प्राथमिक / माध्यमिक शिक्षणातील अपूर्णता पुढे जाताना व्यावसायिक/ तांत्रिक शिक्षणापर्यंत मर्यादित करते. उच्च शिक्षणात सामील झाल्या तरही तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन वा तंत्रशास्त्र या व्यवसायिक क्षेत्रात मुलींचे प्रतिनिधित्व कमी असते, ज्यामुळे उंच पगार व उद्योजकीय संधी मुलींना कमी मिळतात.

सामाजिक व सांस्कृतिक पूर्वग्रह :-

अनेक ग्रामीण समुदायात 'स्त्रीनं घर सांभाळावे' अशी पारंपरिक अपेक्षा कायम आहे. ही अपेक्षा स्त्रियांच्या वेळेवर व मोबिलिटीवर नियंत्रण ठेवते आणि आर्थिक उपक्रमांसाठी आवश्यक असलेली स्वतंत्रता मर्यादित करते. 'आदर' वा 'सन्मान' या संकल्पनांनी अनेकदा स्त्रियांच्या सार्वजनिक भूमिका मर्यादित केल्या जातात. यामुळे व्यावसायिक नेटवर्किंग, बाजार भेटी व प्रशिक्षण शिबिरे ह्या गोष्टींमध्ये त्यांचा सहभाग कमी होतो.

पितृसत्तात्मक संरचना व मालमत्ता हक्कांची मर्यादा :-

जमिनीवर व मालमत्तेवर असलेली अधिकारांची मक्तेदारी पुरुषांच्या नावावर असणे ग्रामीण महिलांना आवश्यक क्रेडिट-ऍक्सेस, कर्जासाठी पत, आणि व्यवसायासाठी सुरक्षा मिळवण्यास अडथळा ठरते. वारसा व कायदेशीर हक्कांचा उपयोग करण्याची जागरूकता कमी असल्यामुळे महिलांना दीर्घकालीन आर्थिक योजनेसाठी वापरण्यात अडचण येते.

सुरक्षिततेचे प्रश्न व सार्वजनिक पायाभूत सुविधांचा अभाव :-

ग्रामीण भागात सार्वजनिक वाहतूक कमकुवत असल्यामुळे महिलांना शाळा / बाजार / नोकरीस नेण्यासाठी सुरक्षित प्रवासाचा अभाव असतो. रात्री कामाच्या वेळा, कामावर जाण्यासाठी लांब अंतर, आणि कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ किंवा छेडछाड यामुळे स्त्रिया बाह्य रोजगार स्वीकारण्यासाठी सहसा तयार होत नाही. तसेच, सार्वजनिक ठिकाणी आणि कामाच्या ठिकाणी शौचालय व पाणी सुविधा नसणे या बाबी मुलींसाठी त्रासदायक असतात.

आर्थिक साक्षरतेचा अभाव व व्यवसाय कौशल्यांचा कमतरता :-

अनेक ग्रामीण महिलांना बँक व्यवहार, कर्ज प्रक्रिया, विमा, डिजिटल पेमेंट प्रणालींविषयी पुरेशी माहिती नसते. या ज्ञानाची कमतरता त्यांना बाजारपेठेत लाभ घेण्यापासून व विविध आर्थिक साधन वापरण्यापासून थांबवते.

सामाजिक संरक्षणाचे अभाव :-

अनौपचारिक कामगार म्हणून कार्यरत असलेल्या महिलांना पगारावरील संरक्षण (पेन्शन / बीमा / सामाजिक सहाय्य) कमी किंवा कधीच नसते. हा अभाव दीर्घकालीन आर्थिक योजना बनविण्यास अडथळा ठरतो.

या सर्व अडथळयांचे संयोजन ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर दीर्घकालीन आणि गुंतागुंतीचे परिणाम करते. त्यामुळे लिंग सक्षमीकरणासाठी वैयक्तिक प्रयत्न पुरेसे नाहीत; परिवर्तनासाठी सामाजिक संरचना, शासकीय धोरणे आणि कायदे, पायाभूत सुविधा आणि बाजार प्रवेश या सर्व पैलूंमध्ये समन्वयित धोरणांची गरज असते.

क) सरकारी धोरणे व स्वयंसेवी उपक्रमांचा प्रभाव :-

सरकारी योजना व स्वयंसेवी संस्था (NGOs) या दोघांनाही महिला सक्षमीकरणासाठी निर्णायक भूमिका घेऊन त्याची अमंलबजावणी करावी लागते. खाली त्यांचे स्वरूप, कार्यपद्धती व ग्रामीण प्रभावाचे फायदे व मर्यादा दिले आहेत.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

स्वयंसहाय्यता गट (SHGs) आणि सूक्ष्म फायनान्स :-

स्वयंसहाय्यता गट ग्रामीण स्तरावर महिलांना बचत करण्याची सवय लावतात, सामूहिकरित्या लहान लहान कर्जाच्या माध्यमातून महिलांना स्वत:च्या आर्थिक उपक्रमांना सुरुवात करता येते, आणि अशा महिलांच्या समूहातून महिलांना सामाजिक समर्थन मिळते. **स्वयंसहाय्यता गटांच्या** माध्यमातून महिलांमध्ये बचतीचे महत्व, आर्थिक निर्णयांमध्ये सहभाग आणि सामूहिक विपणनाचे प्रारंभिक कौशल्य निर्माण होते. परंतु या गटांना बाजारपेठ, गुणवत्ता सवंर्धनासाठीसाठी तांत्रिक मार्गदर्शन आणि मोठ्या थेट क्रेडिट-साधनांशी कनेक्ट होण्यासाठी अधिक संस्थागत रचना व मदतीची आवश्यकता असते, बहुतेक वेळी याची कमतरता अशा **स्वयंसहाय्यता गटांना मिळत नाही.**

क्रेडिट-आधारित योजना (मुद्रा / लघुउद्योग कर्ज) : -

मुद्रा किंवा लघुउद्योग कर्ज या योजनांमुळे महिला बचत गटांना कर्ज प्रवेश सुलभ झाला असला तरी यातील अडथळे कमी झालेले आढळून येत नाही. कर्जासाठी अर्ज प्रक्रियेतील जटिलता, आवश्यक दस्तऐवज, व्यावसायिक व्यवसाय प्रकल्प सादरीकरणाची क्षमता आणि अनुभवाचा अभाव यामुळे महिला बचत गटांना अडचणी येतात. ग्रामीण महिलांना हे सर्व तंत्र शिकवण्याची आवश्यकता आहे, तसेच स्टार्टअप्ससाठी मार्गदर्शन, आणि उत्पादित मालासाठी बाजारपेठा आणि त्याची विक्री करण्यासाठी व्यवस्थापन असणे आवश्यक आहे.

कौशल्य विकास व प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

कौशल्य विकास उपक्रम महिलांना उत्पादन-प्रक्रिया, व्यवसाय व्यवस्थापन व डिजिटलाईजेशनची मूलभूत माहिती देतात. ग्रामीण भागात हे प्रशिक्षण सहज उपलब्ध करण्यासाठी मोबाईल ट्रेनिंग युनिट्स, स्थानिक विद्यालय वा पंचायत केंद्रांत शिबिरे, आणि स्थानिक भाषा/ परंपरागत कौशल्यांसह प्रशिक्षण उपयुक्त ठरते.

स्वयंसहाय्यता गट व सामाजिक उद्यमांचे योगदान :-

स्वयंसहाय्यता गट समुदाय आधारित प्रकल्प, कायदेशीर मार्गदर्शन, बाजार-लिंक आणि ब्रँडिंग सुविधा, तसेच सामाजिक बदलासाठी जनजागरण मोहिम चालवतात. काही सामाजिक उद्यम स्थानिक उत्पादनांना ॲग्रीगेशन करून ऑनलाईन विक्रीपर्यंत पोहोचवतात. परंतु **स्वयंसहाय्यता गटांचा** प्रभाव प्रादेशिक असून त्या दीर्घकालीन वित्तपुरवठा व बृहत धोरणात्मक बदल घडविण्यावर मर्यादित असतात, ज्यासाठी सरकारी सहकार्य आवश्यक आहे.

धोरणात्मक अंमलबजावणीची मर्यादा :-

केंद्र व राज्याच्या योजनांमध्ये अनेकदा योजनांचा लाभ स्थानिक स्तरावर वेळेवर व समावेशकपणे न पोहोचणे, भ्रष्टाचार, माहितीचा अभाव आणि कार्यान्वयनातील समन्वयाचा अभाव दिसतो. ग्रामीण महिला-समूहांचे सबलीकरण करण्यासाठी धोरणांची पातळीवर तपासणी, सहज अर्जक पद्धती, स्थानिक भाषा व सांस्कृतिक अनुकूल उपाय आणि सततचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

सरकारी धोरणे व स्वयंसेवी उपक्रमांनी अनेक बाबतीत महत्त्वाची कामे केली आहेत: आर्थिक प्रवेश, कौशल्य भरती, सामाजिक जागरूकता व तातडीचे मदतकार्य. परंतु प्रभाव टिकवण्यासाठी संरचनात्मक बाजार-सक्षमतेचा विकास, बँक-मार्केट कनेक्शन, जमीन व मालमत्ता हक्कांची सुधारणा व दीर्घकालीन सामाजिक संरक्षण आवश्यक आहे.

ड) विकसित भारत @२०४७ मध्ये महिलांची भूमिका : -

"विकसित भारत @२०४७" च्या दृष्टीने महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण केवळ न्याय संकल्प नाही, तर आर्थिक वाटचालीकरिता व्यवस्था निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. खाली त्याची कारणे आणि ग्रामीण संदर्भात त्यांच्या संभाव्य परिणामांचे सविस्तर विश्लेषण आहे.

मॅक्रो इकॉनॉमिक परिणाम (GDP व उत्पादनक्षमता) : -

स्त्रियांचा कामगार श्रमातील वाढता सहभाग, कामकाजाचे वर्गीकरण, वस्तु उत्पादन व सेवा क्षेत्राची वाढ घडवून आणणे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांची व्यावसायिक संलग्नता (कृषी व्यवसायाशी निगडीत कृषी माल प्रक्रिया उद्योग, जसे पाकीटबंद कृषी उत्पादने, अन्नप्रक्रिया उद्योग, हस्तकला) स्थानिक मूल्य साखळी (value chains) मजबूत करते. परिणामी, स्थानिक उत्पादन व आर्थिक व्यवस्था अधिक स्पर्धात्मक बनते.

मानवी विकास व इतर सामाजिक अनुभव :-

आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांची स्वायत्तता वाढते, शिक्षण, आरोग्य व पोषण यावर अधिक खर्च होतो, जे दैनंदिन जीवनमान व पुढील पिढ्यांच्या संधी सुधारते. ग्रामीण घरांमध्ये महिलांचे निर्णयाधिकार वाढल्यास शाळेतील उपस्थिती, लहान मुलांचे पोषण व आरोग्य सुधारते.

सामाजिक न्याय व लैंगिक समानता : -

आर्थिक सक्षमीकरणामुळे जेव्हा आर्थिक प्रवेश व मालकी अधिकार महिलांना मिळतात, तेव्हा पारंपरिक पितृसत्ताक पद्धतीवर प्रभाव पडतो. महिला जेव्हा आर्थिक स्वरूपात स्वावलंबी होतात, तेव्हा त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत फरक पडतो व समुदायातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे अस्तित्व निर्माण होण्यास मदत होते.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

राजकीय सहभाग व धोरणात बदल :-

आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे महिलांचा स्थानिक शासन, पंचायत व स्थानिक बाजार संघटनांमध्ये प्रतिनिधित्व वाढते; त्यामुळे धोरणे अधिक समावेशक व महिला केंद्री असू शकतात, ज्याचा ग्रामीण पायाभूत सुविधा, ग्रामीण विकास नियोजन, महिला सुरक्षा उपायांवर सकारात्मक परिणाम होईल.

सततता व पर्यावरणीय प्रभाव :-

ग्रामीण महिला पारंपरिक कृषी ज्ञान व नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना अधिक प्रशिक्षण व साधने मिळतील. जलव्यवस्थापन व सेंद्रिय शेती यांतून शाश्वत ग्रामीण विकास साधता येईल. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम मातृत्वामुळे पुढील पिढीचे शैक्षणिक व आरोग्य मानक उंचावतात, ज्यामुळे दीर्घकाळासाठी मानव भांडवल व सामाजिक गतिशीलता यात वाढ होते.

यावरून जर 'विकसित भारत @२०४७' हे लक्ष्य प्राप्त करायचे असेल तर ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आवश्यक आहे, कारण भारताची सर्वाधिक मोठी लोकसंख्या ही ग्रामीण क्षेत्रात आहे. ग्रामीण महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे सुदृढीकरण, शाश्वत शेती व ग्रामीण उद्योजकता वाढणे शक्य होते, ज्यामुळे देशाच्या समग्र आर्थिक व सामाजिक प्रगतीला लक्षणीय चालना मिळेल.

निष्कर्ष :-

वरील विस्तृत विश्लेषणाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक सक्षमीकरण हे बहुआयामी आणि सखोल सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक दृष्टीकोण याची गरज असलेली प्रक्रिया आहे. ग्रामीण संदर्भात याची अंमलबजावणी करताना शाळा, शौचालय व वाहतूक, मालमत्ता हक्क, डिजिटल साक्षरता, SHG बळकटी, प्रशिक्षण व बाजार-कनेक्ट ह्यांचे समन्वित लक्ष आवश्यक आहे. केवळ निधी देणे पुरेसे नाही, कौशल्य, सुविधा, कायदेशीर हक्क आणि सामाजिक बदल एकत्रित करणे गरजेचे आहे, तेव्हाच २०४७ पर्यंत विकसित भारताची समावेशक व टिकाऊ कल्पना प्रत्यक्षात उतरवता येईल.

उपाययोजना :-

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या संशोधनासाठी विश्लेषण करण्यात आलेल्या माहितीवरून खालील काही उपाययोजना महिला सक्षमीकरणासाठी राबविणे गरजेचे आहे.

१. **विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणासाठी** सर्व स्तरांवर महिलांसाठी आर्थिक साक्षरता अभियान राबविणे गरजेचे आहे.

२. ग्रामीण भागात सूक्ष्म वित्त व उद्योजकतेला चालना देणे आवश्यक आहे.

३. शासकीय पातळीवरून तसेच गावपातळीवरील विविध गट आणि समुदाय यांच्या मार्फत महिलांसाठी सामुदायिक सुरक्षित व न्याय्य रोजगार धोरणे राबविणे गरजेचे आहे.

४. ग्रामीण, आदिम आणि दुर्गम भागातील मुलींना शिक्षणात समान व मोफत संधी देणे आणि त्याकरिता त्यांना सर्व सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे.

५. ग्रामीण भागातील महिला, बचत गट, कृषी व्यवसायातील श्रमिक महिला यांच्यासाठी डिजिटल व्यवहारांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम त्यांच्या कार्यस्थळी राबविणे गरजेचे आहे.

६. उद्योग आणि इतर क्षेत्रातील कामाच्या ठिकाणी महिला विरोधी लैंगिक छळविरोधी कठोर उपाय राबविणे गरजेचे आहे.

७. स्वयंसहाय्यता गट व सहकारी संस्थांना बळकटी देणे, महिलांच्या मालकीचे उद्योग प्रोत्साहित करणे,
निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढविणे आणि त्याकरिता प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

"विकसित भारताच्या निर्मितीत लिंग सक्षमीकरण व महिला आर्थिक सक्षमीकरणाची भूमिका" या संशोधनासाठी विश्लेषण करण्यात आलेल्या माहितीवरून हे स्पष्ट होते की, महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यास समाज व राष्ट्राच्या विकासाला नवी गती मिळते. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे केवळ त्यांचे वैयक्तिक सक्षमीकरण नसून संपूर्ण कुटुंब, समाज व राष्ट्राला प्रगत बनविणारे अधिष्ठान आहे. 'विकसित भारत @२०४७ या ध्येयासाठी महिलांचा सहभाग अपरिहार्य आहे. शिक्षण, रोजगार, उद्योजकता, वित्तीय साक्षरता व सामाजिक न्याय या सर्व अंगांनी महिला सशक्त झाल्या तरच भारत खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक व न्याय्य विकास साध्य करू शकेल.

समारोप :-

महिला आर्थिक सक्षमीकरण हा केवळ सामाजिक न्यायाचा मुद्दा नसून तो राष्ट्राच्या प्रगतीचा पाया आहे. आजच्या डिजिटल व जागतिकीकरणाच्या युगात महिलांना समान संधी देणे ही राष्ट्रीय गरज आहे. विकसित भारताच्या निर्मितीत महिलांची भूमिका केवळ सहभागाची नसून नेतृत्वाची असावी. या संशोधनातून स्पष्ट होते की, महिलांच्या प्रगतीशिवाय भारताचा विकास अपूर्ण राहील.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. कुलकर्णी, एस. एम. (२०१८). *'भारतीय स्त्रीचे सामाजिक स्थान', पुणे:* श्रीविद्या प्रकाशन.
२. पाटील, आर. के. (२०१९). *'महिला व समाज परिवर्तन'*, मुंबई: सागर पब्लिकेशन.
३. देशपांडे, ए. एन. (२०२०). *भारतातील स्त्री-पुरुष समानता: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास*. नागपूर: विद्याभारती.
४. जोशी, एम. पी. (२०१७). *महिला आर्थिक सक्षमीकरण व ग्रामीण विकास*. कोल्हापूर: सूर्यप्रकाशन.
५. पवार, एस. डी. (२०२१). *स्त्रीवाद व लिंग अभ्यास*. पुणे: त्रिवेणी प्रकाशन.
६. गायकवाड, व्ही. बी. (२०१६). *स्वयंमदत गट व स्त्रियांची प्रगती*. मुंबई: प्रगती प्रकाशन.
७. शिंदे, पी. आर. (२०१८). *महिला उद्योजकता: संधी व आव्हाने*. सोलापूर: भारत बुक हाऊस.
८. काले, डी. एच. (२०२२). *समकालीन भारतीय समाजातील स्त्रिया*. औरंगाबाद: अक्षरधारा.
९. चव्हाण, के. डी. (२०१५). *लिंग समानता: एक सामाजिक विश्लेषण*. कोल्हापूर: नूतन प्रकाशन.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

सरफोजी राजे भोसले दुसरे यांचे धार्मिक क्षेत्रातील योगदान: एक ऐतिहासिक अध्ययन

अमितकुमार गणेश शिंगणे
संशोधक विद्यार्थी एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज मेहकर, जि. बुलढाणा.
Email: amitshingane156@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171022
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 109-113
October 2025
Submitted: 18 Sept. 2025
Revised: 29 Sept. 2025
Accepted: 12 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश :

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला, तंजावरच्या मराठा संस्थानाचे शेवटचे सार्वभौम शासक, सरफोजी राजे भोसले दुसरे (कार्यकाळ १७९८-१८३२) यांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीकडे राजकीय सत्ता गमावल्यानंतर आपले लक्ष धार्मिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक क्षेत्राकडे वळवले. प्रस्तुत शोधनिबंध हा युक्तिवाद करतो की, सरफोजी राजांचे धार्मिक योगदान हे केवळ परंपरेचे पालन नव्हते, तर वसाहतवादी दबावाला दिलेले एक सुजाण आणि सर्जनशील उत्तर होते. त्यांनी हिंदू धर्माचे संरक्षण, मंदिरांचा जीर्णोद्धार, सर्वधर्मसमभावाचे पालन, सरस्वती महाल ग्रंथालयाचा विस्तार, कला-संस्कृतीचे संवर्धन आणि सामाजिक सेवा यांसारख्या विविध मार्गांनी आपले 'सांस्कृतिक सार्वभौमत्व' स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. राजकीय शक्तीच्या ऱ्हासामुळे त्यांना आपली ओळख आणि वारसा टिकवण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधावे लागले आणि त्यांनी धर्म, ज्ञान आणि कला यांना आपले माध्यम बनवले. त्यांच्या कार्यावर युरोपीय प्रबोधनकालीन विचारांचा प्रभाव होता, जो त्यांनी भारतीय परंपरेशी कुशलतेने जोडला आणि एक चिरस्थायी वारसा निर्माण केला. तो वारसा त्यांच्या धार्मिक क्षेत्रातील योगदान या कार्यातंर्गत प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यासाला आहे.

मुख्य शब्द: सरफोजी राजे दुसरे, तंजावर, धार्मिक योगदान, बृहदीश्वर मंदिर, सरस्वती महाल ग्रंथालय, सर्वधर्मसमभाव, छत्रम, सांस्कृतिक सार्वभौमत्व.

प्रस्तावना :

सरफोजी राजे भोसले दुसरे (इ.स. १७७७-१८३२) हे तंजावरच्या मराठा संस्थानाचे शेवटचे सार्वभौम शासक होते. सरफोजी राजे भोसले दुसरे हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वंशातील भोसले घराण्याचे वंशज होते. तंजावरचे तत्कालीन शासक राजा तुळजाजी यांनी २३ जानेवारी १७८७ रोजी सरफोजींना दत्तक घेतले. परंतु, तुळजाजींच्या मृत्यूनंतर त्यांचे सावत्र भाऊ अमरसिंह यांनी तंजावरची गादी बळकावली, ज्यामुळे सरफोजी राजांना काही काळ सत्तेपासून दूर राहावे लागले. या काळात त्यांचे शिक्षण डॅनिश मिशनरी रेव्हरंड ख्रिश्चन फ्रेडरिक श्वार्ट्झ यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले, ज्यामुळे त्यांना पाश्चात्य आणि भारतीय ज्ञानाचा मिलाफ असलेले शिक्षण मिळाले. इ.स. १७९८ मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मदतीने त्यांनी आपली गादी परत मिळवली. परंतु, १७९९ च्या तहानुसार, त्यांना आपल्या राज्याचे सर्व प्रशासकीय अधिकार ब्रिटिशांना सोपवावे लागले, ज्यामुळे ते केवळ नाममात्र शासक राहिले. राजकीय सत्ता

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अमितकुमार गणेश शिंगणे,संशोधक विद्यार्थी ,एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,मेहकर, जि. बुलढाणा.

How to cite this article:
*शिंगणे, . अमितकुमार . गणेश . (*2025). ***सरफोजी राजे भोसले दुसरे यांचे धार्मिक क्षेत्रातील योगदान: एक ऐतिहासिक अध्ययन.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 109–113.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17678304

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678304
OPEN ACCESS

गमावल्यानंतर, सरफोजी राजांनी आपली सर्व ऊर्जा आणि संसाधने धार्मिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक क्षेत्रांत केंद्रित केली. हा शोधनिबंध त्यांच्या धार्मिक क्षेत्रातील योगदानावर प्रकाश टाकतो. ज्यामधून दिसून येते की, त्यांचे धार्मिक कार्य केवळ परंपरेचे पालन नव्हते, तर वसाहतवादी काळात स्वतःची ओळख आणि वारसा टिकवण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधण्याचा एक सुजाण प्रयत्न होता. त्यांनी धर्म, ज्ञान आणि कला यांना आपले माध्यम बनवून एक चिरस्थायी धार्मिक वारसा निर्माण केला तो वारसा समजून घेणे हाच सदर शोधनिबंधाचा मानस आहे.

उद्दिष्ट्ये :

- सरफोजी राजांनी हिंदू मंदिरांचे, विशेषतः बृहदेश्वर मंदिराच्या, जीर्णोद्धार आणि संरक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.
- सरफोजी राजांच्या सर्वधर्मसमभाव धोरणाचा अभ्यास करणे, ज्यामध्ये ख्रिश्चन आणि इस्लाम धर्माला दिलेल्या राजाश्रयाचा समावेश आहे.
- सरस्वती महाल ग्रंथालयाच्या माध्यमातून धार्मिक आणि तात्त्विक ज्ञानाच्या संवर्धनातील सराफोजी राजांच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे.
- धार्मिक कला, संगीत आणि सामाजिक सेवा (छत्रम) यांच्या माध्यमातून त्यांनी 'धर्म राज्यम' ही संकल्पना कशी साकारली, याचे मूल्यांकन करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये तंजावर येथील सरस्वती महाल ग्रंथालयातील ऐतिहासिक दस्तऐवज यांचा आधार घेण्यास प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. त्यासोबतच शिलालेख, प्रवासवर्णने आणि आधुनिक विद्वानांनी केलेले अभ्यास यांसारख्या दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करून माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण केले आहे. सरफोजी राजांच्या धार्मिक योगदानाचा त्यांच्या काळातील राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास करून त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

साहित्याचा आढावा :

सरफोजी राजे दुसरे यांच्यावर अनेक अभ्यासपूर्ण लेखन झाले आहे, ज्यात त्यांच्या सरस्वती महाल ग्रंथालयातील योगदान, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि प्रशासकीय सुधारणांवर भर देण्यात आला आहे. अनेक इतिहासकारांनी त्यांच्या कला आणि साहित्य प्रेमाचे कौतुक केले आहे. तथापि, त्यांच्या धार्मिक कार्याकडे केवळ एका राजाचे कर्तव्य म्हणून पाहिले जाते. फार कमी अभ्यासांमध्ये त्यांच्या धार्मिक योगदानाला वसाहतवादी दबावाला दिलेले एक धोरणात्मक आणि बौद्धिक उत्तर म्हणून पाहिले गेले आहे. हा शोधनिबंध हीच उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यांच्या धार्मिक कार्यामागील व्यापक राजकीय-सांस्कृतिक हेतूंचे विश्लेषण करतो.

विषयाचे महत्त्व :

सरफोजी राजे दुसरे यांच्या धार्मिक योगदानाचा अभ्यास अनेक दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. वसाहतवादी काळात भारतीय संस्थानांना अनेकदा निष्क्रिय, प्रतिगामी किंवा केवळ ब्रिटिशांचे अंकित म्हणून चित्रित केले जाते. सरफोजी राजांचा अभ्यास या प्रतिमेला छेद देतो. तो एका अशा भारतीय शासकाचे चित्र उभे करतो, ज्याने राजकीय पराधीनतेच्या काळातही आपली सर्जनशीलता, बौद्धिक क्षमता आणि दूरदृष्टी वापरून धार्मिक क्षेत्रात अतुलनीय कार्य केले. त्यांचे जीवन हे परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील यशस्वी समन्वयाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्यांनी केवळ भारतीय ज्ञानाचे जतन केले नाही, तर पाश्चात्य ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून ज्ञानाच्या आदान-प्रदानासाठी एक महत्त्वाचे केंद्र निर्माण केले. धार्मिक सहिष्णुता, लोककल्याण आणि ज्ञानाची उपासना या मूल्यांवर आधारित त्यांचे राज्य, आजच्या काळातही एक अनुकरणीय आदर्श प्रस्तुत करते. म्हणून, सरफोजी राजांच्या कार्याचे ऐतिहासिक अध्ययन हे केवळ एका राजाच्या धार्मिक कामगिरीचे मूल्यांकन नाही, तर ते वसाहतवादी भारतातील एका सर्जनशील प्रतिकाराचे आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे प्रेरणादायी पर्व आहे.

विषय विवेचन:

सरफोजी राजे भोसले दुसरे यांनी राज्याच्या संरक्षकाची आणि धर्माच्या रक्षकाची आपली भूमिका अत्यंत गांभीर्याने पार पाडली. मर्यादित राजकीय सामर्थ्य असूनही, त्यांनी मंदिरांच्या माध्यमातून आपल्या धार्मिक सार्वभौमत्वाचा ठसा उमटवला. सरफोजी राजांनी आपल्या राज्याभिषेकानंतर उचललेले पहिले आणि सर्वात महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे तंजावरच्या ११ व्या शतकातील भव्य बृहदेश्वर मंदिराची प्रतिष्ठा पुन्हा प्रस्थापित करणे. हे मंदिर चोळ साम्राज्याच्या वैभवाचे प्रतीक होते. ब्रिटिशांनी या मंदिराच्या परिसरात आपले सैन्य तळ ठोकले होते, ज्यामुळे मंदिराचे पावित्र्य भंग झाले होते. सरफोजी राजांनी सर्वप्रथम या ब्रिटिश सैनिकांना मंदिरातून बाहेर काढले आणि त्यानंतर संपूर्ण मंदिराचे शास्त्रोक्त पद्धतीने शुद्धीकरण केले. त्यांनी केवळ शुद्धीकरणच केले नाही, तर मंदिराच्या जीर्णोद्धाराचे मोठे काम हाती घेतले. मंदिराच्या भिंती आणि छतांवर त्यांनी सुंदर भित्तिचित्रे रंगवून घेतली. विशेष म्हणजे, त्यांनी मंदिराच्या मुख्य गोपुरावर (विमानम्) वीज कोसळण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी 'लायटनिंग रॉड्स' बसवले. ही कृती त्यांच्या दृष्टिकोनाची द्योतक आहे; ज्यात पारंपरिक धार्मिक श्रद्धेसोबतच आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञानाचाही स्वीकार होता.

भोसले घराण्याचा शिलालेख :

१८ व्या शतकाच्या अखेरीस ब्रिटिशांशी झालेल्या तहामुळे सरफोजी राजांची राजकीय सत्ता नाममात्र उरली होती. लष्करी सामर्थ्याच्या आधारे आपल्या सत्तेची वैधता सिद्ध करणे अशक्य झाल्याने, त्यांनी एका दूरगामी सांस्कृतिक आणि धार्मिक मार्गाचा अवलंब केला. आपल्या राजवटीतील सर्वात पवित्र आणि चिरस्थायी अशा बृहदेश्वर मंदिराच्या नैऋत्येकडील भिंतीवर त्यांनी आपल्या भोसले घराण्याचा समग्र इतिहास मराठीत कोरवला. हा शिलालेख जगातील सर्वात लांब शिलालेखांपैकी एक मानला जातो. या कृतीमागे एक सखोल राजकीय विचार होता. या शिलालेखाद्वारे त्यांनी तंजावरच्या मराठा भोसले घराण्याला थेट चोळ साम्राज्याच्या महान वारशाशी जोडले. यामुळे, राजकीय सार्वभौमत्व गमावलेले असतानाही, ऐतिहासिक आणि धार्मिक सार्वभौमत्वावर आपला हक्क त्यांनी कायमस्वरूपी प्रस्थापित केला. हा शिलालेख म्हणजे इतिहासाच्या माध्यमातून कोरलेले एक राजकीय जाहीरनाच होता.

नवीन मंदिरांची उभारणी :

सरफोजी राजे केवळ जुन्या मंदिरांच्या जीर्णोद्धारावर थांबले नाही तर तंजावरमध्ये नवीन मंदिरांचीही उभारणी केली. त्यांनी मंदिराच्या आवारात १०८ शिवलिंगांची स्थापना केली आणि गणपती मंदिरासारखी नवीन देवळे बांधली. यामध्ये विठोबा मंदिर, मणिकर्णिकेश्वर मंदिर आणि काशी विश्वनाथर मंदिर यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या नवीन मंदिरांच्या उभारणीतून त्यांनी आपल्या राजधानीतील धार्मिक जीवनाला अधिक चालना दिली आणि एक कुशल निर्माता म्हणूनही आपली ओळख निर्माण केली.

तीर्थयात्रा आणि धार्मिक विधी :

सरफोजी राजांनी तीर्थयात्रा आणि धार्मिक विधींचा वापर केवळ वैयक्तिक श्रद्धेचे प्रदर्शन म्हणून न करता, आपल्या सार्वभौमत्वाच्या सूक्ष्म प्रदर्शनासाठी केला. १७९९ च्या तहानुसार राज्याचा बहुतेक भूभाग ब्रिटिशांच्या हवाली केल्यानंतर आणि स्वतः केवळ तंजावरच्या किल्ल्यापुरते मर्यादित झाल्यानंतर, सरफोजी राजांनी इ.स. १८०१-०२ मध्ये एक भव्य तीर्थयात्रा आयोजित केली. या यात्रेत त्यांनी कावेरी नदीच्या काठावरील प्राचीन चोळ साम्राज्याच्या (चोळनाडू) हृदयात असलेल्या शंभरहून अधिक मंदिरांना भेट दिली. तंजावरच्या कोणत्याही शासकाने यापूर्वी इतकी व्यापक तीर्थयात्रा केली नव्हती. यात्रेमागे एक गहन राजकीय आणि प्रतीकात्मक उद्देश होता. यात्रेमुळे त्यांना आपल्या पूर्वीच्या प्रदेशात राजकीय प्रशासक म्हणून नव्हे, तर सर्वोच्च धार्मिक संरक्षक म्हणून फिरण्याची संधी मिळाली. प्रत्येक तीर्थक्षेत्री स्नान, पूजा, दान आणि पितरांसाठी तर्पण यांसारखे विधी करून त्यांनी त्या भूमीशी आणि तेथील प्रजेशी आपले आध्यात्मिक नाते अधिक दृढ केले. ही यात्रा म्हणजे एक प्रकारे प्रतीकात्मक 'दिग्विजय' होता, ज्याद्वारे त्यांनी आपले 'धार्मिक सार्वभौमत्व' प्रस्थापित केले; एक असे क्षेत्र ज्यावर ब्रिटिशांचे नियंत्रण नव्हते. या यात्रेचे वर्णन त्यांच्या दरबारातील कवी 'शिवा' यांनी 'श्री महाराज सरभेंद्रतीर्थावली' या मराठी काव्यात अजरामर केले आहे.सरफोजी राजांनी आपल्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात, १८२० साली, काशी (वाराणसी) येथे एक मोठी तीर्थयात्रा केली. या यात्रेत त्यांच्यासोबत पंडित, लेखक आणि कलाकारांचा मोठा ताफा होता. या यात्रेचे दोन मुख्य उद्देश होते: एक, वैयक्तिक धार्मिक कर्तव्यपूर्ती करणे आणि दुसरे, सरस्वती महाल ग्रंथालयासाठी उत्तर भारतातील ज्ञानकेंद्रांमधून संस्कृत हस्तलिखिते आणि ग्रंथ गोळा करणे. त्यांनी यात्रेदरम्यान आपल्या लवाजम्याच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

सोबत औषधांच्या पेट्या आणि शस्त्रक्रियेची उपकरणेही नेली होती, हे त्यांच्या सर्वांगीण नियोजनाचे आणि प्रजेच्या कल्याणाच्या भावनेचे द्योतक आहे.

धर्म राज्यम :

सरफोजी राजांनी धर्माला सामाजिक सेवेशी जोडले यालाच 'धर्म राज्यम' म्हणजे सामाजिक सेवेतून धार्मिक कर्तव्यपूर्ती असे म्हणतात. त्यांनी यात्रेकरूंसाठी अनेक छत्रम म्हणजेच धर्मशाळा बांधल्या. जिथे वाटसरुंसाठी मोफत भोजन, वैद्यकीय सेवा आणि शिक्षणाची सोय केली जात. आजच्या आधुनिक कल्याणकारी केंद्राप्रमाने त्यांनी छत्रम उभारले होते.

सर्वधर्मसमभाव आणि उदारमतवाद :

सरफोजी राजांच्या धार्मिक धोरणाचे सर्वात उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा सर्वसमावेशक आणि उदारमतवादी दृष्टिकोन. त्यांनी इ.स. १८२१ मध्ये कांची मठाची कुंभकोणम येथे 'कुंभकोणम मठ' म्हणून स्थापना केली आणि अनेक वेदपाठशाळांना आश्रय दिला. त्यांचे बालपण आणि शिक्षण रेव्हरंड श्वार्ट्झ यांच्यासारख्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या सहवासात गेल्यामुळे त्यांच्या विचारांवर पाश्चात्य प्रबोधनकालीन मूल्यांचा प्रभाव होता. आपले गुरू रेव्हरंड श्वार्ट्झ यांच्याबद्दलच्या कृतज्ञतेपोटी आणि आपल्या उदारमतवादी धोरणाचा भाग म्हणून, सरफोजी राजांनी ख्रिस्ती संस्थांना नेहमीच उदार आश्रय दिला. त्यांनी तंजावरमध्ये एक भव्य चर्च बांधून दिले आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या शाळांना आणि इतर संस्थांना वेळोवेळी आर्थिक मदत केली. त्यांनी मिशनरी शाळांमधील शिक्षण पद्धतीचे कौतुक केले आणि त्यातील अनेक चांगल्या गोष्टी आपल्या शिक्षण सुधारणांमध्ये समाविष्ट केल्या.

सरफोजी राजांनी आपल्या पूर्वजांची परंपरा पुढे चालू ठेवत मुस्लिम धर्मियांच्या श्रद्धास्थानांनाही सन्मान आणि आश्रय दिला. त्यांनी नागोर दर्ग्याच्या वार्षिक 'कंदुरी' उत्सवासाठी चादर आणि इतर सामग्री पाठवण्याची प्रथा कायम ठेवली आणि तंजावरमधील बडे हुसेन दर्ग्यालाही राजाश्रय दिला. या सर्वसमावेशक धोरणामागे केवळ वैयक्तिक उदारमतवाद नव्हता, तर राज्यात सामाजिक सलोखा आणि शांतता टिकवून ठेवण्याची एक सुजाण राजकीय दृष्टी होती. आपल्या राज्यातील सर्व धर्मीयांना समान वागणूक देऊन, त्यांनी एका न्यायप्रिय आणि प्रबुद्ध शासकाची प्रतिमा निर्माण केली, जी त्यांना त्यांच्या समकालीन अनेक शासकांपेक्षा वेगळी ठरवते.

सरस्वती महाल ग्रंथालय :

सरफोजी राजांनी सरस्वती महाल ग्रंथालयाला ज्ञानाच्या एका मंदिराचे स्वरूप दिले. त्यांनी युरोपातून सुमारे ४,००० ग्रंथ आणि भारतभरातून हजारो हस्तलिखिते गोळा करून ग्रंथालयाचा विस्तार केला. सरस्वती महाल ग्रंथालयात वेद, धर्मशास्त्र, शैव, वैष्णव आणि जैन धर्मावरील हजारो हस्तलिखिते आहेत, जी त्यांच्या व्यापक धार्मिक संग्राहक वृत्तीची साक्ष देतात. त्यांनी १८०५ मध्ये दक्षिण भारतातील पहिले देवनागरी लिपीचे मुद्रणालय स्थापन केले, ज्यामुळे धार्मिक आणि इतर ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे शक्य झाले.

धार्मिक कला आणि संस्कृतीचे संवर्धन :

धार्मिक कला आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी कला आणि धर्म हे अविभाज्य घटक होते. यासाठी सरफोजी राजांनी संगीत आणि नृत्याला राजाश्रय दिला. त्यांच्या काळात संगीताचे त्रिमूर्ती (त्यागराज, मुथुस्वामी दीक्षितर, श्यामा शास्त्री) तंजावर परिसरात कार्यरत होते. त्यांनी 'तंजावर चौकडी'ला आश्रय दिला, ज्यांनी भरतनाट्यमच्या आजच्या प्रचलित स्वरूपाचा पाया घातला. त्यांनी 'भागवतम' या पारंपरिक नृत्य-नाटिकेला पुनरुज्जीवित केले. सरफोजी राजे स्वतः एक विद्वान कवी आणि संगीतकार होते. त्यांनी 'देवेंद्र कुरवंजी' सारखे प्रसिद्ध नृत्य-नाट्य लिहिले.धार्मिक कला आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी १८०५ मध्ये, सरफोजी राजांनी दक्षिण भारतातील पहिले देवनागरी लिपीचे मुद्रणालय 'नवविद्या कलानिधी वर्णयंत्र शाळा' स्थापन केले. या मुद्रणालच्या स्थापनेमागची त्यांची दूरदृष्टी म्हणजे आपण जतन केलेल्या हस्तलिखितांना लोकांपर्यंत पोहोचविणे होता. या मुद्रणालयाच्या माध्यमातून त्यांनी अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ छापून ज्ञानाच्या प्रसाराला मोठी चालना दिली.

निष्कर्ष :

सरफोजी राजे भोसले दुसरे यांचे धार्मिक क्षेत्रातील योगदान हे वसाहतवादी काळातील आपली ओळख आणि वारसा टिकवण्यासाठी आखलेली एक दूरदृष्टीची योजना होती. बृहदेश्वर मंदिराचा जीर्णोद्धार आणि त्यावर स्वतःच्या वंशाचा इतिहास कोरणे, हे त्यांचे राजकीय विधान होते. सर्व धर्मांना समान आश्रय देऊन त्यांनी एका उदारमतवादी आणि प्रबुद्ध शासकाची प्रतिमा निर्माण केली. सरस्वती महाल ग्रंथालय आणि मुद्रणालयाच्या माध्यमातून त्यांनी ज्ञानाचे जतन आणि प्रसार करून एक 'बौद्धिक साम्राज्य' उभारले.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

कला आणि सामाजिक सेवेला धर्माशी जोडून त्यांनी 'धर्म राज्यम' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणली. त्यांचे कार्य हे पूर्व आणि पश्चिम यांच्यातील विचारांचा समन्वय होते, जिथे परंपरेचा आदर आणि आधुनिकतेचा स्वीकार यांचा सुंदर मिलाफ दिसतो. राजकीयदृष्ट्या पराभूत होऊनही, सांस्कृतिक आणि धार्मिक नेतृत्वाने एक राजा आपला वारसा कसा चिरंतन करू शकतो, याचे सरफोजी राजे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहेत.

संदर्भ सूची :

1. Bhosle, P. P. S. R., - *Contributions of Thanjavur Maratha Kings* (2nd ed.), Notion Press, 2017.
2. Sastri, P. P. S., - A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Vol X Vyakarana, The Administrative Committee With Grant In Aid Sanctioned By The Government Of Madras, 1930.
3. Subramanian, K. R., - *Maratha Rajas of Tanjore*, K. R. Subramanian Company, 1928.
4. Venkata Ramaiah, M., - *Social and Political Life of Maratha Rulers of Thanjavur (Tamil)*, Tamil University, 2015.
5. Wujastyk, D., - Kriti Rakshana - Thanjavur Library as a Realm of Knowledge, University College London, 2006.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

'हाच माझा मार्ग' या आत्मचरित्रातील कलाविश्वामध्ये सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यात असलेल्या संघर्षमयी यशयात्रेचे चित्रण अभ्यासणे

जतिन रमेश कदम[1] डॉ. भगवानसिंग अभिमानसिंग राजपूत[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी
[2]मार्गदर्शक (मुंबई विद्यापीठ)
Email: jatinkadam7867@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171023
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 114-118
October 2025
Submitted: 18 Sept. 2025
Revised: 29 Sept. 2025
Accepted: 12 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश

हा शोधनिबंध ज्येष्ठ कलावंत **सचिन पिळगावकर** यांच्या **'हाच माझा मार्ग'** या आत्मचरित्रातील त्यांच्या संघर्षमय यशयात्रेचा आणि कलाविश्वातील योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास करतो. पाच दशकांहून अधिक काळ चित्रपटसृष्टीत कार्यरत असलेले सचिन पिळगावकर हे केवळ अभिनेता नसून, लेखक, गायक, परीक्षक आणि यशस्वी दिग्दर्शक म्हणून ओळखले जातात.आत्मचरित्राचे शीर्षक, ज्या चित्रपटासाठी त्यांना बालकलाकार म्हणून पहिला राष्ट्रीय पुरस्कार (१९६३) मिळाला, त्याच **'एकला'** चित्रपटाच्या नावावरून घेण्यात आले आहे. या आत्मचरित्रातून त्यांचे खडतर जीवनानुभव, वैयक्तिक आणि व्यावसायिक स्तरावरचा संघर्ष तसेच कुटुंबियांवरील आर्थिक जबाबदारीचे चित्रण केले आहे, जी त्यांच्या वडिलांच्या प्रिंटिंग प्रेसला आग लागल्यानंतर त्यांच्यावर लहान वयातच आली. या अनुभवातून त्यांनी "थेट घुसून करून शिकणे" (Learning by doing) ही वृत्ती अंगीकारली.या लेखात, मराठी संगीत नाटकांच्या सुवर्णयुगातील त्यांच्या बालपणीच्या संस्कारांचा आणि गुरुदत्त यांच्या 'कागज़ के फूल' या चित्रपटाचे दिग्दर्शनाच्या दृष्टीने केलेल्या सखोल अभ्यासाचा आढावा घेतला आहे, ज्यामुळे त्यांची कलात्मक दृष्टी विकसित झाली. हा अभ्यास त्यांच्या कलात्मक प्रवासातील मूल्यांचा, प्रेरणादायी विचारांचा आणि मराठी व हिंदी चित्रपटसृष्टीतील त्यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा सखोल वेध घेतो.

मुख्य शब्द-

सचिन पिळगावकर,हाच माझा मार्ग (आत्मचरित्र),संघर्षमय यशयात्रा,बाल कलाकार (Child Artist),दिग्दर्शक (Director)कलाविश्व,मराठी चित्रपटसृष्टी ,राष्ट्रीय पुरस्कार

प्रास्ताविक

अभिजीत पेंढारकर लिखित हाच माझा मार्ग या सचिन पिळगावकर यांचे आत्मचरित्र म्हणजे त्यांचा जीवन प्रवास अधोरेखित करत आहे.त्यांच्या आत्मचरित्रातील कलाविश्वामध्ये आयुष्यात घडलेल्या संघर्षमयी यशयात्रेचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सचिन यांच्या चित्रपट क्षेत्रातील वाटचालीला पन्नासहून अधिक वर्षे झाली आहेत. बालपणापासून ते आतापर्यंतचा त्यांचा चित्रपट क्षेत्रातील जीवनप्रवास थक्क करणार आहे. चित्रपट क्षेत्रातील त्यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते. कलाकार, लेखक, गायक, परीक्षक, दिग्दर्शक अशा नानाविध भूमिकांमधून यशस्वीपणे वाटचाल करताना त्यांची अनुभवाची शिदोरी वृद्धिंगत होत गेली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
जतिन रमेश कदम,संशोधक विद्यार्थी,डॉ. भगवानसिंग अभिमानसिंग राजपूत, मार्गदर्शक (मुंबई विद्यापीठ)

How to cite this article:
*कदम, . जतिन . रमेश ., & राजपूत, . भगवानसिंग . अभिमानसिंग . (*2025). '*हाच माझा मार्ग या आत्मचरित्रातील कलाविश्वामध्ये सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यात असलेल्या संघर्षमयी यशयात्रेचे चित्रण अभ्यासणे.* Journal of Research & Development, 17(10(I)), 114–118. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678333

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678333

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

हेच अनुभव पुस्तक रूपात यावेत अशी रसिक प्रेक्षकांची इच्छा त्यांनी पूर्ण केली.सन १९६३ साली सचिन यांना हाच माझा मार्ग एकला या चित्रपटासाठी उत्कृष्ट बाल कलाकार म्हणून मिळालेला पहिला राष्ट्रीय पुरस्कार त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देऊन गेला. आपले आयुष्य ज्या चित्रपटामुळे बदलले त्याचे शीर्षक हाच माझा मार्ग हे आत्मचरित्राचे शीर्षक ठेवण्यासाठी ते आग्रही होते. सचिन यांचे आत्मचरित्र म्हणजे त्यांचे खडतर मेहनतीच्या जीवनानुभवाचे शब्दांकन आहे. वैयक्तिक व व्यावसायिक स्तरावर अनेकांनी मदत केल्याने मी असा घडू शकलो असे ते म्हणतात. या अनुभवांचा लाभ नवोदित कलाकारांना नक्कीच होईल यात शंकाच नाही,तसेच पीएच. डी. करणाऱ्या संशोधकांना आत्मचरित्राचा सखोल अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असे हे पुस्तक आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१) निवडलेल्या आत्मचरित्रातील विविध घटकांच्या कलाविश्वातील परिघाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

२) निवडलेल्या आत्मकथनातील सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीचा अभ्यास करून त्याद्वारे कलात्मक परिप्रेक्ष्याचा शोध घेणे.

शोधनिबंधाची व्याप्ती व मर्यादा :-

प्रस्तुत विषयाच्या व्याप्तीचा विचार करता, सचिन पिळगावकर यांचे आत्मचरित्र हे तब्बल सहा दशके मराठी तसेच हिंदी सिनेसृष्टीत उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या एका बहुआयामी व ज्येष्ठ कलाकाराचे आत्मचरित्र असल्याने, त्याचा अभ्यास करताना या विषयाची व्यापकता व बहुआयामी स्वरूप प्रकर्षाने जाणवते. या विषयावर आतापर्यंत काही अभ्यासकांनी चिकित्सक व सूक्ष्म अभ्यास केलेला आढळतो, तसेच आजही या विषयावर संशोधनकार्य सुरू आहे.

तथापि, या क्षेत्रातील उपलब्ध संशोधन हे बहुधा त्रोटक स्वरूपाचे असून, काही मुद्द्यांच्या अनुषंगाने अनेक बाबी अद्यापही अल्पस्पर्शित राहिलेल्या दिसतात. त्यामुळे त्या दुर्लक्षित अंगांचा सखोल व सर्वसमावेशक अभ्यास करण्याची आवश्यकता जाणवते.

या संशोधनासाठी निवडलेले आत्मचरित्र हे कलाकाराच्या स्वतःच्या दृष्टीकोनातून घडविलेले असून, त्यातील अनुभव, मत–मतांतरे, आणि त्याची वैयक्तिक विचारसरणी यांच्या आधारे उभे राहते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाची मर्यादा ही कलाकाराच्या आत्मानुभवावर आधारित दृष्टिकोनापुरतीच मर्यादित राहते.

संशोधन पद्धती :

१) ग्रंथालयीन संशोधन पद्धत

विषय विवेचन :-

मराठी चित्रपटसृष्टीतील एक सर्वगुणसंपन्न व्यक्तिमत्त्व म्हणजे सचिन पिळगावकर. अभिनेता, दिग्दर्शक, निर्माता, लेखक आणि गायक या सर्व भूमिका त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडल्या आहेत. बाल कलाकार म्हणून आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात करणाऱ्या सचिन यांनी अत्यंत लहान वयातच अभिनय क्षेत्रात आपले वेगळे स्थान निर्माण केले. त्यांच्या कारकिर्दीची सुरुवात "एकला" या चित्रपटातून झाली आणि त्या पहिल्याच चित्रपटासाठी त्यांना राष्ट्रीय उत्कृष्ट बालकलाकार पुरस्कार प्राप्त झाला. हीच त्यांच्या यशस्वी आणि दीर्घ कलाजीवनाची पायाभरणी ठरली.सचिन पिळगावकर यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात "हाच माझा मार्ग" या शीर्षकातून आपल्या जीवनप्रवासाचा प्रामाणिक आणि प्रेरणादायी आलेख उभा केला आहे. या आत्मचरित्रात त्यांनी बालपणापासून आजवरच्या कलात्मक प्रवासातील अनुभव, संघर्ष, साधना आणि यश यांचे जिवंत चित्र रंगवले आहे. मराठी तसेच हिंदी चित्रपटसृष्टीत अर्धशतकाहून अधिक काळ सातत्याने कार्यरत राहून त्यांनी प्रेक्षकांच्या मनात विशेष स्थान निर्माण केले आहे.या संशोधन लेखात आपण "हाच माझा मार्ग" या आत्मचरित्राच्या माध्यमातून सचिन पिळगावकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, कलात्मक प्रवासाचा आणि जीवनदृष्टीचा सखोल अभ्यास करणार आहोत. तसेच त्यांच्या आत्मचरित्रातून प्रकट होणाऱ्या मूल्यांचा, प्रेरणादायी विचारांचा आणि मराठी चित्रपटसृष्टीवरील त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू समजून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.सचिन पिळगावकर यांच्या बालपणाचा काळ हा मराठी रंगभूमीवरील संगीत नाटकांच्या सुवर्णयुगाचा काळ होता. त्या काळात संगीत नाटक हा लोकांच्या मनोरंजनाचा आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचा प्रमुख प्रकार होता. घराघरात संगीत नाटकांची गाणी गुणगुणली जात, नाट्यप्रयोगांना प्रचंड गर्दी होत असे, आणि कलाकार समाजात अत्यंत मानाचे स्थान मिळवत असत.

या काळात "सुवर्णतुला," "मंदार मला," "प्रीतीसंगम," "कट्यार काळजात घुसली," "सौभद्र" अशी अनेक गाजलेली संगीत नाटके प्रेक्षकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवत होती. या नाटकांमध्ये श्रीमंत काव्य, लयबद्ध गाणी, दर्जेदार अभिनय आणि शास्त्रीय संगीताचा संगम आढळून येत होता. वसंतराव देसाई, सुधीर फडके, पं. जितेंद्र अभिषेकी, जयमाला शिलेदार, भालचंद्र पेंढारकर यांसारख्या दिग्गजांनी या काळात संगीत नाट्यपरंपरेला नवे आयाम दिले.अशा या समृद्ध कलाक्षेत्रातच सचिन पिळगावकर यांनी आपल्या अभिनय कारकिर्दीची सुरुवात केली. लहान वयातच रंगभूमीवरील वातावरण, संवादांची लय, गाण्यांचा ठेका आणि अभिनयातील आत्मीयता त्यांनी आत्मसात केली. "एकला" या चित्रपटातील त्यांच्या भूमिकेने त्यांच्या अंगभूत कलागुणांना राष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळवून दिली. या संगीत नाट्यप्रधान वातावरणानेच त्यांच्या कलात्मक संवेदनांना दिशा दिली आणि पुढे त्यांनी मराठी व हिंदी चित्रपटसृष्टीत एक सर्वगुणसंपन्न कलाकार म्हणून आपली ओळख निर्माण केली.सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्याच्या आरंभीच त्यांच्या नावातच एक कलात्मक परंपरेचा ठसा दिसून येतो. त्यांचे वडील शरद पिळगावकर हे स्वतः संवेदनशील, सुसंस्कृत आणि कलाप्रेमी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांना संगीतकार सचिन देव बर्मन (S. D. Burman) यांचे संगीत अतिशय आवडत असे. एस. डी. बर्मन यांच्या गाण्यांमधील सुरांची माधुरी, भावनांची सूक्ष्म अभिव्यक्ती आणि शास्त्रीयतेचा संगम हे शरद पिळगावकर यांना अत्यंत भावत असे. त्यांच्या संगीतावरील या प्रगाढ प्रेमातूनच त्यांनी आपल्या मुलाचे नाव "सचिन" असे ठेवले.हे नाव केवळ एक ओळख नव्हते, तर ते एका संस्काराचे प्रतीक ठरले. बालपणापासूनच सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यात संगीत, नाट्य आणि कलात्मकता हे घटक नैसर्गिकरीत्या मिसळले गेले. संगीताच्या सुरांनी आणि कलाप्रेमी वातावरणाने त्यांची अभिरुची घडवली, ज्याचा परिणाम त्यांच्या अभिनयशैलीत, दिग्दर्शनात आणि

संवादप्रदर्शनात स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांच्या नावातच असलेला "सचिन देव बर्मन" यांचा प्रभाव पुढे त्यांच्या कलात्मकतेच्या स्वरूपात प्रकट झाला, असे म्हणणे अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

सचिन पिळगावकर यांचा जन्म 1957 साली झाला. त्यांचा लहानपणीचा काळ म्हणजे सुमारे 1954 ते 1965 या दशकातील भारतीय चित्रपटसृष्टीचा सुवर्णकाळ मानला जातो. त्या काळात हिंदी चित्रपटसृष्टीत लक्ष्मीकांत–प्यारेलाल, तलत मेहमूद, मोहम्मद रफी, लता मंगेशकर, हेमंतकुमार, आणि श्यामलाल चव्हाण यांसारख्या दिग्गज कलाकारांनी संगीत आणि गायनाच्या क्षेत्रात अपार लोकप्रियता मिळवली होती.संगीतप्रधान चित्रपट, भावस्पर्शी गाणी आणि दर्जेदार कथा या काळाचे वैशिष्ट्य होते. या सांस्कृतिक वातावरणातच सचिन पिळगावकर यांचे बालपण गेले. त्यामुळे त्यांच्या संवेदनशील आणि कलात्मक व्यक्तिमत्त्वावर त्या काळातील संगीत, चित्रपट आणि नाट्यसंस्कृतीचा खोलवर प्रभाव पडला. या प्रभावामुळेच त्यांनी अत्यंत लहान वयात अभिनयकलेत प्रवेश करून स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले.सचिन पिळगावकर यांचा बालपणाचा काळ म्हणजे 1950 च्या दशकाचा उत्तरार्ध. हा काळ भारतीय चित्रपटसृष्टीत मोठ्या बदलांचा होता. त्या वेळी प्रभात फिल्म कंपनी, म्हणजेच प्रभात स्टुडिओ, हा पुण्यातील सर्वात प्रतिष्ठित आणि ऐतिहासिक चित्रपटनिर्मिती केंद्र होता. व्ही. शांताराम, व्ही. दामले, एस. फातेळाल, के. डोंगरे आणि एस. कुंठे या दिग्गजांनी 1929 साली स्थापन केलेल्या प्रभात स्टुडिओने मराठी आणि हिंदी चित्रपटांना नवे आयाम दिले. संत तुकाराम, कुंकू, अमर ज्योती, शेजारी, मनोहर यांसारख्या चित्रपटांनी भारतीय सिनेमाच्या इतिहासात अमिट ठसा उमटवला.परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात आर्थिक अडचणींमुळे आणि बदलत्या तंत्रज्ञानामुळे प्रभात फिल्म कंपनी हळूहळू बंद पडली. सुमारे 1950–1954 च्या दरम्यान हा ऐतिहासिक स्टुडिओ सरकारच्या ताब्यात गेला. पुढे या जागेवर भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या शैक्षणिक विकासासाठी केंद्र सरकारने "Film and Television Institute of India (FTII)" ही संस्था स्थापन केली.

1958 साली स्थापन झालेली ही संस्था आज भारतीय तसेच जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. इथेच पुढे अनेक नामवंत दिग्दर्शक, अभिनेते आणि तंत्रज्ञ घडले — जसे की शबाना आझमी, जया बच्चन, नसीरुद्दीन शाह, राजकुमार हिरानी, इत्यादी.या संक्रमणाच्या काळात, म्हणजेच प्रभातपासून एफटीआयआयपर्यंतच्या प्रवासात, भारतीय चित्रपटसृष्टी परंपरागत नाट्यप्रधान चित्रपटांपासून तांत्रिक आणि कलात्मक प्रयोगशीलतेकडे वळली. हाच काळ होता जेव्हा बालकलाकार म्हणून सचिन पिळगावकर यांची कारकीर्द सुरू झाली — आणि त्यांनी जुन्या परंपरेचा गाभा आणि नव्या चित्रपटभाषेचा आत्मा यांचा सुंदर संगम आपल्या अभिनयातून दाखवला.

सचिन पिळगावकर यांच्या कलात्मक प्रवासाची सुरुवात अत्यंत लहान वयातच झाली. त्यांचे पहिले सार्वजनिक प्रदर्शन हे केवळ साधे नृत्यप्रदर्शन नव्हते, तर एका भविष्यातील ताऱ्याचा जन्मच होता. त्या वेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. मारोतराव कन्नमवार, जे विदर्भातील लोकप्रिय नेते होते, यांच्या उपस्थितीत सुमारे सोळा हजार प्रेक्षकांसमोर सचिन यांनी रंगमंचावर आपला पहिला इव्हेंट सादर केला.या कार्यक्रमात त्यांनी "याहू! कोई मुझे जंगली कहे" या लोकप्रिय हिंदी गीतावर नृत्य सादर केले. त्या काळात शम्मी कपूर यांचे हे गाणे युवकांमध्ये प्रचंड लोकप्रिय होते, आणि ते गाणे मंचावर सादर करणे हे धाडसी आणि प्रभावी ठरले. फक्त काही वर्षांचा असलेला हा लहान मुलगा — सचिन — आत्मविश्वासाने, तालात, आणि अभिनयपूर्ण अंगविक्षेपांसह हे नृत्य सादर करताना पाहून प्रेक्षक मंत्रमुग्ध झाले.या घटनेने सचिन यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील आत्मविश्वास, कलात्मकता आणि रंगमंचावरची नैसर्गिक उपस्थिती अधोरेखित केली. त्या एका कार्यक्रमानंतर त्यांच्या आयुष्यातील कलात्मक प्रवासाची दिशा ठरली. प्रेक्षक आणि आयोजक या दोघांनीही त्यांच्यातील असामान्य प्रतिभा ओळखली. पुढे लवकरच त्यांना चित्रपटात काम करण्याची संधी मिळाली आणि "एकला" या चित्रपटातील भूमिकेसाठी त्यांनी राष्ट्रीय उत्कृष्ट बालकलाकार पुरस्कार मिळवला.या पहिल्या नृत्यप्रदर्शनाने सचिन पिळगावकर यांची कारकीर्द जणू एका तेजस्वी सुरुवातीने उजळली. महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक क्षेत्रात तो क्षण आजही एक प्रेरणादायी पायरी म्हणून लक्षात ठेवला जातो.

सचिन पिळगावकर यांच्या कलात्मक प्रवासात अभिनयाइतकीच दिग्दर्शनाची आवड आणि दृष्टी महत्त्वाची ठरली आहे. या दिग्दर्शनाची बीजे त्यांच्या तरुणपणीच रोवली गेली. सुप्रसिद्ध चित्रपट निर्माता-दिग्दर्शक गुरुदत्त यांचा "कागज के फूल" (1959) हा चित्रपट त्यांनी पहिल्यांदा पाहिला तेव्हा ते अजून बालकलाकार होते. मात्र, हा अनुभव त्यांच्या आयुष्यातील एक निर्णायक कलात्मक टप्पा ठरला.सामान्य प्रेक्षक या चित्रपटाकडे भावनिक किंवा कथानकाच्या दृष्टीने पाहत होते, पण सचिन पिळगावकर यांनी तो दिग्दर्शकाच्या नजरेतून पाहिला. त्यांनी या चित्रपटाचा प्रत्येक शॉट, कॅमेऱ्याचा कोन, प्रकाशयोजना, दृश्यातील नाट्यमयता, पार्श्वसंगीताचा वापर आणि भावनांचा प्रवाह या सर्वांचा अभ्यास केला. इतकेच नव्हे, तर त्यांनी "कागज के फूल" हा चित्रपट सलग नऊ तास पुन्हा पुन्हा पाहिला — केवळ त्यातील दिग्दर्शन समजून घेण्यासाठी.गुरुदत्त यांची दिग्दर्शनशैली – नाट्य आणि वास्तवाचा संगम, सिनेमॅटिक सौंदर्य, आणि संवादांमधील भावनिक सूक्ष्मता – याने सचिन यांच्या मनावर खोल छाप पाडली. त्या निरीक्षणातूनच त्यांच्या दिग्दर्शनाची दृष्टी आकार घेऊ लागली. पुढे जेव्हा त्यांनी "आशीर्वाद टेलेफिल्म्स" आणि विविध मराठी तसेच हिंदी चित्रपटांचे दिग्दर्शन केले, तेव्हा गुरुदत्त यांच्या कलात्मकतेचा तो प्रभाव त्यांच्या शैलीत स्पष्टपणे जाणवतो.या घटनेने हे अधोरेखित केले की सचिन पिळगावकर हे केवळ अभिनयकलेचे विद्यार्थी नव्हते, तर सिनेमा या कलामाध्यमाचा विद्यार्थी म्हणून अभ्यासक होते. गुरुदत्त यांच्यावरील त्यांचा आदर आणि दिग्दर्शनावरील त्यांची जिज्ञासा यांनी त्यांना एका सर्वगुणसंपन्न कलाकारापासून दूरदृष्टी असलेल्या दिग्दर्शकापर्यंत पोहोचवले.

सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यातील प्रारंभीचा काळ केवळ अभिनयाचा नव्हता, तर तो संघर्ष आणि जबाबदारीचा होता. लहान वयातच आयुष्याने त्यांच्यासमोर अनेक कठोर वास्तव उभे केले. त्यांचे वडील शरद पिळगावकर प्रिंटिंग प्रेस चालवत होते; मात्र अचानक लागलेल्या आगीत प्रेसचे मोठे नुकसान झाले आणि संपूर्ण कुटुंब आर्थिक अडचणीत सापडले. घरातील जबाबदाऱ्या वाढल्या, आणि त्या काळात केवळ काही वर्षांच्या सचिनवर कुटुंबाच्या उपजीविकेची जबाबदारी आली.त्या वेळी ते फक्त सहावीपर्यंत शिक्षण पूर्ण

करू शकले. सातवीत असतानाच त्यांना अभिनयाची संधी मिळाली आणि चित्रपटसृष्टीत ते पूर्णपणे गुंतले. शाळा, शिक्षण, बालमैत्री यापेक्षा आर्थिक स्थैर्य आणि जबाबदारी हे त्यांच्या आयुष्याचे प्राथमिक ध्येय बनले. मिळेल ते चित्रपट स्वीकारावे लागत होते — कारण प्रत्येक भूमिकेमागे घराचा संसार उभा होता.त्या काळात सचिन यांनी अनेक लहानमोठ्या भूमिका केल्या, काही वेळा गणपती उत्सवांमध्ये रेकॉर्ड डान्स सादर केले, तर कधी नाट्यप्रयोगांत सहाय्यक भूमिका केल्या. त्यांना कोणतेही काम लाजिरवाणे वाटले नाही; उलट, प्रत्येक संधीला त्यांनी शिकण्याचा आणि अनुभव घेण्याचा मार्ग मानला.त्या कठीण काळानेच त्यांना एक महत्त्वाचा जीवनधडा दिला — "कोणतेही काम हलके नसते." प्रत्येक प्रयत्न, प्रत्येक मेहनत आणि प्रत्येक अनुभव यांत काहीतरी शिकण्यासारखे असते, हे त्यांनी त्या वयात जाणले.या संघर्षाच्या काळानेच सचिन यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला घडवले, त्यांना आत्मविश्वास, कष्टप्रेम, आणि वास्तवदृष्टी दिली. पुढे त्यांनी जेव्हा मराठी आणि हिंदी चित्रपटसृष्टीत नाव कमावले, तेव्हा त्या प्रत्येक यशामागे या संघर्षकाळाची भक्कम पायाभरणी होती.

सचिन पिळगावकर यांचे व्यक्तिमत्त्व केवळ कलात्मकतेपुरते मर्यादित नाही; त्यांच्या लहानपणापासूनच नैतिकता, संयम आणि साधेपणा हे जीवनतत्त्व त्यांच्या वर्तणुकीत दिसून येते. वडिलांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत किचकट असताना, सचिन यांनी स्वतःच्या नावाची नेमप्लेट लावणे कधीही योग्य नाही असे समजले. ही बाब केवळ शालीनतेची नव्हे, तर व्यक्तिमत्वातील मोठेपणाचे दर्शन आहे.
सचिन यांना माहित होते की, नावाची नेमप्लेट लावणे हे व्यक्तीला मानाचे वाटते, परंतु जर ते गरजेपेक्षा अधिक महत्त्वाकांक्षेपणे किंवा स्वतःच्या गौरवासाठी असेल, तर ते अपयशी ठरू शकते. त्यांनी या मूलतत्त्वाला प्राधान्य दिले आणि स्वतःचे नाव कधीही कोणत्याही जागी अधोरेखित केले नाही, अगदी जेव्हा ते चित्रपटसृष्टीत प्रसिद्ध झाले.ही साधी पण प्रभावी वृत्ती त्यांच्या जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर दिसते — अभिनय, दिग्दर्शन, सार्वजनिक कार्यक्रम किंवा व्यक्तिगतरित्या. सचिन यांचा हा गुण केवळ त्यांना आदरणीय बनवतो असे नाही, तर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची शुद्धता आणि आत्मसन्मान देखील प्रकट करतो. आजही त्यांचा हा जीवनधडा — "साधेपणा, कर्तव्य आणि नैतिक मूल्यांना महत्त्व देणे" — सर्वांसाठी प्रेरणास्त्रोत आहे.

सचिन पिळगावकर यांच्या आयुष्यात कुटुंबाचे महत्त्व नेहमीच स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांच्या पत्नी सुप्रिया पिळगावकर हिने सुरुवातीला चित्रपटसृष्टीत काम केले, परंतु विवाहानंतर सचिनला वाटत होते की तिच्या कल्याणासाठी आणि कुटुंबाच्या स्थैर्यासाठी तिला चित्रपटात काम करणे आवश्यक नाही. सचिनच्या या विचारामागे त्यांच्या कुटुंबाच्या पारंपरिक मूल्यांचा आणि जबाबदाऱ्यांचा आदर दिसून येतो.परंतु, सचिनच्या आईच्या सल्ल्याने परिस्थिती बदलली. त्यांच्या आईने सुप्रियाला समजावून सांगितले की तिच्या कलात्मक प्रतिभेला संधी देणे महत्त्वाचे आहे, आणि योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यास ती आपल्या कुटुंबासाठीही जबाबदारी निभावू शकते. या समजूतदार संवादामुळे सुप्रिया पुन्हा चित्रपटसृष्टीत सक्रिय झाली आणि तिचे कलात्मक योगदान सुरु राहिले.
ही घटना सचिन पिळगावकर यांची संवेदनशीलता, कुटुंबातील मतभेद सामोरे जाण्याची क्षमता आणि निर्णय घेण्याची परिपक्वता अधोरेखित करते. तसेच, कलाक्षेत्रातील निर्णय हे केवळ वैयक्तिक पसंतीवर आधारित नसतात, तर त्यामध्ये कुटुंबीयांचा समज, मार्गदर्शन आणि सामंजस्य देखील महत्त्वाचा असतो, हे यातून स्पष्ट होते.सचिन पिळगावकर यांच्या कलात्मक प्रवासाचा हा टप्पा केवळ अभिनयापुरता मर्यादित नव्हता; त्याच वेळी त्यांना आर्थिक जबाबदाऱ्याही सांभाळाव्या लागल्या. 1975 ते 1985 या दशकात, सचिनला टीव्ही मालिकेतून आणि चित्रपटातून आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होऊ लागले, विशेषतः "तू तू मै मै" मालिकेतून. तथापि, त्या काळात त्यांच्या कुटुंबावर आर्थिक ताण होता, कारण त्यांच्या वडिलांचे निधन झालेले होते आणि घराच्या खर्चाची जबाबदारी त्यांच्यावर आली होती.त्यावेळी त्यांना मिळालेली कमाई फारशी स्थिर किंवा प्रशस्त नव्हती, त्यामुळे प्राप्तिकर भरण्याची संधी कधीच आली नाही. आर्थिक अडचणींमुळे त्यांनी स्वतःच्या गरजा आणि कलाक्षेत्रातील महत्वाच्या संधी यांच्यात संतुलन साधले. या संघर्षाने त्यांना कर्तव्यपरायणता, मेहनत आणि जबाबदारी यांचे महत्त्व शिकवले.

सचिन यांचा हा अनुभव दर्शवतो की, यश फक्त प्रतिभा आणि संधीवर अवलंबून नसते; आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींवर मात करून, सातत्याने प्रयत्न करत राहणे देखील तितकेच महत्त्वाचे असते. या काळातील संघर्ष आणि जबाबदारीचा अनुभव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला घडविणारा ठरला आणि पुढील यशाच्या प्रवासात त्यांना अधिक सक्षम आणि ठाम बनविला.सचिन पिळगावकर यांनी आपल्या कारकिर्दीत लवकरच समजून घेतले की बदलत्या परिस्थितीत वेगवान आणि आत्मनिर्भर असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांना अनुभव आला की, नव्या गोष्टी शिकण्यासाठी पारंपरिक पद्धत — आधी शिकणे आणि नंतर करणे — प्रत्येक वेळेस शक्य नसते, विशेषतः जेव्हा संधी आणि स्पर्धा सतत वाढत असते.त्यामुळे सचिन यांना असा दृष्टिकोन मिळाला की "थेट घुसून करून शिकावे" — म्हणजे अनुभवातून, प्रत्यक्ष काम करताना नवीन कौशल्य आत्मसात करणे. ही मानसिकता केवळ त्यांना अभिनयातच नव्हे, तर दिग्दर्शन, नृत्य, संवादसाधन आणि विविध कलात्मक प्रयोगातही वेगवान आणि प्रभावी बनवणारी ठरली.ही वृत्ती त्यांच्यातील आत्मविश्वास, तात्काळ निर्णयक्षमता आणि कष्टप्रेम यांचे प्रतीक ठरली. बदलत्या कलाक्षेत्रातील गतीशी जुळवून घेण्यासाठी, प्रत्येक संधीला पूर्णपणे आत्मसात करून शिकणे, हे त्यांनी लहानपणापासूनच अंगीकारले. या दृष्टिकोनामुळे त्यांचा कलात्मक प्रवास अधिक गतिमान, सर्जनशील आणि यशस्वी झाला.सचिन पिळगावकर हे केवळ एक प्रतिभावान कलाकार नाहीत, तर समाजाबद्दल जागरूक आणि वैचारिक दृष्टिकोन असलेले व्यक्तिमत्त्व आहे. याचे उत्तम उदाहरण आहे त्यांच्या चित्रपट "नवरा माझा नवसाचा" चा शूटिंग काळ. हा शूटिंग पितृपक्षात सुरु झाला, जेव्हा बहुसंख्य लोक पारंपरिक पद्धतीने अंधश्रद्धा पाळतात. परंतु सचिन हे अंधश्रद्धा न मानणारे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवणारे होते.त्यांनी या परिस्थितीचा आदर राखत स्वतःचे शूटिंग सुरु केले आणि त्यातून त्यांनी दाखवले की कलात्मक कामावर श्रद्धा किंवा अंधविश्वास यांचा परिणाम नसतो; मेहनत, निपुणता आणि कार्यक्षमतेवर विश्वास ठेवणे महत्त्वाचे आहे. हे त्यांचे दृष्टिकोन केवळ व्यक्तिगत नव्हते, तर कलाकार म्हणून त्यांच्या निर्णयप्रक्रियेवरही प्रभाव टाकणारे ठरले.

सचिनच्या या भूमिकेतून दिसून येते की, त्यांनी सांस्कृतिक परंपरा आणि आधुनिक विचार यांच्यात संतुलन साधण्याचे धैर्य दाखवले. अंधश्रद्धा न मानण्याची त्यांची वृत्ती, कलाक्षेत्रातील व्यावसायिकता आणि व्यक्तिगत आत्मविश्वास यांचा संगम त्यांच्या कार्यशैलीत स्पष्टपणे दिसतो.

संदर्भसूची :-

1. पिळगावकर, सचिन. (2020). हाच माझा मार्ग. मुंबई: मनोविकास प्रकाशन.

→ हे सचिन पिळगावकर यांचे आत्मचरित्र आहे; प्रमुख प्राथमिक स्रोत (Primary Source).

2. पिळगावकर, सचिन. (2008). सचिन... आमचा सचिन (दिग्दर्शक: सचिन पिळगावकर). झी मराठी.

→ दूरदर्शनवरील विशेष कार्यक्रम व मुलाखतींचा संदर्भ.

3. साप्ताहिक सामना, लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स — सचिन पिळगावकर यांच्या कारकिर्दीवरील लेख, मुलाखती व समीक्षा (2000–2024).

4. YouTube. (2021–2024). “Sachin Pilgaonkar Interview / Biography / Journey in Cinema.”
उपलब्ध व्हिडिओ मुलाखती (Zee Marathi, ABP Majha, Lokmat, etc.).

5. IMDB (Internet Movie Database). (2024). Sachin Pilgaonkar – Filmography.
https://www.imdb.com/name/nm0683528/

6. Kulkarni, Shanta. (2015). Marathi Cinema: A Cultural Journey. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.

→ मराठी चित्रपटसृष्टीतील संदर्भ व पार्श्वभूमी विश्लेषण.

7. Joshi, Prakash. (2018). भारतीय आत्मचरित्र साहित्याचा अभ्यास. मुंबई: कंटिनेंटल प्रकाशन.

→ आत्मचरित्र या साहित्यप्रकाराचा सैद्धांतिक अभ्यास.

8. Nadkarni, Manohar. (2019). “Marathi Cinema in Transition: The Role of Actor-Directors.” Journal of Indian Film Studies, खंड 12, अंक 3, पृ. 45–58.

9. मराठी चित्रपट महामंडळ (MCAI) अहवाल — मराठी चित्रपट क्षेत्रातील योगदानावरील आकडेवारी व माहिती.

10. सामाजिक माध्यमे (Facebook, Instagram, X) — सचिन पिळगावकर यांच्या अधिकृत खात्यांवरील पोस्ट्स आणि विधानं (2020–2025).

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

भारतीय प्रजासत्ताकाचे अमृत महोत्सवी आकलन

डॉ भगवान लोखंडे
द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळा जि.रायगड
Email: bmllokhande13578@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171024
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 119-124
October 2025

Submitted: 18 Sept. 2025
Revised: 29 Sept. 2025
Accepted: 12 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आपण 2022 सालापासून साजरा करतो आहोत. 2025 हे वर्ष भारतीय प्रजासत्ताकाचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष आहे. वास्तविक स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवापेक्षाही भारतीय प्रजासत्ताकाचा सुवर्ण महोत्सव खऱ्या अर्थाने भारतीयांची स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकशाही प्रती असणाऱ्या संवेदना, बांधिलकी व भविष्याची दृष्टी व्यक्त करण्याच्या साठी महत्त्वाचा ठरतो. कारण 1950 च्या दशकात आफ्रिका व आशिया खंडातील बहुसंख्य देशांना स्वातंत्र्य मिळाले.परंतु मिळालेले ते स्वातंत्र्य बहुसंख्य देशांना टिकवता आले नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जवळजवळ सर्वच देशांनी लोकशाही शासनपद्धतीचा अंगीकार केला मात्र त्या देशांमध्ये लोकशाही ही अतिशय अल्पकाळापुरतीच पाहुणी म्हणून राहिली व परत ते देश निरंकुश शासन पद्धतीच्या वेगवेगळया प्रारूपांचे बळी ठरले.भारत हा एकमेव असा देश आहे ज्या देशाने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्रजासत्ताकाची स्थापना केली व हे प्रजासत्ताक आज दिमाखाने अमृत महोत्सवी वर्षांमध्ये प्रवेशित झाले आहे. भारतीय प्रजासत्ताकाच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात भारतीय संविधानाचे यश, भारतीय संविधानाची वाटचाल व भारतीय प्रजासत्ताकाचे भविष्य या दृष्टीने सातत्यानं विचारमंथन,तत्वचिंतन, आकलन व समाजाच्या विविध स्तरांवर या दृष्टीने संवाद वृद्धिगत होणे महत्त्वाचं आहे. भारतीय संविधान हे केवळ एक नियमांचे पुस्तक नव्हे किंवा कायद्यांची चौकट नव्हे तर तो आपल्या क्रांती नायकांनी आपल्या हाती दिलेला एक क्रांतिकारी दस्तऐवज आहे. हा क्रांतिकारी दस्तऐवज दोन वर्ष 11 महिने आणि 17 दिवसांच्या कालावधीत भारतीय संविधान सभेने मूर्त स्वरूपात आणला असला तरी त्याचे संचित एवढ्या पुरते मर्यादित करून चालणार नाही. त्याचा तत्व वैचारिक स्त्रोत बुद्धकालीन गणराज्यापासून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापर्यंत भारतीय समृद्ध विचार परंपरांना आपल्या कवेत घेतो. तर संरचनात्मक स्त्रोत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटी पासून भारतीय स्वातंत्र्य कायद्यापर्यंत आपला उगम दाखवीतो. आपला परिप्रेक्ष 60 पेक्षा अधिक देशांच्या राज्यघटनेच्या अभ्यासातून मानवी हक्कांच्या सनदे पर्यंत विकसित करतो. अशा पद्धतीने भारतीय संविधान हे सभोवतालच्या परिस्थितीतून जे जे सकस आहे ते आत्मसात करत आकाराला तर आलेच त्याचबरोबर जगभरातील विविध संविधानातील मूलभूत तत्त्वांनाही त्यांनी आपल्या कवेत घेतले व सबंध जगाला मार्गदर्शन करू शकेल असे संविधानाचे प्रारूप तयार झाले.

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. भगवान लोखंडे, द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळा जि.रायगड

How to cite this article:
लोखंडे, . भगवान . (2025). भारतीय प्रजासत्ताकाचे अमृत महोत्सवी आकलन. Journal of Research & Development, 17(10(I)), 119–124. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678399

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678399

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

त्यामुळे भारतीय संविधानाचे तत्वज्ञान हे जगातील आदर्श समाज जीवनाचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणू पाहणाऱ्या कोणत्याही समूहास, राष्ट्रास मार्गदर्शक ठरू शकेल एवढी उंची त्याने गाठली आहे. या दृष्टीने या शोधनिबंधात मांडणी करण्यात आलेली आहे.

प्रास्ताविक

भारतीय संविधान स्वीकार व अंमलबजावणीच्या दिवसापासून जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आजतागायत आहे.लवचिकतेच्या दृष्टीने भारतीय संविधानाने अंशतः लवचिक व अंशतः परिदृढ स्वरूप स्वीकारलेले आहे. जनतेचे सार्वभौमत्व, संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार, समाजवादी,धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य, मूलभूत हक्क व मूलभूत कर्तव्यांची तरतूद, संघराज्य शासन व्यवस्थेचा स्वीकार, न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या तत्त्वाचा अंगीकार ही भारतीय संविधानाची मूलभूत स्वरूपाची वैशिष्ट्ये जगभर मान्यता प्राप्त झालेली दिसतात.भारतीय संविधानाने भारतीय स्वातंत्र्याच प्रजासत्ताकात रूपांतर करून व्यक्तीच्या नागरिकत्वाची प्रक्रिया पूर्ण करण्याचे व एक लोकशाही प्रति सामाजिक मन व समाजाची लोकशाही नजर बनविण्याचे महत्त्वाचे कार्य पार पाडले.ज्यातून संविधानिक राष्ट्रवादाची उभारणी होत लोकशाही संस्थांची मूळ व लोकशाही प्रक्रिया स्वतंत्र भारतामध्ये रुजण्यास मदत झाली. भारतीय संविधानाने भारतीयत्वा च्या अस्मितेचा नवा अविष्कार भारतीयांना देताना त्यांचे स्वत्व किंवा त्यांच्या प्रिय गोष्टींचा त्याग करण्याची सक्ती केली नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर विविध देशांमध्ये जे फुटीचे लोन पसरले तसे भारतामध्ये फुटीर प्रवृत्ती एका मर्यादेच्या पलीकडे आपले डोके वर काढताना दिसत नाही. भारतीय संविधानाने मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्य यांच्या बरोबरीने मार्गदर्शक तत्वांचा आधार घेत भारतीय नागरिकत्वाच्या प्रक्रियेला वेग दिला व त्याचबरोबर राज्यकर्त्यांना धोरणात्मक तत्वांची, भारतीय संविधानाची संविधानिक नीतिमत्ता ही बाळगण्यास प्रवृत्त केले.स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संसदीय लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार करणे हा पाश्चात्य विचार समूहांसाठी एक धक्का होता. मात्र त्याहीपेक्षा भारतीय संविधानात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचा स्वीकार व समान विस्तार हा विचारही पाश्चात्य समाज राज्यकर्ते व तत्वज्ञ यांना पचवणे जड जात होते. कारण सामाजिक, आर्थिक, भौतिक ,राजकीय अशा सर्वच पातळ्यांवर आपण दारिद्र्याच्या उच्च टोकावर होतो .पाश्चात देश व समाज समूह यांच्याबरोबर आपली या अर्थाने कोणतीही बरोबरी होणे शक्य नव्हते. पाश्चात्य देशांनी अगदी इंग्लंडपासून अमेरिकेपर्यंत व स्वित्झर्लंड पासून न्यूझीलंड पर्यंत सर्वांनीच सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारचा विस्तार लोकशाही मूल्य, हक्क व अधिकार यांचे टप्प्याटप्प्याने वितरण केले होते . हे हक्क व अधिकारांचे वितरण दीर्घकाळ चालले. काही शतकांचा कालावधी त्यासाठी पाश्चात्य देशांनी घेतला होता. भारतीय संविधानकारांनी मात्र पहिल्याच दिवशी हक्क व अधिकारांचे समान माप सर्व भारतीयांना प्रदान केले. त्यामुळे आपण सामाजिक सांस्कृतिक आर्थिक राजकीय व भौतिक दृष्टीने पाश्चात्यां पेक्षा अनेक शतकांनी मागे असलो तरी आधुनिक विचारांच्या, लोकशाही विस्ताराच्या दृष्टीने मात्र भारतीय संविधानकारांनी पाश्चात्त्यांना मागे टाकले. त्यामुळे पाश्चात्य देशांच्या, भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याविषयीच्या प्रतिक्रिया या एखाद्या कामगाराने, सामान्य शेतकऱ्याने, दलित वंचित समूहातील एखाद्या निर्धन व्यक्तीने कार घ्यावी व त्यातून विहाराचा आनंद घ्यावा व सवर्ण श्रीमंत व्यक्तीला मात्र ते करण्याचे धाडस होऊ नये त्यावेळी त्या निर्धन व्यक्तीविषयीची,त्याच्या भवितव्याविषयीची तथाकथित श्रीमंत समूह व्यक्तींची जशी प्रतिक्रिया असते की हा गाडीचे हप्ते कसे भरेल? फायनान्स वाले गाडी ओढून नेतील,यात पेट्रोल डिझेल टाकण्याची याची ऐपत नाही,खायला घरात पीठ नाही आणि गाडीतून फिरतो, तसेच काहीसे पाश्चात्य विचारवंत भारतीय संविधान, भारतीय राज्यव्यवस्था याविषयी आपल्या प्रतिक्रिया देत होते. भाकिते व्यक्त करीत होते.या सर्व भाकितांना खोटे ठरवून भारतीय लोकशाहीच्या विस्ताराचा भारतीय संविधानकारांनी जो श्रीमंत मनाने विचार केला होता त्याचे प्रतिनिधिक प्रतिक्रियेचे स्वरूप संविधान सभेचे अध्यक्ष यांच्या आशावादातून व्यक्त होते.राजेंद्र प्रसाद म्हणाले होते." हा प्रौढ मताधिकार शहाणपणाचा आहे की नाही याविषयी काही लोकांना शंका आहे पण मला त्याबद्दल काही खेद वाटत नाही. हा एक प्रयोग आहे आणि त्याचे परिणाम आज कोणीच सांगू शकत नाही. मला खेड्यातील लोक चांगले माहित आहेत आणि तेच उद्याचा मतदारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर असणार. या खेडूतानां चांगले व्यवहार ज्ञान व बुद्धिमत्ता असते.त्यांची एक बलिष्ठ संस्कृती ही आहे. शहरी पंडितांना ती जरी मान्य नसली तरी त्यांच्यात पुष्कळ गुण आहेत.या खेडूताना लिहिण्या वाचण्याची कला अवगत नसली तरी त्यांना साऱ्या गोष्टी नीट समजावून दिल्या तर आपल्या राष्ट्राच्या हिताचे काय आहे याचा अचूक निर्णय ते घेऊ शकतात. शहरातील कामगारांपेक्षाही खेड्यातील शेतकरी काही वेळा अधिक शहाणा दिसतो याचे कारण कारखान्यातील मजूर तो चालवीत असलेल्या यंत्राचाच एक भाग बनतो आणि त्यामुळे स्वत्व विसरतो.म्हणून माझी अशी खात्री आहे की, जर खेडूतानां साऱ्या गोष्टी समजावून दिल्या तर निवडणुकीचे

तंत्र ते आत्मसात करतील.एवढेच नव्हे तर आपले मत शहाणपणाने देतील. त्यांच्यामुळे आपल्या भवितव्याला काही धोका नाही. मात्र काही लोक निरनिराळया घोषणा करून व व्यवहार्य कार्यक्रमाची सुंदर चित्र रेखाटून त्यांची मने बिघडविण्याचा संभव आहे. तरीसुद्धा आपल्या खंबीर व्यवहार चातुर्याने खेडूत योग्य काय ते बरोबर ओळखतील. यामुळे आपण अशी साधारण आशा बाळगू शकतो की,आपल्या विधिमंडळातील प्रतिनिधींना जनतेचा खरा पाठिंबा असेल आणि देशाची वस्तुस्थिती माहीत असेल "डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांचा विश्वास सर्वसामान्य भारतीयांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात सार्थ करून दाखविला. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर लॉर्ड साउथबेरो कमिशन ला दिलेल्या साक्षी पासून भारतामध्ये व्यापक स्वरूपाच्या सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारासाठी आग्रही होते. वेळोवेळी आलेले ब्रिटिश कमिशन,गोलमेज परिषद व संविधान सभेतही बाबासाहेब आंबेडकरांनी सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचा आग्रह धरलेला होता.संविधान सभेत बोलताना ते म्हणाले की कोणत्याही कारणावरून सर्वसामान्य भारतीय लोकांना सार्वत्रिक प्रौढ पदाधिकारापासून वंचित ठेवले तर ते परत त्यांना अधिकार कधीच मिळणार नाहीत. म्हणून कोणत्याही परिस्थितीत कोणीही भारतीय सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारापासून वंचित राहू नये.' त्यामुळेच सर्वसामान्य लोकांना या विश्वासास पात्र होण्यासाठी आवश्यक पाठबळ भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून सातत्याने मिळत गेले. त्यातून लोकशाहीचा विकास व विस्तार होण्यास मदत झाली.

संशोधन विषयाचे महत्त्व

लोकशाही हा विचार व मूल्य या अर्थाने एक प्राचीन तत्व आहे.ग्रीक नगर राज्य,भारतातील बौद्धकालीन गणराज्य यामध्ये या पद्धतीच्या शासन व्यवहारांचे,व्यवस्थांचे संदर्भ मिळतात. मात्र आधुनिक अर्थाने लोकशाही राजकीय व्यवस्थांचा विकास व इतिहास अवलोकन करताना एक बाब प्रकर्षाने आढळते की लोकशाहीचा विकास व विस्तार ही निरंतर चालत आलेली प्रक्रिया नसून लोकशाही प्रवाहाच्या लाटा इतिहासामध्ये आलेल्या दिसतात.यातील पहिली लाट अठराव्या शतकात युरोपीयन देशांमध्ये आली. दुसरी लाट विसाव्या शतकाच्या मध्यावर आशिया आफ्रिका खंडातील वसाहतवादातून स्वातंत्र्य प्राप्त केलेल्या देशांमध्ये आली.तिसरी लाट 1990 च्या दशकात सोव्हियत रशियाचे विघटन झाल्यानंतर सोव्हियत रशियाच्या प्रभावातून मुक्त झालेल्या देशांमध्ये लोकशाहीची तिसरी लाट आली तर चौथी लाट ही एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी अरब देशांमध्ये आली. या चारही लाटांमध्ये लोकशाहीचा विस्तार व स्वीकार मोठ्या संख्येने अनेक राष्ट्रांनी केला मात्र यातील काही मोजक्याच देशांमध्ये लोकशाही निरंतर राहू शकली. लोकशाही निरंतर चालू ठेवण्यात ज्या नेतृत्वाकडे सत्तेची सूत्रे प्रारंभी मिळाली त्यांनी संविधानिक नीतिमत्ता किती प्रामाणिकपणे जपली हा महत्त्वाचा मुद्दा ठरला. या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे उदाहरण महत्त्वाचे आहे.कॅबिनेट मिशनचा प्रस्तावावर खाजगीत चर्चा करण्याकरिता ज्यावेळी मेजर ऍटली यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना आमंत्रित केले त्यावेळी पंडित नेहरूंनी स्वतःस राजा घोषित करावे व भारताच्या उज्वल सुरक्षित भविष्यासाठी मर्यादित घटनात्मक राजेशाही चा मार्ग स्वीकारावा असा सल्ला दिला होता.मात्र पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी तो सल्ला नम्रपणे नाकारला. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची संसदीय लोकशाही वरील निष्ठा व विश्वास भारतीय लोकशाहीच्या यशस्वी वाटचालीतील महत्त्वाचा घटक मानावा लागेल.1950 पासून खऱ्या अर्थाने भारतीय लोकशाहीच्या विकासाचा प्रारंभ झाला. सुरुवातीची पिढी हे लोकशाही मूल्यांवर जीवननिष्ठा बाळगणारी होती तरीही त्यांच्या प्रत्येक्ष व्यवहारामध्ये त्यांना काही तडजोडी कराव्या लागल्या त्यातून भारतीय लोकशाही समोर काही प्रश्न प्रारंभीच्या काळापासूनच पुढे आलेले दिसतात.समस्त भारतीय समाजाला क्रियाशील बनवून भारताचा स्वातंत्र्यलढा उभा राहिला होता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर मात्र या क्रियाशील समाजाला शांत बसवण्याचं पहिलं आव्हान राज्यकर्त्यांसमोर होतं. स्वातंत्र्यानंतर सत्ताधारी झालेल्या राजकीय धोरणांनी विनम्र लोकशाही बनविण्याचा मानस धरलेला दिसतो. विनम्र लोकशाहीचा पहिला आधार म्हणजे लोकांनी कधी सक्रिय व्हायचं, कधी राजकीय सहभाग घ्यायचा, कधी व्यक्त व्हायचं, कधी आंदोलन करायचं, देशाच्या हिताचं नेमकं काय हे सर्व नेत्यांच्या आदेशावरून ठरवायचं. त्यातून नागरिकांच एक प्रकारे वैचारिक अपंगत्व किंवा परावलंबित्व आकाराला येत गेलं. त्यातून नेतृत्व केंद्रीत लोकशाही आकारास येऊ लागली. कायदा व सुव्यवस्थेचा बागुलबुवा 1950 नंतर भारतीय राज्यकर्त्यांनी निर्माण केला व भारतीय लोकांनी आपल्या हक्क अधिकारांची भाषा बोलने म्हणजे कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होणं असं गणित पुढे पुढे वाढत गेलं व आज ते राष्ट्रद्रोही टोकापर्यंत पोहोचलेलं दिसतं. आज आपल्या हक्कांची भाषा बोलणं म्हणजे राष्ट्रद्रोह ठरवला जातो आहे .हे त्याच प्रक्रियेचं पुढचं विकसित स्वरूप मानावं लागेल. कायदा व सुव्यवस्थेच्या पुढे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाराना दुय्यम स्थान प्राप्त होत गेलेलं दिसतं. कायदा व सुव्यवस्था आणि लोकांची अधिकारांची मागणी यांचा समन्वय साधन, यांचा मेळ घालणं यात प्रारंभी पासूनच राज्यकर्ते हे अपयशी ठरलेले दिसतात. त्यातून

भारतीय लोकशाहीत एक परंपरा सुरू झाली.' गजर लोक या शब्दाचा करायचा आणि प्रभाव सरकारी बडेजावचा ठेवायचा. 'स्त्रियांच्या बाबतीत जशी दुटप्पी भूमिका धर्मव्यवस्थेने घेतली तसीच लोकशाही व्यवहाराच्या संदर्भात सामान्य लोक व अभिजन यांच्या मध्ये सामान्य लोकांच्या वाट्याला ही दुटप्पी भूमिका आलेली दिसते. भारतीय लोकशाहीत व्यक्तीला समूह म्हणून महत्त्व प्राप्त होत गेले. त्यातून एका व्यक्तीच्या नागरिकत्वाचा सन्मान किंवा स्वतंत्र व्यक्तींच्या विचारांचा सन्मान हा सामाजिक व राजकीय जीवनातून उत्तरोत्तर हद्दपार होत असलेला दिसतो.

संशोधन विषयाचे समस्या

भारतीय लोकशाहीत प्रारंभीच्या काळापासून दोन प्रकारच्या हिंसा ना कसं सामोरे जायचा हा महत्त्वाचा प्रश्न राहिलेला दिसतो.त्यातील एक हिंसा ही व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहांना केलेले हिंसा होय. जी प्रामुख्याने ईशान्य भारतीय राज्यांमध्ये अस्तित्वात होती तर दुसरी हिंसा ही जातीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून समाज व्यवस्थेत केली जाते .या दोन्ही हिंसांचं काय करायचं किंवा त्यांचं शमन कसं करायचं हा एक मूलभूत प्रश्न भारतीय राजकीय व्यवस्थेत होता. समाज व्यवस्थेत जे प्रश्न आहे ते सोडवायचे की दडपून टाकायचे हाही प्रश्न भारतीय राजकीय व्यवस्थेत प्रारंभा पासून असलेला दिसतो. एकंदरीत तात्विक पातळीवर लोकशाही मूल्यांचा उदो उदो व व्यवहारिक पातळीवर त्याच मूल्यांची फारकत अशी व्यवस्था प्रारंभीच्या काळीच सुरू झालेली होती. दुसरीकडे सामाजिक परिघाच्या बाहेर असलेल्या वंचित समूहांच्या संदर्भातही तात्विक पातळीवर काव्यात्मक सामाजिक न्यायाची मांडणी व उद्घोष केला जात होता. परंतु प्रत्यक्षात सामाजिक न्यायासाठी प्रशासकीय यंत्रणा कशा कार्यान्वित होत्या याचा आढावा घेतला तर त्यात विसंवाद मोठ्या प्रमाणात आढळतो. 1975 साली लागलेली आणीबाणी ही संविधानिक तरतुदींचा आधार घेऊनच, गैरवापर करून लादण्यात आली होती आणि त्यामुळे काही काळ लोकशाही निलंबित झाल्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली होती. परंतु हा प्रयोग जेमतेम दीड वर्षेच चालला व जनतेने तो प्रयोग सरकारला मागे घ्यावयास भाग पाडले. यादरम्यानच्या काळात आणीबाणीचा वापर जर कोणी केला असेल तर तो प्रामुख्याने प्रशासन आणि पोलीस यंत्रणेने केला. कायदेशीर कोणत्याही तरतुदी नसणाऱ्या गोष्टींचा त्यांनी गैरवापर किंवा अंमलबजावणी केली जी खऱ्या अर्थाने भारतीय लोकशाहीच्या दृष्टीने चिंताजनक होती .परंतु त्यावर टीकाकार फारसं भाष्य करताना दिसत नाहीत. लोकशाही मार्गाने लोकशाहीचा गळा घोटला जाऊ शकतो. हे आणीबाणीच्या माध्यमातून पहिल्यांदा भारतीयांना अनुभवास आले. 1975 नंतर साधारणता दर दहा वर्षांनी भारतीय लोकशाही आडवळणाने चुकत गेलेली दिसते. 1984 साली शिखांची झालेली कत्तल, 1992 साली झालेला बाबरी मशिदीचा विध्वंस, ,2002 साली झालेली गुजरातची दंगल ही त्याची काही उदाहरणे आहेत. 1975 साली इंदिरा गांधींचा रस्ता चुकला त्याची राजकीय शिक्षा जनतेने त्यांना दिली. परंतु त्यानंतर रस्ता चुकलेल्या नेत्यांना जनतेने कोणतीही शिक्षा दिलेली दिसत नाही बुलेट बक्षीस मिळालेले दिसते आणि त्यामुळे केवळ लोकशाहीत नेतेच चुका करतात असं नव्हे तर नेत्यांच्या चुकांकडे कानाडोळा करणारे नागरिक, मतदार ही तेवढेच चुकीचे किंवा गुन्हेगार असतात.

भारतीय लोकशाहीच्या दृष्टीने आणखी एक मूलभूत समस्या म्हणजे कार्यपद्धतीचं रूपांतर एका बाजूने आपण किचकट नोकरशाहीमध्ये केलं आणि दुसऱ्या बाजूला राजकीय सहभागाच रूपांतर समारंभांमध्ये आणि उत्सवांमध्ये शोधलं. यातून भारताची राज्यसंस्था प्रबळ बनली व नागरिकांना दमन करण्याची शक्ती तिच्यात अधिक वाढली. संविधानिक संस्थांच होणारा अवमूल्यन, त्यातील गैर प्रवृत्ती याही भारतीय लोकशाही मधील महत्त्वाचे पेचप्रसंग निर्माण करताना दिसतात. पीएमओ मध्ये झालेल सत्तेचं केंद्रीकरण, पंचायतराज व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या व्यवस्थेतून राज्यांना मिळालेली दुय्यम भूमिका आणि राजकीय पक्षांमधील मधील घराणे शाही यामुळे हे प्रश्न अधिकच जटिल बनलेले दिसतात. निवडणूक आयोग,सर्व तपास यंत्रणा सार्वजनिक प्रशासन, सत्ताधारी वर्गासाठी वापरले जात असेल तर लोकशाहीचा आशय सजीव होऊ शकत नाही. त्यामुळे लोकशाहीचा विपर्यास होण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली दिसते.

लोकशाहीचा विपर्यास प्रामुख्याने तीन मार्गांनी होताना दिसतो. आहे .त्यातील एक मार्ग आहे पॉपिल्यालिझम ज्याला विभूती मत्त्वाचे तत्वापलीकडची संज्ञा म्हणता येईल .यात एक नेता श्रेष्ठ नसतो तर तो सर्वज्ञही असतो. त्याच्या इच्छा आकांक्षांना राष्ट्रवादाचे स्वरूप प्राप्त होते.जे स्वतःला रक्षक म्हणून रस्त्यावर येऊन आपले मूल्य लोकांच्या गळी उतरवण्याचा प्रयत्न करतात त्यांची मुळ प्रेरणा ही पॉप्युलिस्ट प्रेरणा असते.दुसरा विपर्यास हा बहुसंख्यांकवादाच्या मार्गाने होतो. जात, धर्म,भाषा, प्रांत या आधारावर भारतात प्रामुख्याने बहुसंख्यांकवाद वापरला जातो ज्यामुळे लोकशाही प्रक्रिया संकुचित होताना दिसते. हिंदू मुस्लिम वादाला बहुसंख्यांक वादाची जोड मिळालेले दिसते. एखाद्या दुकानात जर एखाद्या वस्तूला ग्राहक वाढत असतील तर आजूबाजूचे दुकानदारही ती वस्तू आपल्या दुकानात

ठेवायला लागतात तसंच एखाद्या राजकीय पक्षाला बहुसंख्यांक वादातून यश मिळायला लागलं तर इतरही राजकीय पक्ष आपापलं बहुसंख्यांकवादाचे प्रतिमान विकसित करतात.तीच स्थिती आज भारतीय राजकीय प्रणालीमध्ये दिसून येते आणि त्यामुळे भारतीय लोकशाही हे बहुसंख्यांक वादाचा बळी ठरते की काय अशी स्थिती निर्माण झालेली दिसते. कट्टर हिंदुत्व,सॉफ्ट हिंदुत्व,धर्मनिरपेक्ष हिंदुत्व ही त्याची काही उदाहरणे होत.लोकशाहीचा व्यवहार आज नवीन मूल्यांच्या मांडणीतून होताना दिसतो आहे. प्रामुख्याने लोकशाही हा चांगला शासन प्रकार आहे परंतु राष्ट्राच्या पुढे तो दुय्यम आहे असी मांडणी जोर धरते आहे. पूर्वी राष्ट्र आणि लोकशाही ही एकमेकांना पूरक व एकमेकांच्या हात हातात घेऊन चालणारी बाब मानली जात होती. अलीकडे मात्र लोकशाही व राष्ट्रवाद या परस्पर विरोधी बाबी आहेत की काय अशा पद्धतीचं वातावरण तयार केले जाताना दिसते आहे.

भारतातच नव्हे तर जगभरात अलीकडच्या काळात राज्यसंस्थांनी आपल्याच नागरिकांवर पाळत ठेवण्याची क्षमता प्रचंड वाढवलेली दिसते. 19 वे व 20 वे शतक हे लोकशाहीच्या विकास व विस्ताराचे शतक मानले गेले. परंतु एकविसाव्या शतकात लोकशाहीला अधोगती मिळते की काय अशी स्थिती सध्या तरी जगभर निर्माण झालेली दिसते. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोकशाही धोक्यात आलेली दिसते. त्यामुळे लोकशाही झुरून ,झुरुन कमी होण्याची भीती शक्यता निर्माण होताना दिसते आहे.

निष्कर्ष

लोकशाहीमध्ये नागरिकांनी विचार करणे थांबवले की नागरिकत्वाचा बकालीकरणाचा प्रारंभ होतो. त्याचं भक्त मध्ये रुपांतर होते. पुढच्या पिढीला आपल्या पेक्षा अधिक समृद्ध जीवन लाभावे, आपला देश अधिक समृद्ध व्हावा याकरिता नागरिक विचार प्रवण व बांधिलकी बाळगणारा असावा लागतो. आजच्या नागरिकांनी आपल्या हिताचा विचार करणं थांबवून ते दुसऱ्याच्या हातात दिलेले दिसते. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीच्या समृद्धीसाठी आजच्या मतदारांचे वर्तन पूरक नाही हे स्पष्ट होते. हक्काच्या जाणिवेतून मेहरबानी च्या जाणीवेकडे मतदारांचा प्रभाव प्रवास सुरू असलेला दिसतो. पहिले पिढी ही हक्काची भाषा बोलत होती म्हणून 1972 च्या दुष्काळात लोक सरकारला भीक नको काम द्या असं म्हणत होते. आज मात्र काम नको आम्हाला जगवा, प्रत्येक गोष्टीसाठी अनुदान द्या असीच नागरिकांची अवस्था निर्माण झालेली दिसते. लोकांनुनयाच्या योजनांचे त्यातून पेव फुटले आहेत. मात्र या खऱ्या कल्याणकारी राज्याच्या योजना म्हणता येणार नाहीत. ज्या समूहांना विषमतेचा झळा जास्त बसतात, जे परिघावरचे आहेत,व्यवस्थेने ज्यांना दूर फेकलेले आहे, ज्यांच्यापर्यंत उत्पादनाची साधन अद्याप पोहोचलेली नाहीत अशा समूहांनी तरी या दृष्टीने परिवर्तन करण्यासाठी आपल्याला मिळालेल्या अधिकाराचा वापर हा निवडणुकीच्या माध्यमातून प्रभावीपणे वापरण्यासाठी कटिबद्ध असणं गरजेचं आहे. आपण मतदानासाठी जे बटन दाबतो त्यातून जो निवडून येतो , जे वास्तव तयार होतं ते आपल्या मतदानातून सुरक्षित राज्य निर्माण करता का? सुसंस्कृत व्यक्ती निवडली जाते का? देशाच्या समृद्धीसाठी, उभारणीसाठी त्याची काही मदत होते का? याचा विचार प्रत्येक मतदारांन करणं गरजेचं आहे. एखाद्या व्यक्तीची उंची हिमालया एवढी वाढली तरी ते महत्त्वाचे नाही समाजाची उंची ही समुद्रसपाटी सारखी असावी तरच समतेचा आणि समतलनाचा विचार त्या समाज जीवनामध्ये रुजू शकतो, वाढू शकतो असं बाबासाहेब म्हणतात. पूर्वीच्या काळी सामान्य कष्टकरी शेतकरी सुद्धा इंटेलेक्च्युअल होता, बुद्धिमान होता. तो आपली पीडा,आपले दुःख, आपले शोषण गीतांमधून म्हणी अशा विविध माध्यमातून व्यक्त करत होता. आजचा बुद्धिजीवी वर्ग ही तेवढी बुद्धिमत्ता, सृजनशीलता, धाडस, अभिव्यक्ती बाळगून असलेला किंवा ती समज तेवढी समृद्ध असलेला दिसत नाही.

उपाय

राजसत्तेला नीतिमत्तेची जोड असल्याशिवाय खऱ्या अर्थानं लोकशाही जिवंत स्वरूप धारण करू शकत नाही. जिवंत लोकशाहीमध्ये लोकांच्या सेवेसाठी मी सत्तेत जाईल हा विचार मध्यवर्ती असतो. त्याचबरोबर मी त्या सत्तेतून बाहेरही पडेल हा विचारही अभिप्रेत असतो. एकच व्यक्ती, एकच कुटुंब किंवा एकच घराण दीर्घकाळ सत्तेत राहणं हे जिवंत लोकशाहीमध्ये अपेक्षित नसतं. मलाच लोकहित कळतं हा भ्रम समाजामध्ये निर्माण करणे जिवंत लोकशाहीसाठी घातक ठरत. जिवंत लोकशाहीसाठी इतरांनाही सत्तेत सहभागी होण्याची संधी मिळणे जास्त महत्त्वाचं मानलं जातं. मानवतेची सर्वकालिक तत्त्व स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय, मानवी मूल्य यांच्या संवर्धन व अंमलबजावणी साठी बाबासाहेबांचे अनुयायी म्हणून घेणाऱ्यांनी तरी आपल्या मताधिकाराचा वापर सुज्ञपणे करणे आवश्यक आहे. आपल्या मताधिकाराच्या वापरातून आपण या तत्त्वांच्या वृद्धीसाठी काय करतो आहोत याचे भान त्यात असणे नितांत गरजेचे आहे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

भारतीय लोकशाही भवितव्याच्या, सध्याच्या वास्तवाच्या व एकूणच वाटचालीच्या दृष्टीने काही शक्यता आकार घेत आहेत. एक म्हणजे भारतीय लोकशाही नाममात्र राहील ती कुठेतरी एका कोपऱ्यात जाऊन बसेल जसं घरात एखाद्या नको असलेल्या व्यक्ती साठी एखादा कोपरा राखून ठेवला जातो तशी अवस्था ती होईल. लोकशाही एक दुर्लक्षित बाब बनेल. संविधान नावापुरतं अस्तित्वात असेल,लोकशाही नावापुरती अस्तित्वात असेल. लोकशाहीचा गाजावाजा होत राहील परंतु व्यवहारात मात्र लोकशाही मूल्य व लोकशाही तत्त्व अस्तित्वात राहणार नाहीत. लोकशाहीचा स्मारक होईल, त्याचं मंदिर बांधलं जाईल, दैनंदिन त्याचा गजर होईल परंतु सार्वजनिक जीवनातून लोकशाही हद्दपार होईल. आणखी एक शक्यता म्हणजे लोकशाही मागच्या दाराने पळून जाईल. लोकशाही नष्ट होऊन तिच्या जागी दुसरी कुठली तरी शाही घेईल. आम्ही भारताचे लोक हा संकल्प मागील इतिहासाप्रमाणे असाच मध्ये मध्ये जागृत होत राहिला तर कदाचित ही लोकशाही आहे त्या स्थितीत कसेतरी आपली आब राखेल परंतु समकालीन नागरिक, मतदार, राजकीय पक्ष, संविधानिक संस्था, सार्वजनिक प्रशासन व भारतीय संविधानाने दिलेली एकूणच भारतीय शासन व्यवस्थेची अंगे, प्रसार माध्यमे यांचा प्रत्यक्ष व्यवहार हा फारसा संविधानवर्धक नाही. भारतीय संविधानाने भारतीयत्वासाठी कुठल्याही भारतीय नागरिकाला त्याच्या प्रिय गोष्टींचा त्याग करण्याची शक्ती केली नाही म्हणूनच भारत हा आजतागायत अखंड राहिला. परंतु समकालीन परिस्थितीत आपल्या प्रिय गोष्टींचा भारतीयत्वासाठी त्याग करण्याची सक्ती राष्ट्रीयत्वाच्या नावाखाली प्रामुख्याने केले जाताना दिसते आहे. 'इस देश मे रहना होगा तो वंदे मातरम बोलना होगा' हा त्याचाच एक अविष्कार आहे.भारतीय प्रजासत्ताकाच्या अमृत महोत्सवी वर्षात केवळ विवेचन, विश्लेषण आशावादी असून चालत नाही ते नेहमीच चिकित्सक असावं लागतं. प्रजासत्ताकाच्या बांधिलकीसाठीच आपली कृती मात्र अशावादी असणं आवश्यक आहे.लोकशाहीची जपणूक करणं महत्त्वाचं असतं, ते नागरिकांचे प्रथम कर्तव्य असतं तरच लोकशाही निर्वेध पणे कार्यरत राहू शकते. विसाव्या शतकात लोकशाही मान वर करून अभिमानाने चालत होती त्याच लोकशाहीला 21व्या शतकात मान खाली घालून जायला लागते आहे. राज्यकर्त्यांच्या दबावाखाली ती वावरत आहे. 'लोकशाही कशा मृत होतात' या ग्रंथात याचे विश्लेषण करताना असे म्हटले गेले आहे की त्यांच्यावर बाहेरून हल्ला होत नाही आतूनच त्यांच्या मृत होण्याची प्रक्रिया सुरू होते. भारतीय लोकशाहीच्या दृष्टीने ही बाब प्रकर्षाने प्रत्ययाला येत आहे.'लोकशाही कशी मारावी' देवाशीस रॉय यांनी हे पुस्तक लिहिले आहे. यामध्ये लोकशाहीचा उत्सव करून लोकशाही मूल्य सार्वजनिक जीवनातून हद्दपार करण्याची प्रक्रिया अधोरेखित केलेली दिसते.भारतीय प्रजासत्ताकाच्या अमृत महोत्सवी वर्षात भारतीय प्रजासत्ताकाच्या उज्वल भविष्यासाठी राज्यकर्त्यांचाच पाय घसरत असेल तर मतदारांनी त्यांना योग्य वळणावर घेऊन जाणे, त्यांना त्यासाठी कृतीबद्ध राहण्यासाठी कटीबद्ध करणं महत्त्वाचं असतं. नम्र लोकशाही, पाॅपुलॅलिझम, बहुसंख्यांकवाद, कायदा व सुव्यवस्थेचा बागुलबुवा, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद या सारख्या मार्गातून लोकशाहीची होणारी गळचेपी थांबविण्यासाठी भारतीय स्वातंत्र्याच्या या अमृत महोत्सवात सर्व भारतीय नागरिकांनी वचनबद्ध होणे नितांत गरजेचं वाटतं.

संदर्भ

१) भोळे भा.ल.,'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स ,नागपूर ,2003 .
२) वराडकर र.घ., 'भारतीय राज्यघटना मानवी हक्क व माहिती अधिकार कायदा', निराली प्रकाशन, पुणे ,2014 .
३) जाधव तुकाराम,' भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध ',खंड एक ,युनिक अकॅडमी ,पुणे, 2011 .
३) लोखंडे भगवान,' भारतीय संविधान स्वरूप व तत्वज्ञान 'दुर्वा एजन्सी, पुणे, 2021.
४) लोखंडे भगवान, ' भारतीय राजकारण आणि समकालीन प्रश्न ',दूर्वा एजन्सी, पुणे, 2021 .
४) व्होरा राजेंद्र, सुहास पळशीकर, 'राज्यशास्त्र कोश,' दास्ताने प्रकाशन, पुणे, 1987.
५) पाटील बी.बी .,'भारतीय शासन आणि राजकारण' फडके प्रकाशन ,कोल्हापूर, 2012 .
६) के. सागर,' इंडियन पॉलिटी', के. सागर, पब्लिकेशन, पुणे, 2017 .
७) बंग के. आर. 'भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया', विद्या बुक्स पब्लिशर्स ,औरंगाबाद ,2011.
८) कुलकर्णी बी. वाय .,'भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया', एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2013.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकसित भारत के लिए एनएसएस और एनसीसी जैसी युवा प्रवृत्तिओ की भूमिका

Dr. Sanjay Joshi
M. and V. Arts and Commerce College,Halol, Gujarat, India
Email: sanjayngu@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171025
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 125-128
October 2025
Submitted: 18 Sept. 2025
Revised: 29 Sept. 2025
Accepted: 12 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

यह शोध लेख भारत में राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में राष्ट्रीय सेवा योजना (एनएसएस) और राष्ट्रीय कैडेट कोर (एनसीसी) द्वारा निभाई गई महत्वपूर्ण भूमिका का अन्वेषण करता है। एनएसएस और एनसीसी दो प्रमुख युवा-उन्मुख संगठन हैं जिन्होंने नागरिकता, नेतृत्व और सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना को बढ़ावा देते हुए युवाओं के समग्र विकास में व्यापक योगदान दिया है। एक ऐतिहासिक अवलोकन के माध्यम से, यह शोधपत्र भारत में एनएसएस और एनसीसी की उत्पत्ति और स्थापना का पता लगाता है। इसके बाद, यह इन संगठनों द्वारा निभाई गई बहुआयामी भूमिकाओं, जैसे सामुदायिक सेवा, नेतृत्व प्रशिक्षण, आपदा प्रबंधन और राष्ट्रीय एकता को बढ़ावा देना, का गहन अध्ययन करता है। यह अध्ययन ऐतिहासिक अभिलेखों, शैक्षणिक साहित्य और सरकारी प्रकाशनों का उपयोग करते हुए गुणात्मक दृष्टिकोण अपनाता है। निष्कर्ष प्रतिभागियों, समाज और समग्र राष्ट्र पर एनएसएस और एनसीसी के परिवर्तनकारी प्रभाव को रेखांकित करते हैं। इस लेख का उद्देश्य अनुशासन, सामाजिक जुड़ाव और देशभक्ति के मूल्यों को स्थापित करके, एनएसएस और एनसीसी राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में सक्रिय योगदान देने वाले ज़िम्मेदार नागरिकों को आकार देने में एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में उभरे हैं।

मुख्य शब्द: राष्ट्रीय सेवा योजना, एनएसएस, राष्ट्रीय कैडेट कोर, एनसीसी, राष्ट्र निर्माण, नागरिकता, नेतृत्व, सामाजिक उत्तरदायित्व, सामुदायिक सेवा।

परिचय:

राष्ट्र निर्माण एक जटिल और सतत प्रक्रिया है जिसमें समाज के सभी वर्गों, विशेषकर युवाओं की सक्रिय भागीदारी आवश्यक है। भारतीय संदर्भ में, राष्ट्रीय सेवा योजना (एनएसएस) और राष्ट्रीय कैडेट कोर (एनसीसी) ऐसे प्रमुख संस्थानों के रूप में उभरे हैं जो न केवल युवाओं की ऊर्जा और उत्साह को दिशा प्रदान करते हैं, बल्कि उन्हें राष्ट्र निर्माण के लिए आवश्यक कौशल और मूल्यों से भी सुसज्जित करते हैं। इस लेख का उद्देश्य राष्ट्र की प्रगति में योगदान देने वाले ज़िम्मेदार नागरिकों को आकार देने में एनएसएस और एनसीसी की उत्पत्ति, उद्देश्यों और योगदान का पता लगाना है।

एनएसएस और एनसीसी की उत्पत्ति और स्थापना:

भारत में राष्ट्रीय सेवा योजना (एनएसएस) की स्थापना 24 सितंबर, 1969 को युवा मामले और खेल मंत्रालय के अधीन हुई थी। यह महात्मा गांधी के आदर्शों से प्रेरित है, जिन्होंने सामुदायिक सेवा और निस्वार्थ कार्य के महत्व पर बल दिया था। एनएसएस का उद्देश्य सामुदायिक सेवा के माध्यम से छात्रों के व्यक्तित्व का विकास करते हुए उनमें सामाजिक उत्तरदायित्व और सहानुभूति की भावना का पोषण करना है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr. Sanjay Joshi, M. and V. Arts and Commerce College, Halol, Gujarat, India

How to cite this article:
Joshi, S. (2025). ***विकसित भारत के लिए एनएसएस और एनसीसी जैसी युवा प्रवृत्तिओ की भूमिका.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 125–128. https://doi.org/10.5281/zenodo.17678434

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678434
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

दूसरी ओर, राष्ट्रीय कैडेट कोर (एनसीसी) की जड़ें ब्रिटिशकालीन विश्वविद्यालय कोर में हैं, जिसका गठन 1917 में हुआ था। बाद में भारत की स्वतंत्रता के बाद 1948 में इसका पुनर्गठन किया गया और इसका नाम बदलकर एनसीसी कर दिया गया। एनसीसी मुख्य रूप से युवाओं को राष्ट्रीय रक्षा के लिए तैयार करने, नेतृत्व गुणों को बढ़ावा देने और एकता एवं अनुशासन की भावना को बढ़ावा देने पर केंद्रित है।

1. युवा सशक्तिकरण और नागरिक सहभागिता:

एनएसएस और एनसीसी युवा सशक्तिकरण को बढ़ावा देने और नागरिक सहभागिता को प्रोत्साहित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। ये संगठन युवाओं को सामुदायिक सेवा और राष्ट्र निर्माण गतिविधियों (एनएसएस निदेशालय) में सक्रिय रूप से भाग लेने के लिए मंच प्रदान करते हैं। एनएसएस और एनसीसी स्वयंसेवकों को शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, स्वच्छता और पर्यावरण संरक्षण सहित विविध परियोजनाओं में संलग्न करते हैं। इन परियोजनाओं में भाग लेकर, युवा व्यक्तियों में समाज के प्रति स्वामित्व और जिम्मेदारी की भावना विकसित होती है। उनके प्रयासों का प्रभाव तात्कालिक परियोजनाओं से आगे तक जाता है, क्योंकि प्रतिभागियों में सहानुभूति और जनसंख्या के विभिन्न वर्गों के सामने आने वाली चुनौतियों की समझ विकसित होती है। ये अनुभव न केवल प्रतिभागियों के व्यक्तिगत विकास में योगदान करते हैं, बल्कि जिन समुदायों की वे सेवा करते हैं, उन पर भी सकारात्मक प्रभाव डालते हैं।

2. नेतृत्व विकास:

युवाओं में नेतृत्व के गुणों को विकसित करने में एनएसएस और एनसीसी की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। अपने संरचित प्रशिक्षण कार्यक्रमों के माध्यम से, दोनों संगठन प्रतिभागियों को आवश्यक नेतृत्व कौशल विकसित करने के अवसर प्रदान करते हैं। राष्ट्रीय कैडेट कोर में, कैडेट कठोर प्रशिक्षण से गुजरते हैं जो उनमें अनुशासन, टीम वर्क और निर्णय लेने की क्षमता विकसित करता है (राष्ट्रीय कैडेट कोर महानिदेशालय)। यह प्रशिक्षण उन्हें न केवल सैन्य संदर्भों में, बल्कि जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में भी प्रभावी नेतृत्व के लिए आवश्यक उपकरणों से सुसज्जित करता है। इसी प्रकार, एनएसएस स्वयंसेवक सामुदायिक सेवा परियोजनाओं के दौरान नेतृत्व की भूमिकाएँ भी निभाते हैं। ये अनुभव उन्हें अपने आत्मविश्वास, संचार कौशल और संगठनात्मक क्षमताओं को बढ़ाने में मदद करते हैं (सिंह)। नेतृत्व के गुणों को बढ़ावा देकर, एनएसएस और एनसीसी सक्रिय नेताओं की एक ऐसी पीढ़ी के निर्माण में योगदान करते हैं जो राष्ट्र को प्रगति की ओर ले जा सकें।

3. राष्ट्रीय पहचान को बढ़ावा देना:

एनएसएस और एनसीसी का एक महत्वपूर्ण योगदान प्रतिभागियों में राष्ट्रीय पहचान और एकता की एक मजबूत भावना को बढ़ावा देना है। भारत की विविधता, अपनी विविध भाषाओं, संस्कृतियों और परंपराओं के कारण, कभी-कभी क्षेत्रीय और सांस्कृतिक विभाजन का कारण बन सकती है। एनएसएस और एनसीसी अपनी गतिविधियों और पहलों के माध्यम से इन मतभेदों को दूर करते हैं। वे अंतर-राज्यीय शिविरों, सांस्कृतिक आदान-प्रदान और राष्ट्र की विविधता में एकता का जश्न मनाने वाले कार्यक्रमों का आयोजन करते हैं (एनएसएस निदेशालय)। ये संवाद युवाओं को भारत भर की विभिन्न संस्कृतियों और परंपराओं के बारे में जानने और उनकी सराहना करने का अवसर प्रदान करते हैं। इन आयोजनों में भाग लेने से, प्रतिभागियों में एक व्यापक समुदाय से जुड़ाव की भावना विकसित होती है, जो एक एकीकृत और विविध राष्ट्र के जिम्मेदार नागरिक के रूप में उनकी भूमिका पर बल देता है।

4. आपदा प्रबंधन और तैयारी:

विपत्ति के समय में, एनसीसी आपदा प्रबंधन और राहत कार्यों में एक महत्वपूर्ण शक्ति के रूप में उभरती है। कैडेट विशेष प्रशिक्षण प्राप्त करते हैं जो उन्हें प्राकृतिक आपदाओं और संकटों सहित आपात स्थितियों के दौरान प्रभावी ढंग से प्रतिक्रिया देने के लिए सक्षम बनाता है (रक्षा मंत्रालय)। एनसीसी कैडेट अक्सर आपदाग्रस्त क्षेत्रों में सहायता प्रदान करने वाले पहले लोगों में से होते हैं, अपनी तैयारी और लचीलेपन का प्रदर्शन करते हैं। आपदा प्रबंधन में संगठन का सुव्यवस्थित प्रशिक्षण न केवल ज़रूरतमंद समुदायों को लाभान्वित करता है, बल्कि कैडेटों को अमूल्य जीवन कौशल भी प्रदान करता है। इन अभियानों के दौरान सीखे गए सबक, जैसे टीम वर्क, अनुकूलनशीलता और त्वरित निर्णय लेने की क्षमता, ज़िम्मेदारी की भावना को बढ़ाते हैं और राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में योगदान करते हैं।

5. सामाजिक मूल्यों का संवर्धन:

एनएसएस और एनसीसी युवाओं में आवश्यक सामाजिक मूल्यों को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। अपनी गतिविधियों और परियोजनाओं के माध्यम से, ये संगठन नैतिक और आचार मूल्यों के महत्व पर ज़ोर देते हैं (युवा मामले और खेल मंत्रालय)। एनएसएस और एनसीसी परियोजनाओं में भाग लेने वालों को अक्सर ऐसे परिदृश्यों का सामना करना पड़ता है जिनमें करुणा, निष्ठा और सहानुभूति की आवश्यकता होती है। शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा और सामुदायिक विकास से संबंधित परियोजनाओं में भाग लेकर,

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

स्वयंसेवक समाज के विभिन्न वर्गों के सामने आने वाली चुनौतियों की गहरी समझ विकसित करते हैं। इस अनुभव से समावेशिता और सामाजिक न्याय के मूल्यों के प्रति उनकी सराहना बढ़ती है। जैसे-जैसे प्रतिभागी इन मूल्यों को आत्मसात करते हैं, वे सकारात्मक बदलाव के दूत बनते हैं, जिससे राष्ट्र के नैतिक ताने-बाने में योगदान मिलता है।

6. कौशल विकास:

एनएसएस और एनसीसी युवाओं को विविध प्रकार के व्यावहारिक कौशल प्राप्त करने के लिए मंच प्रदान करते हैं। इन कौशलों में प्राथमिक चिकित्सा, संचार, बाहरी जीवन रक्षा, आत्मरक्षा आदि जैसे क्षेत्र शामिल हैं (एनएसएस निदेशालय)। एनएसएस स्वयंसेवक अक्सर कार्यशालाओं और प्रशिक्षण सत्रों में भाग लेते हैं जो उन्हें अपने समुदायों में बदलाव लाने के लिए आवश्यक ज्ञान और विशेषज्ञता प्रदान करते हैं। एनसीसी कैडेट मानचित्र पढ़ने, नेविगेशन और साहसिक गतिविधियों जैसे क्षेत्रों में गहन प्रशिक्षण प्राप्त करते हैं। ये कौशल न केवल प्रतिभागियों को सशक्त बनाते हैं बल्कि उनके व्यक्तिगत विकास और रोजगार की संभावनाओं में भी योगदान करते हैं। युवाओं को इन व्यावहारिक कौशलों से लैस करके, एनएसएस और एनसीसी राष्ट्र निर्माण के प्रयासों में प्रभावी योगदान देने की उनकी क्षमता को बढ़ाते हैं।

7. देशभक्ति को प्रोत्साहित करना:

एनएसएस और एनसीसी गतिविधियाँ युवाओं में देशभक्ति को पोषित और प्रोत्साहित करने के लिए मंच प्रदान करती हैं। दोनों संगठन प्रतिभागियों को राष्ट्रीय त्योहारों, ऐतिहासिक घटनाओं और राष्ट्रीय नायकों को श्रद्धांजलि देने वाली गतिविधियों में सक्रिय रूप से शामिल करते हैं (एनएसएस निदेशालय)। ये अनुभव प्रतिभागियों को राष्ट्र के इतिहास, संस्कृति और उपलब्धियों के प्रति गहरा लगाव विकसित करने में मदद करते हैं। गर्व और निष्ठा की भावना को बढ़ावा देकर, एनएसएस और एनसीसी नागरिकों की एक ऐसी पीढ़ी के विकास में योगदान करते हैं जो अपने देश की प्रगति और कल्याण में गहराई से समर्पित हैं। यही देशभक्ति राष्ट्र निर्माण के प्रयासों के प्रति उनकी प्रतिबद्धता का आधार है।

8. लैंगिक समानता और महिला सशक्तिकरण:

एनएसएस और एनसीसी ने पारंपरिक लैंगिक मानदंडों को चुनौती देने और लैंगिक समानता को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। दोनों संगठन युवा महिलाओं को अपनी गतिविधियों और कार्यक्रमों में भाग लेने के समान अवसर प्रदान करते हैं। विभिन्न परियोजनाओं और प्रशिक्षण सत्रों में अपनी भागीदारी के माध्यम से, महिला प्रतिभागी विविध क्षेत्रों में उत्कृष्टता प्राप्त करने की अपनी क्षमता का प्रदर्शन करती हैं। यह दृष्टिकोण न केवल महिलाओं को सशक्त बनाता है, बल्कि संगठनों के भीतर समावेशिता और विविधता को भी बढ़ावा देता है। एनएसएस और एनसीसी के भीतर लैंगिक समानता पर ज़ोर भारत में महिला सशक्तिकरण की दिशा में एक बड़े आंदोलन में योगदान देता है, जिससे ये संगठन बदलाव के महत्वपूर्ण वाहक बन जाते हैं।

9. ग्रामीण विकास और आउटरीच:

एनएसएस ग्रामीण विकास परियोजनाओं में युवाओं को शामिल करता है, जो हाशिए पर पड़े समुदायों के उत्थान में योगदान करते हैं। ये परियोजनाएँ शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, स्वच्छता और बुनियादी ढाँचे के विकास (युवा मामले और खेल मंत्रालय) जैसे विभिन्न मुद्दों पर ध्यान केंद्रित करती हैं। इन पहलों में सक्रिय रूप से भाग लेकर, स्वयंसेवक ग्रामीण समुदायों के सामने आने वाली चुनौतियों का प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्त करते हैं। यह जमीनी स्तर का जुड़ाव न केवल शहरी-ग्रामीण विभाजन को पाटता है, बल्कि सहानुभूति और एकजुटता की भावना को भी बढ़ावा देता है। एनएसएस स्वयंसेवकों द्वारा किया गया कार्य राष्ट्र निर्माण के व्यापक लक्ष्यों के अनुरूप, समान वृद्धि और विकास में योगदान देता है।

10. स्वास्थ्य एवं कल्याण संवर्धन:

एनएसएस और एनसीसी की पहल स्वास्थ्य एवं कल्याण संवर्धन के क्षेत्र तक फैली हुई है। ये संगठन स्वास्थ्य शिविर, रक्तदान अभियान और स्वच्छता, सफ़ाई और मादक द्रव्यों के सेवन जैसे महत्वपूर्ण मुद्दों पर जागरूकता अभियान आयोजित करते हैं (युवा मामले और खेल मंत्रालय)। जन स्वास्थ्य के इन महत्वपूर्ण पहलुओं पर ध्यान देकर, एनएसएस और एनसीसी जनसंख्या के समग्र कल्याण में सुधार लाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। अपनी गतिविधियों के माध्यम से, प्रतिभागियों को समुदायों के सामने आने वाली स्वास्थ्य संबंधी चुनौतियों की गहरी समझ प्राप्त होती है। यह जागरूकता बेहतर स्वास्थ्य प्रथाओं के प्रति प्रतिबद्धता में परिवर्तित होती है और राष्ट्र की समग्र प्रगति में योगदान देती है।

11. पर्यावरणीय स्थिरता:

पर्यावरण संरक्षण राष्ट्र निर्माण के प्रयासों की आधारशिला है, और एनएसएस और एनसीसी इस प्रयास में सक्रिय रूप से योगदान करते हैं। दोनों संगठन प्रतिभागियों को वृक्षारोपण, अपशिष्ट प्रबंधन और पर्यावरण जागरूकता अभियान (एनएसएस

निदेशालय) जैसी पहलों में शामिल करते हैं। ये गतिविधियाँ पर्यावरण के प्रति ज़िम्मेदारी की भावना को बढ़ावा देती हैं और युवाओं में स्थायी प्रथाओं का संचार करती हैं। पर्यावरणीय स्थिरता पर ध्यान राष्ट्र के स्वस्थ और समृद्ध भविष्य को सुनिश्चित करने के व्यापक लक्ष्यों के अनुरूप है। पर्यावरणीय चेतना को पोषित करके, एनएसएस और एनसीसी प्रतिभागी एक हरित और अधिक स्थायी भारत के संरक्षक बनते हैं।

12. पारंपरिक ज्ञान का एकीकरण:

एनसीसी साहसिक गतिविधियों और बाहरी प्रशिक्षण पर विशेष बल देता है। इस प्रक्रिया में, यह अक्सर पारंपरिक कौशल और स्वदेशी ज्ञान (राष्ट्रीय कैडेट कोर महानिदेशालय) को एकीकृत करता है। यह एकीकरण न केवल सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करता है, बल्कि आधुनिक संदर्भों में पारंपरिक ज्ञान की प्रासंगिकता को भी उजागर करता है। एनसीसी कैडेट स्थानीय समुदायों से सीख सकते हैं और अपने प्रशिक्षण में पारंपरिक प्रथाओं को लागू कर सकते हैं। परंपरा और आधुनिकता के बीच यह अंतर्संबंध सांस्कृतिक जड़ों के साथ एक गहरा जुड़ाव पैदा करता है और प्रतिभागियों को विभिन्न परिस्थितियों के लिए व्यावहारिक कौशल से लैस करता है।

13. नागरिक उत्तरदायित्व और मतदान जागरूकता:

एनएसएस और एनसीसी सक्रिय रूप से नागरिक उत्तरदायित्व को बढ़ावा देते हैं और मतदान के महत्व के बारे में जागरूकता बढ़ाते हैं (एनएसएस निदेशालय)। मतदाता जागरूकता अभियान, कार्यशालाएँ और सेमिनार आयोजित करके, ये संगठन युवाओं को लोकतांत्रिक प्रक्रिया में सक्रिय रूप से भाग लेने के लिए प्रोत्साहित करते हैं। इन पहलों के माध्यम से, प्रतिभागी जागरूक नागरिक के रूप में अपनी भूमिका के महत्व और राष्ट्र के भविष्य को आकार देने में उनके वोट के योगदान के बारे में सीखते हैं। एनएसएस और एनसीसी व्यक्ति में अपने लोकतांत्रिक अधिकारों के प्रयोग के प्रति कर्तव्य की भावना पैदा करते हैं, जिससे अंततः राष्ट्र की लोकतांत्रिक संस्थाओं की जीवंतता बढ़ती है।

14. व्यक्तिगत मूल्यों और विश्वासों पर प्रभाव:

एनएसएस और एनसीसी में भागीदारी का युवाओं के व्यक्तिगत मूल्यों और विश्वासों पर गहरा प्रभाव पड़ता है। सामुदायिक सेवा परियोजनाओं, नेतृत्व प्रशिक्षण और राष्ट्र-निर्माण गतिविधियों में भाग लेने से निस्वार्थता, अनुशासन और सहानुभूति जैसे मूल्यों का विकास होता है। प्रतिभागी समाज को कुछ वापस देने, सहयोगात्मक रूप से कार्य करने और विविध दृष्टिकोणों को समझने के महत्व को सीखते हैं। ये अनुभव व्यक्तिगत मूल्यों में एक परिवर्तनकारी बदलाव लाते हैं, व्यवहार, निर्णय लेने और दूसरों के साथ बातचीत को प्रभावित करते हैं। जैसे-जैसे एनएसएस और एनसीसी प्रतिभागी इन मूल्यों को आत्मसात करते हैं, वे ऐसे आदर्श बन जाते हैं जो अपने परिवारों, समुदायों और समग्र रूप से राष्ट्र के लिए सकारात्मक योगदान देते हैं।

निष्कर्ष:

अंततः, एनएसएस और एनसीसी केवल युवा-उन्मुख संगठन ही नहीं हैं, बल्कि भारत की राष्ट्र-निर्माण प्रक्रिया में महत्वपूर्ण घटक हैं। अपनी बहुमुखी गतिविधियों के माध्यम से, ये संगठन युवा व्यक्तियों की ऊर्जा और उत्साह को रचनात्मक और सार्थक प्रयासों में लगाते हैं। नेतृत्व गुणों का पोषण, सामाजिक मूल्यों का संवर्धन, देशभक्ति को प्रोत्साहन और नागरिक उत्तरदायित्व पर ज़ोर, सामूहिक रूप से ज़िम्मेदार नागरिकों के समग्र विकास में योगदान करते हैं। एनएसएस और एनसीसी, नागरिक सहभागिता और सामुदायिक सेवा के लिए मंच प्रदान करके युवा सशक्तिकरण को सुगम बनाते हैं। इन संगठनों द्वारा प्रदान किया जाने वाला नेतृत्व विकास युवाओं को विभिन्न क्षेत्रों में प्रभावी नेता बनने के लिए आवश्यक कौशल और गुणों से सुसज्जित करता है। राष्ट्रीय पहचान को बढ़ावा देने पर ज़ोर क्षेत्रीय और सांस्कृतिक सीमाओं से परे है, और विविधता में एकता को बढ़ावा देता है। आपदा के समय, आपदा प्रबंधन और राहत कार्यों के लिए एनसीसी की तत्परता समुदायों की सुरक्षा में इसकी महत्वपूर्ण भूमिका को दर्शाती है। सामाजिक मूल्यों, लैंगिक समानता और महिला सशक्तिकरण को बढ़ावा देना, समता और समावेशिता के व्यापक सामाजिक लक्ष्यों के अनुरूप है।

व्यावहारिक कौशल प्राप्त करने से प्रतिभागियों के व्यक्तिगत विकास और रोज़गार क्षमता में वृद्धि होती है। इसके अलावा, एनएसएस और एनसीसी देशभक्ति और नागरिक उत्तरदायित्व की गहरी भावना पैदा करते हैं और लोकतांत्रिक प्रक्रिया में सक्रिय भागीदारी को प्रोत्साहित करते हैं। इन संगठनों का प्रभाव व्यक्तिगत मूल्यों और विश्वासों तक फैला हुआ है, जो प्रतिभागियों को दयालु, अनुशासित और सहानुभूतिपूर्ण व्यक्तियों में परिवर्तित करता है। जैसे-जैसे युवा एनएसएस और एनसीसी के साथ सक्रिय रूप से जुड़ते हैं, ये संगठन सकारात्मक बदलाव के उत्प्रेरक के रूप में कार्य करते हैं। एनएसएस और एनसीसी प्रतिभागियों द्वारा विकसित मूल्य, कौशल और उद्देश्य की भावना समुदायों में गूंजती है और भारत में राष्ट्र निर्माण के व्यापक ताने-बाने में योगदान देती है। राष्ट्र की प्रगति के लिए प्रतिबद्ध जिम्मेदार नागरिकों का पोषण करके, एनएसएस और एनसीसी भारत के भविष्य को आकार देने में एक अपरिहार्य भूमिका निभाते हैं।

References:

1. Directorate of NSS. "About NSS." Ministry of Youth Affairs and Sports, Government of India. https://nss.nic.in/about-nss.
2. Directorate General National Cadet Corps. "Introduction." Ministry of Defence, Government of India. https://nccindia.nic.in/en/about-ncc/introduction.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

महाराष्ट्रातील जातपंचायत व महिलांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

Supriya Mahendra Gaikwad[1] Dr. Bhagwan Lokhande[2]
[1]Dept. of Civics and Political Science, Mumbai University.
[2] gide द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळा जि.रायगड
Email: Supriyamai02@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171026
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 129-131
October 2025
Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

Abstract

जातपंचायत ही संविधान विरोधी आणि वंशपरंपरेने चालत आलेली समांतर न्यायव्यवस्था आहे. हि बाब चिंतनीय आहेच परंतु या अघोरी व्यवस्थांना लोकशाही व्यवस्थेत लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून येणाऱ्या उच्चविद्याविभूषित व्यक्तींकडूनही जाहीरपणे समर्थन मिळते हे अधिक चिंताजनक आहे. मुळातच जातपंचायतीमध्ये जातबांधवांना सुद्धा पंच होण्याचा अधिकार नसल्यामुळे स्त्रियांना तेथे स्थान मिळणे हे अशक्यच आहे. जातपंचायती जन्मापासून ते मरणापर्यंत जेवढेही महत्वाचे कार्य असतील त्यावर नियंत्रण आणि दबाव आणण्याचे काम करीत असते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश जातपंचायत निर्मुलनाकरिता महिलांमध्ये सामाजिक परिवर्तन, त्यांच्यावरील होणारे सामाजिक अन्याय व अत्याचार, महिलांच्या अधिकारांचा प्रसार आणि समाजातील लैंगिक असमानता यांविषयी उपाययोजना सुचविण्यासाठी या संशोधन विषयाची निवड करणे मला गरजेचे वाटते. संशोधन करीत असताना मला असे दिसून आले की, इतर जातींच्या तुलनेत सर्वाधिक अत्याचार हा महाराष्ट्रातील भटके विमुक्त समाजातील महिलांवर त्यांच्या जातपंचायतीमुळे जास्त प्रमाणात होत असतो. अघोरी प्रथा परंपरेच्या नावाखाली त्यांना बहिष्कृत करणे, कौमार्य परीक्षा, गोळ्याची परीक्षा, कर्ज फेडले नाही तर बायकोला धाडण्याची शिक्षा, योनीमार्गात मिरचीची पूड कोंबणारी शिक्षा, उकळत्या तेलात हात घालण्याची परीक्षा तसेच थुंकी चाटून माफी मागायला लावणे अशा क्लिष्ट आणि माणूसपणाला काळिमा फासणाऱ्या निर्णय पद्धती अशा प्रत्येक जातीच्या जातपंचायती या संविधान विरोधी व्यवहार करताना दिसून येतात.

'महाराष्ट्रातील जातपंचायत व महिलांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' या विषयाची मांडणी सामाजिक शास्त्रांमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींवर अवलंबून आहे. तसेच या ठिकाणी गुणात्मक आणि संख्यात्मक या संमिश्र पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधन अध्ययना संबंधी स्वतःची तथ्ये गोळा करून महाराष्ट्रातील रायगड, नाशिक, पुणे, आणि औरंगाबाद या ०४ जिल्ह्यांतील घटनेशी संबंधित असणाऱ्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरित्या महिलांशी संपर्क साधून तसेच पंचायत सदस्यांकडून माहिती संकलित केली. निष्कर्ष दर्शवते की, महिलांचा सहभाग सुधारला जात असला तरीही जातपंचायती महिलांचा सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक सहभाग मर्यादित करतात. त्याचप्रमाणे हे संशोधन महिलांच्या सक्षमीकरण धोरणांसाठी, महिलांवर परंपरागत लादलेली क्रूर प्रथा, बंधणे व शोषण थांबविण्यासाठी तसेच न्यायव्यवस्थेला आव्हानं देणारी जातपंचायत व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी उपयोगी ठरते.

Keywords: जातपंचायत, महाराष्ट्रातील सामाजिक न्याय, महिला सहभाग, महाराष्ट्र सामाजिक बहिष्कार प्रतिबंधक कायदा- २०१६, लैंगिक समानता, संविधानिक मूल्य, भटके विमुक्त जाती, पारंपारिक संस्था.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678469
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
Supriya Mahendra Gaikwad, Dept. of Civics and Political Science, Mumbai University.

How to cite this article:
Gaikwad, S. M., & Lokhande, B. (2025). ***महाराष्ट्रातील जातपंचायत व महिलांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 129–131.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17678469

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Introduction:

एके काळी धार्मिक चालीरीती, रूढी, परंपरा यांबाबत मार्गदर्शन करण्यासाठी त्या त्या धर्म आणि जाती- पोटजाती अंतर्गत काही कारभारी मंडळी कार्यभार सांभाळत होत्या. परंतु पुढे जाऊन याच मार्गदर्शनाचे आदेशात रुपांतर होऊन यामधूनच जातपंचायतीचा जन्म झाला. जातपंचायती प्रामुख्याने सामाजिक विवादाचे निवारण, जमिनीवरील विवाद, विवाह व सांस्कृतिक नियमांचे पालन करण्यासाठी कार्यरत आहे. मुळात जातपंचायतीची निवड हि वंश परंपरागत असल्यामुळे इतर जात बंधावाप्रमाणे स्त्रियांना सुद्धा यामध्ये स्थान नाकारले जाते. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक कारणांमुळे महिलांची भूमिका अनेकदा अप्रत्यक्ष राहते. आधुनिक काळात महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महिलांचा सामाजिक आणि राजकीय सहभाग वाढविणे महत्वाचे आहे.

भारताने प्रजासत्ताक गणराज्याचा स्विकार करून ७५ वर्षाचा कालावधी झाल्यानंतरही संविधान वादाची मूळ अधिक घट्ट होण्याऐवजी जातपंचायती सारख्या समांतर न्यायव्यवस्था आजही जनमाणसांवर प्रभाव गाजवताना दिसतात. संविधानिक मूल्य आणि संविधानिक व्यवस्था यांना जी अधिमान्यता मिळणे गरजेचे आहे ती अधिमान्यता देशभर खापपंचायत, गावकी, भावकी अशा विविध नावांनी समांतर न्यायव्यवस्था दिवसा ढवळ्या मानवी हक्कांचा, मानवी मुल्यांचा आणि लोकशाही तत्वांचा खूण करताना दिसतात. महाराष्ट्रामध्ये जातपंचायतीचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणात असले तरीही साधारणतः ३०० पेक्षा अधिक खाप पंचायती या हरियाना, पंजाब, मध्य प्रदेश व राजस्थान या उत्तरेकडील राज्यांमध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व खाप पंचायतींची सर्वोच्च पंचायत म्हणजेच ‘सर्वखाप पंचायत’ ही होय. आणि या सर्व खाप पंचायतीमध्ये २५००० गावे समाविष्ट आहेत.

Objectives:

1) महाराष्ट्रातील महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी उपयायोजना सुचविणे.
2) महिला प्रतिनिधित्वावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळयांचा अभ्यास करणे.
3) महाराष्ट्रातील जातपंचायतीमधील महिलांची भूमिका अभ्यासणे.
4) पारंपारिक जातपंचायात व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी करणे.
5) महाराष्ट्रातील जातपंचायतींचा राजकीय नेतृत्वावरील प्रभाव अभ्यासणे.
6) ऑनर किलिंग सारख्या घटनांची कारणमीमांसा करणे.

Data And Methodology:

Primary Data:

- संशोधन अध्ययना संबंधी स्वतःच तथ्ये गोळा करून सबंधित घटना व घटनेशी संबंधित असणाऱ्या पिडीत महिलांच्या मुलाखती घेतल्या.
- महाराष्ट्रातील जातपंचायत व महिलांची भूमिका जाणून घेण्यासाठी व त्यामागील सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी गावकऱ्यांचे सर्वेक्षण केले.

Secondary Data:

- संशोधनासाठी सरकारी अहवाल, प्रकाशने, संदर्भ ग्रंथ नियतकालिके इत्यादींचा वापर केला आहे.
- त्याचप्रमाणे महिला आयोग, NGO रिपोर्ट्स, न्यायालयीन खटले व कायदेशीर कागदपत्रे यांच्या अभ्यासाच्या सहाय्याने माहिती गोळा केली गेली आहे.

Sampling:

महाराष्ट्रातील रायगड, नाशिक, पुणे, आणि औरंगाबाद या ०४ जिल्ह्यांतील घटनेशी संबंधित असणाऱ्या ३० पिडीत महिला यांच्याशी प्रत्यक्षरित्या आणि मोबाईलच्या माध्यमातून संपर्क साधला आहे. त्याचप्रमाणे या संशोधन विषयाशी निगडीत असणाऱ्या १० केस स्टडीजचा सुद्धा संशोधन करण्यात आले आहे.

Result And Discussion:

1) महिला सहभाग : जातपंचायतींचे निर्णय हे महिलांच्या स्वातंत्र्य व हक्कांवर प्रतिकूल परिणाम करत असल्यामुळे महिलांचा सरासरी सहभाग २०-२५% आहे.
2) सामाजिक अडथळे : पुरुषप्रधान संस्कृती, जातपंचायतीची परंपरागत निवड पद्धती आणि शिक्षणाचा अभाव यांमुळे महिलांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान प्राप्त झाले आहे.
3) आर्थिक अडथळे : आर्थिक स्वातंत्र्य नसल्यामुळे महिलांना पंचायत कार्यास वेळ देणे कठीण होते.
4) जात पंचायत विरोधी कायदा : महाराष्ट्र सामाजिक बहिष्कार प्रतिबंधक अधिनियम-२०१६ हा कायदा असूनही याची योग्य अमलबजावणी होत नसल्याने व जागरूकतेअभावी महिलांना न्याय मिळण्यात अडथळे येतात.
5) सकारात्मक बदल : महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मुलन समितीने जातपंचायत विरोधी अनेक आंदोलने छेडलेली दिसून येतात. अशा सुसंवादातूनच या संघटनेने एकून १७ जातपंचायती बरखास्त केल्या गेल्या आहेत. आणि सहाजिकच यामुळे कित्येक महिलांची

परंपरेनुसार चालत आलेल्या कुप्रथांमधून सुटका झालेली आहे आणि समाजामध्ये त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्याचप्रमाणे NGOs व महिला संघटनांचा सहभाग सुद्धा महिलांना मदत करण्यात महत्त्वाचा ठरतो.

Conclusions:

1) जातपंचायत ही महाराष्ट्राच्या सामाजिक संरचनेतील एक महत्त्वाची परंपरा मानली जाते. परंतु महिलांसाठी ती बहुतेकदा अन्यायकारक ठरते.
2) जातपंचायतींमुळे महिलांवर सामाजिक बंधने व अन्याय होताना दिसून येत असले तरीसुद्धा काही ठिकाणी महिलांचा सहभाग वाढत आहे व जागृती होत आहे.
3) महिलांनी शिक्षण, संघटन व कायदेशीर मार्गांनी आपल्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे.
4) सामाजिक, आर्थिक आणि संस्कृतिक अडथळयांवर काम करून महिलांना सशक्त केले जाऊ शकते.

References:

1) माने लक्षमण (१९९७). 'विमुक्तायन' मेहता पब्लिशिंग हाउस प्रा.लि.
2) घांगरेकर सी. जी. (१९९९). 'आधुनिक राजकीय विश्लेषण' नागपूर, विद्या प्रकाशन.
3) कऱ्हाडे बी. एम. (२००७) 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती' नागपूर, पिंपालापुरे कं. पब्लिशर्स.
4) चव्हाण रामनाथ (२००८) 'भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत आणि लोकजीवन' खंड ४, देशमुख आणि कं. पब्लिशर्स प्रा.लि.
5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'एनिहीलेशन ऑफ कास्ट' महाराष्ट्र शासन.
6) जानकर महादेव (२००९). 'बदल आम्ही घडविणार' मुंबई, यशवंत नायक प्रकाशन.
7) दिक्षित दुर्गा (२००९). 'महाराष्ट्र संस्कृती कोश' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
8) फाटक संगीता (२०१०). 'भारतीय समाजातील समस्या व वाद' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
9) प्रा. परदेशी प्रतिमा (२०१३). 'हिंदू कोड बिल ते ऑनर किलिंग' दिग्नाग प्रकाशन.
10) चांदगुडे कृष्णा (२०२१). 'जात पंचायतींना मूठमाती' विवेक जागर प्रकाशन, पुणे.
11) घोळवे सोपान (२०२२). 'महाराष्ट्रातील वंजारी समाजाचे राजकारण' नवरंग ग्राफिक्स, पुणे.
12) देशपांडे एस. (२०१५). 'वूमेन एंड पंचायतीराज इन इंडिया: अ स्टडी ऑफ महाराष्ट्रा'. साजे पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकेंद्रीकरण और सहभागी लोकतंत्र

डॉ. रमेश प्रसाद कोल
सहायक प्राध्यापक ,राजनीतिशास्त्र विभाग
शासकीय आ. व्ही. पी. एस,स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जिला. उमरिया
Email: dr.rameshprasadkol@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171027
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 132-136
October 2025
Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश

विकेंद्रीकरण या विकेन्द्रीकरण वह प्रक्रिया है जिसके द्वारा किसी संगठन की गतिविधियाँ , विशेष रूप से योजना और निर्णय लेने से संबंधित गतिविधियाँ, एक केंद्रीय, आधिकारिक स्थान या समूह से दूर वितरित या प्रत्यायोजित की जाती हैं और उसके भीतर छोटे गुटों को दी जाती हैं। विकेंद्रीकरण की अवधारणाओं को निजी व्यवसायों और संगठनों में समूह गतिशीलता और प्रबंधन विज्ञान, राजनीति विज्ञान, कानून और सार्वजनिक प्रशासन, प्रौद्योगिकी, अर्थशास्त्र और धन पर लागू किया गया है ।

की-वर्ड- विकेंद्रीकरण, विकेन्द्रीकरण, उत्पादन, नौकरषाही।

प्रस्तावना

केंद्रीकरण शब्द फ्रांस में 1794 में प्रचलन में आया जब क्रांति के बाद फ्रेंच डायरेक्टरी के नेतृत्व ने एक नई सरकारी संरचना बनाई। विकेंद्रीकरण शब्द 1820 के दशक में प्रचलन में आया। केंद्रीकरण 1800 के दशक के पहले तीसरे दशक में लिखित अंग्रेजी में आया विकेंद्रीकरण का उल्लेख भी पहली बार उन्हीं वर्षों में मिलता है। 1800 के दशक के मध्य में टोकेविले ने लिखा था कि फ्रांसीसी क्रांति विकेंद्रीकरण की ओर एक धक्का के साथ शुरू हुई थी] लेकिन अंततः केंद्रीकरण का ही विस्तार बन गई। 1863 में सेवानिवृत्त फ्रांसीसी नौकरशाह मौरिस ब्लॉक ने एक फ्रांसीसी पत्रिका के लिए विकेंद्रीकरण नामक एक लेख लिखा जिसमें सरकार और नौकरशाही केंद्रीकरण की गतिशीलता और सरकारी कार्यों के विकेंद्रीकरण के हालिया फ्रांसीसी प्रयासों की समीक्षा की गई थी। स्वतंत्रता और विकेंद्रीकरण विचारों को 19वीं और 20वीं शताब्दी के दौरान राज्य-विरोधी राजनीतिक कार्यकर्ताओं द्वारा उनके तार्किक निष्कर्षों तक पहुँचाया गया] जो खुद को अराजकतावादी, स्वतंत्रतावादी और यहाँ तक कि विकेंद्रीकरणवादी भी कहते थे। टोकेविले इसके समर्थक थे] उन्होंने लिखा विकेंद्रीकरण का न केवल एक प्रशासनिक मूल्य है] बल्कि एक नागरिक आयाम भी है क्योंकि यह नागरिकों के लिए सार्वजनिक मामलों में रुचि लेने के अवसरों को बढ़ाता हैय यह उन्हें स्वतंत्रता का उपयोग करने का आदी बनाता है। और इन स्थानीय] सक्रिय] निष्ठुर स्वतंत्रताओं के संचय से] केंद्रीय सरकार के दावों के विरुद्ध सबसे प्रभावी प्रतिबल का जन्म होता है] भले ही वह एक अवैयक्तिक, सामूहिक इच्छाशक्ति द्वारा समर्थित हो। पियरे-जोसेफ प्राउडॉन (1809-1865) प्रभावशाली अराजकतावादी सिद्धांतकार ने लिखा पच्चीस वर्षों में विकसित

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. रमेश प्रसाद कोल,सहायक प्राध्यापक ,राजनीतिशास्त्र विभाग शासकीय आ. व्ही. पी. एस,स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जिला. उमरिया

How to cite this article:
कोल, . रमेश . प्रसाद . (2025). विकेंद्रीकरण और सहभागी लोकतंत्र. Journal of Research & Development, *17(10(I)), 132–136.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17678501

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.17678501

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

मेरे सभी आर्थिक विचारों को इन शब्दों में संक्षेपित किया जा सकता है] कृषि-औद्योगिक संघ। मेरे सभी राजनीतिक विचार एक समान सूत्र पर आधारित हैंA

राजनीतिक संघ या विकेंद्रीकरण।

20वीं सदी की शुरुआत में] अमेरिका ने आर्थिक संपदा और राजनीतिक शक्ति के केंद्रीकरण का जवाब विकेंद्रीकृत आंदोलन के साथ दिया। इस आंदोलन ने मध्यम वर्ग के दुकानदारों और छोटे निर्माताओं के पतन के लिए बड़े पैमाने पर औद्योगिक उत्पादन को दोषी ठहराया और इसने संपत्ति के स्वामित्व में वृद्धि और छोटे पैमाने पर जीवन जीने की ओर वापसी को बढ़ावा दिया। विकेंद्रीकृत आंदोलन ने रॉबर्ट पेन वॉरेन जैसे दक्षिणी कृषकों के साथ-साथ पत्रकार हर्बर्ट अगर को भी आकर्षित किया । नए वामपंथी और स्वतंत्रतावादी व्यक्ति जिन्होंने आगामी वर्षों में सामाजिक] आर्थिक और अक्सर राजनीतिक विकेंद्रीकरण की पहचान की, उनमें राल्फ बोरसोडी] वेंडेल बेरी] पॉल गुडमैन] कार्ल ओग्लेसबी] कार्ल हेस] डोनाल्ड लिविंगस्टन] किर्कपैट्रिक सेल (ह्यूमन स्केल के लेखक)] मरे बुकचिन आदि।

1957 की पुस्तक द ब्रेकडाउन ऑफ नेशंस के लेखक लियोपोल्ड कोहर-जो अपने कथन जब भी कुछ गलत होता है, तो कुछ बहुत बड़ा होता है] के लिए जाने जाते हैं -1973 की बेस्टसेलर स्मॉल इज ब्यूटीफुलर ए स्टडी ऑफ इकोनॉमिक्स एज इफ पीपल मैटरड के लेखक ईएफ शूमाकर पर एक बड़ा प्रभाव था। अगले कुछ वर्षों में कई बेस्टसेलिंग पुस्तकों ने विकेंद्रीकरण को बढ़ावा दिया।

डैनियल बेल की द कमिंग ऑफ पोस्ट-इंडस्ट्रियल सोसाइटी, ने विकेंद्रीकरण की आवश्यकता और इकाइयों के उचित आकार और दायरे का पता लगाने के लिए सरकारी ढांचे के व्यापक बदलाव की आवश्यकता पर चर्चा की साथ ही वर्तमान राज्य की सीमाओं से कार्यों को अलग करने की आवश्यकता पर भी चर्चा की] जिससे पानी] परिवहन] शिक्षा और अर्थशास्त्र जैसे कार्यों के आधार पर क्षेत्रों का निर्माण हो सके] जिनके मानचित्र पर अलग-अलग ओवरले हो सकते हैं। एल्विन टॉफलर ने फ्यूचर शॉक (1970 और द थर्ड वेव]1980 प्रकाशित कीं । बाद में एक साक्षात्कार में पुस्तकों पर चर्चा करते हुए] टॉफलर ने कहा कि औद्योगिक शैली] केंद्रीकृत] ऊपर से नीचे की नौकरशाही योजना को एक अधिक खुली] लोकतांत्रिक] विकेन्द्रीकृत शैली से बदल दिया जाएगा जिसे उन्होंने प्रत्याशित लोकतंत्र कहा। भविष्यवादी जॉन नाइस्बिट की नाइस्बिट की पुस्तक में 10 मेगाट्रेंड्स की रूपरेखा दी गई है, जिनमें से पाँचवाँ केंद्रीकरण से विकेंद्रीकरण की ओर है। 1996 में डेविड ओसबोर्न और टेड गेबलर की एक बेस्टसेलर पुस्तक रीइन्वेंटिंग गवर्नमेंट आई जिसमें विकेंद्रीकृत लोक प्रशासन सिद्धांतों का प्रस्ताव रखा गया था जिसे न्यू पब्लिक मैनेजमेंट का नाम दिया गया।

स्टीफन कमिंग्स ने लिखा है कि 1980 के दशक में विकेंद्रीकरण एक क्रांतिकारी मेगाट्रेंड बन गया। 1983 में डायना कोनर्स ने पूछा कि क्या विकेंद्रीकरण विकास प्रशासन में नवीनतम फैशन था। स्थानीय सरकार के पुनर्गठन पर कॉर्नेल विश्वविद्यालय की परियोजना में कहा गया है कि विकेंद्रीकरण क्षेत्रीय या स्थानीय सरकारों को जिम्मेदारियां सौंपने की वैश्विक प्रवृत्ति को संदर्भित करता है। रॉबर्ट जे. बेनेट की विकेंद्रीकरण] अंतर-सरकारी संबंध और बाजार एक कल्याण-पश्चात एजेंडा की ओर वर्णन करता है कि कैसे द्वितीय विश्व युद्ध के बाद सरकारों ने अधिकारों की एक केंद्रीकृत कल्याणकारी नीति अपनाई जो अब अंतर-सरकारी और बाजार-आधारित विकेंद्रीकरण की कल्याण-पश्चात नीति बन गई है। 1983 में विकेंद्रीकरण को संयुक्त राज्य अमेरिका में हरित आंदोलन के दस प्रमुख मूल्यों में से एक के रूप में पहचाना गया था।

1999 की संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम की रिपोर्ट में कहा गयाः-

cड़ी संख्या में विकासशील और संक्रमणकालीन देशों ने किसी न किसी रूप में विकेंद्रीकरण कार्यक्रम शुरू किए हैं। इस प्रवृत्ति के साथ-साथ सेवा वितरण के नए तरीकों की तलाश में सरकारों के सहयोगी के रूप में नागरिक समाज और निजी क्षेत्र की भूमिका में बढ़ती रुचि भी जुड़ी हुई है. शासन का विकेंद्रीकरण और स्थानीय शासन क्षमता का सुदृढ़ीकरण आंशिक रूप से व्यापक सामाजिक प्रवृत्तियों का भी परिणाम है। इनमें उदाहरण के लिए आम तौर पर सरकार के प्रति बढ़ता अविश्वास] दुनिया के कुछ सबसे केंद्रीकृत शासनों (विशेषकर सोवियत संघ) का नाटकीय पतन और उभरती अलगाववादी माँगें शामिल हैं जो दुनिया के किसी न किसी हिस्से में नियमित रूप से उभरती रहती हैं। हालाँकि] स्थानीय जवाबदेही और अपने भाग्य पर अधिक नियंत्रण की ओर रुझान केवल केंद्र सरकार के प्रति नकारात्मक रवैये का परिणाम नहीं है। बल्कि, जैसा कि हम पहले ही देख चुके हैं, ये विकास मुख्यतः शासन में नागरिकों और निजी क्षेत्र के संगठनों की अधिक भागीदारी की तीव्र इच्छा से प्रेरित हैं।

केंद्रीकृत और विकेन्द्रीकृत प्रणाली की ग्राफिकल तुलना

विकेंद्रीकरण को लागू करने के लक्ष्यों और प्रक्रियाओं का अध्ययन करने वाले लोग अक्सर एक प्रणाली सिद्धांत दृष्टिकोण का उपयोग करते हैं, जो संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम की रिपोर्ट के अनुसार विकेंद्रीकरण के विषय पर लागू होता है एक संपूर्ण प्रणाली

परिप्रेक्ष्य, जिसमें स्तर, क्षेत्र, क्षेत्र और कार्य शामिल हैं और समुदाय के स्तर को प्रवेश बिंदु के रूप में देखना है जहाँ विकास लक्ष्यों की समग्र परिभाषाएँ स्वयं लोगों से हैं और जहाँ उनका समर्थन करना सबसे व्यावहारिक है। इसमें बहु-स्तरीय रूपरेखाओं और चक्रों की बातचीत और पुनरावृत्ति की निरंतर, सहक्रियात्मक प्रक्रियाओं को एक विकेंद्रीकृत प्रणाली में पूर्णता प्राप्त करने और इसके विकास को बनाए रखने के लिए महत्वपूर्ण के रूप में देखना शामिल है।

हालाँकि इसे एक प्रणालीगत दृष्टिकोण के हिस्से के रूप में देखा गया है। लॉस एलामोस नेशनल लेबोरेटरी के नॉर्मन जॉनसन ने 1999 के एक शोधपत्र में लिखा था] एक विकेन्द्रीकृत प्रणाली वह होती है जहाँ एजेंटों द्वारा कुछ निर्णय केंद्रीकृत नियंत्रण या प्रसंस्करण के बिना लिए जाते हैं। एजेंट प्रणालियों का एक महत्वपूर्ण गुण एजेंटों के बीच संपर्क या संबद्धता की डिग्री है जो सूचना या प्रभाव के वैश्विक प्रवाह का एक माप है। यदि प्रत्येक एजेंट अन्य सभी एजेंटों से जुड़ा हुआ है (स्थितियों या प्रभावों का आदान-प्रदान करता है) तो प्रणाली अत्यधिक जुड़ी हुई है। कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय] इरविन के सॉफ्टवेयर अनुसंधान संस्थान का प्रोजेक्ट विकेंद्रीकृत अनुप्रयोगों में विश्वास प्रबंधन के लिए एक वास्तुशिल्प शैली तैयार कर रहा है। इसने रोहित खरे की विकेंद्रीकरण की परिभाषा को अपनाया एक विकेंद्रीकृत प्रणाली वह होती है जिसमें कई पक्षों को अपने स्वतंत्र निर्णय लेने होते हैंष् और इसे पीयर-टू-पीयर सॉफ्टवेयर निर्माण पर लागू करते हुए लिखा।

विविधता

नॉर्मन एल. जॉनसन लिखते हैं कि विविधता पारिस्थितिक तंत्र] सामाजिक समूहों] बड़े संगठनों और राजनीतिक प्रणालियों जैसी विकेन्द्रीकृत प्रणालियों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। विविधता को संस्थाओं, एजेंटों या व्यक्तियों के उन विशिष्ट गुणों के रूप में परिभाषित किया जाता है जो बड़े समूह, जनसंख्या या संरचना द्वारा साझा नहीं किए जाते हैं। विकेन्द्रीकृत को एक प्रणाली की ऐसी विशेषता के रूप में परिभाषित किया जाता है जहाँ एजेंटों के पास स्थानीय रूप से कार्य करने की कुछ क्षमता होती है। विकेन्द्रीकरण और विविधता, दोनों ही स्व-संगठित गुणों को प्राप्त करने के लिए आवश्यक गुण हैं।

राजनीतिक विकेंद्रीकरण के समर्थकों का मानना है कि समाज में बेहतर जानकारी वाले विविध हितों की अधिक भागीदारी से राष्ट्रीय स्तर पर केवल अधिकारियों द्वारा लिए गए निर्णयों की तुलना में अधिक प्रासंगिक निर्णय लिए जाएँगे। विकेंद्रीकरण को विविधता की माँगों की प्रतिक्रिया के रूप में वर्णित किया गया है।

क्षमता

व्यवसाय में, विकेंद्रीकरण परिणामों द्वारा प्रबंधन के दर्शन की ओर ले जाता है जो इकाई परिणामों द्वारा प्राप्त किए जाने वाले निश्चित उद्देश्यों पर केंद्रित होता है। सरकारी कार्यक्रमों के विकेंद्रीकरण से संचार में भीड़भाड़ में कमी] अप्रत्याशित समस्याओं पर त्वरित प्रतिक्रिया सेवाएं प्रदान करने की बेहतर क्षमता] स्थानीय परिस्थितियों के बारे में बेहतर जानकारी और कार्यक्रमों के लाभार्थियों से अधिक समर्थन के कारण दक्षता और प्रभावशीलता में वृद्धि होने की बात कही जाती है।

फर्म विकेंद्रीकरण को पसंद कर सकती हैं क्योंकि यह यह सुनिश्चित करके दक्षता सुनिश्चित करता है कि स्थानीय जानकारी के सबसे करीब के प्रबंधक निर्णय लें और अधिक समय परय कि उनकी जिम्मेदारी लेने से ऊपरी प्रबंधन दिन-प्रतिदिन के निर्णय लेने के बजाय दीर्घकालिक रणनीतिकों के लिए मुक्त हो जाता हैय कि प्रबंधकों के पास प्रबंधन पदानुक्रम को आगे बढ़ाने के लिए उन्हें तैयार करने के लिए प्रशिक्षण होता हैय कि प्रबंधकों को अपनी पहल और रचनात्मकता का प्रयोग करने की स्वतंत्रता मिलने से प्रेरणा मिलती हैय कि प्रबंधकों और विभागों को यह साबित करने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है कि वे लाभदायक हैं, बजाय इसके कि उनकी असफलताओं को कंपनी की समग्र लाभप्रदता द्वारा छुपाया जाए।

यही सिद्धांत सरकार पर भी लागू किए जा सकते हैं। विकेंद्रीकरण] बाजार की विशेषताओं वाली अंतर-सरकारी प्रतिस्पर्धाओं और राजकोषीय अनुशासन] जो कर और व्यय का अधिकार सरकार के सबसे निचले स्तर तक पहुँचाता है] दोनों के माध्यम से दक्षता बढ़ाने का वादा करता है। यह वहाँ सबसे अच्छा काम करता है जहाँ उप-राष्ट्रीय सरकार के सदस्यों में लोकतंत्र, जवाबदेही और व्यावसायिकता की मजबूत परंपराएँ हों।

युद्ध वियोजन

आर्थिक और राजनीतिक विकेंद्रीकरण संघर्ष को रोकने या कम करने में मदद कर सकता है क्योंकि यह विभिन्न क्षेत्रों के बीच या किसी क्षेत्र और केंद्र सरकार के बीच वास्तविक या कथित असमानताओं को कम करता है। डॉन ब्रैंकाटी का मानना है कि राजनीतिक विकेंद्रीकरण अंतर-राज्यीय संघर्ष को कम करता है जब तक कि राजनेता ऐसे राजनीतिक दल नहीं बनाते जो अल्पसंख्यक और यहां तक कि चरमपंथी समूहों को राष्ट्रीय सरकारों के भीतर अधिक संसाधनों और शक्ति की मांग करने के लिए प्रेरित करते हैं। हालांकि, ऐसा होने

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

की संभावना इस बात पर निर्भर करती है कि लोकतांत्रिक परिवर्तन कैसे होते हैं और एक क्षेत्रीय पार्टी के विधायी सीटों के अनुपात, देश की क्षेत्रीय विधानसभाओं की संख्या, चुनावी प्रक्रियाएं और जिस क्रम में राष्ट्रीय और क्षेत्रीय चुनाव होते हैं, जैसी विशेषताएं हैं। ब्रैंकाटी का मानना है कि विकेंद्रीकरण शांति को बढ़ावा दे सकता है यदि यह राज्यव्यापी दलों को क्षेत्रीय मांगों को शामिल करने और क्षेत्रीय दलों की शक्ति को सीमित करने के लिए प्रोत्साहित करता है।

जिन प्रक्रियाओं के द्वारा संस्थाएं अधिक केंद्रीकृत स्थिति से कम केंद्रीकृत स्थिति में जाती हैं, वे भिन्न होती हैं। इन्हें प्राधिकरण के केंद्रों (टॉप-डाउन) या व्यक्तियों, इलाकों या क्षेत्रों (बॉटम-अप) से शुरू किया जा सकता है, या अधिकारियों और इलाकों के एक साथ काम करने के पारस्परिक रूप से वांछित संयोजन से। नीचे से ऊपर विकेंद्रीकरण आमतौर पर स्थानीय जवाबदेही और बढ़ी हुई भागीदारी जैसे राजनीतिक मूल्यों पर जोर देता है और राजनीतिक स्थिरता को बढ़ाता है। टॉप-डाउन विकेंद्रीकरण घाटे को नीचे की ओर स्थानांतरित करने और सेवाओं के लिए भुगतान करने या सरकारी ऋण का भुगतान करने के लिए अधिक संसाधन खोजने की इच्छा से प्रेरित हो सकता है। कुछ का मानना है कि विकेंद्रीकरण को थोपा नहीं जाना चाहिए, बल्कि सम्मानजनक तरीके से किया जाना चाहिए।

उपयुक्त आकार

विकेन्द्रीकृत इकाइयों के उचित आकार या पैमाने का आकलन अस्पतालों और स्कूलों] सड़क नेटवर्क, व्यवसाय में प्रशासनिक इकाइयों और सार्वजनिक प्रशासन और विशेष रूप से शहर और नगर के सरकारी क्षेत्रों और निर्णय लेने वाले निकायों की उप-इकाइयों के आकार के संबंध में अध्ययन किया गया है।

नियोजित समुदायों (नए शहर) के निर्माण में, उपयुक्त जनसंख्या और भौगोलिक आकार का निर्धारण करना महत्वपूर्ण है। जहाँ शुरुआती वर्षों में छोटे शहरों को उपयुक्त माना जाता था, वहीं **1960** के दशक तक, 60]000 निवासियों की संख्या को एक विविध रोजगार बाजार] पर्याप्त शॉपिंग सेंटर और सेवाओं व मनोरंजन की व्यवस्था के लिए आवश्यक माना जाने लगा। राजस्व जुटाने के लिए सरकारी इकाइयों का उपयुक्त आकार भी एक विचारणीय बिंदु है।

यहाँ तक कि जैव-क्षेत्रवाद में भी] जो कई कार्यों और यहाँ तक कि सरकारों की सीमाओं को भौतिक और पर्यावरणीय विशेषताओं, जिनमें जलग्रहण क्षेत्र की सीमाएँ और मृदा एवं भू-भाग की विशेषताएँ शामिल हैं] के अनुसार पुनर्व्यवस्थित करने का प्रयास करता है] उचित आकार पर विचार किया जाना चाहिए। यह इकाई कई विकेंद्रीकृत-जैव-क्षेत्रवादियों की पसंद से बड़ी हो सकती है।

विषमता

किसी भी देश की जनसंख्या] राजनीतिक, जातीय और अन्य प्रकार की विविधता के आधार पर विकेंद्रीकरण असमान और असममित हो सकता है। कई देशों में, राजनीतिक] आर्थिक और प्रशासनिक जिम्मेदारियाँ बड़े शहरी क्षेत्रों में विकेंद्रीकृत हो सकती हैं, जबकि ग्रामीण क्षेत्रों का प्रशासन केंद्र सरकार द्वारा किया जाता है। प्रांतों को जिम्मेदारियों का विकेंद्रीकरण केवल उन प्रांतों या राज्यों तक सीमित हो सकता है जो जिम्मेदारी संभालना चाहते हैं या संभालने में सक्षम हैं। कुछ निजीकरण ग्रामीण क्षेत्रों की तुलना में शहरी क्षेत्रों के लिए अधिक उपयुक्त हो सकते हैंय कुछ प्रकार के निजीकरण कुछ राज्यों और प्रांतों के लिए अधिक उपयुक्त हो सकते हैं, लेकिन अन्य के लिए नहीं।

आत्मनिर्णय आंदोलनों की उपस्थिति सरकारी नीति में

इतिहासकारों ने सरकारों और साम्राज्यों के इतिहास का वर्णन केंद्रीकरण और विकेंद्रीकरण के संदर्भ में किया है। **1910** में हेनरी कैबोट लॉज ने अपनी पुस्तक द हिस्ट्री ऑफ नेशंस में लिखा है कि फारसी राजा डेरियस प्रथम (**550-486** ईसा पूर्व) संगठन के उस्ताद थे और इतिहास में पहली बार केंद्रीकरण एक राजनीतिक तथ्य बना। उन्होंने यह भी कहा कि यह प्राचीन ग्रीस के विकेंद्रीकरण के विपरीत था । **1980** के दशक से कई विद्वानों ने केंद्रीकरण और विकेंद्रीकरण के चक्रों के बारे में लिखा है। स्टीफन के. सैंडरसन ने लिखा है कि पिछले 4000 वर्षों में प्रमुखताएं और वास्तविक राज्य आर्थिक, राजनीतिक और सामाजिक शक्ति के केंद्रीकरण और विकेंद्रीकरण के क्रम से गुजरे हैं।

नेटवर्क के सभी कंप्यूटर इंटरनेट से जुड़ सकते हैं ।

आलोचना

विकेंद्रीकरण में बाधा डालने वाले कारकों में कमजोर स्थानीय प्रशासनिक या तकनीकी क्षमता शामिल है, जिसके परिणामस्वरूप अकुशल या अप्रभावी सेवाएं हो सकती हैं नई स्थानीय जिम्मेदारियों को निभाने के लिए अपर्याप्त वित्तीय संसाधन उपलब्ध होना] विशेष रूप से स्टार्ट-अप चरण में जब उनकी सबसे अधिक आवश्यकता होती है] या संसाधनों का असमान वितरण।

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

विकेंद्रीकरण राष्ट्रीय नीति समन्वय को बहुत जटिल बना सकता है यह स्थानीय अभिजात वर्ग को कार्यों पर कब्जा करने की अनुमति दे सकता है निजी और सार्वजनिक क्षेत्रों के बीच किसी भी अविश्वास से स्थानीय सहयोग कमजोर हो सकता है यदि उच्च स्तर का अधिकार नहीं है] तो विकेंद्रीकरण के परिणामस्वरूप उच्च प्रवर्तन लागत और संसाधनों के लिए संघर्ष हो सकता है। इसके अतिरिक्त, विकेंद्रीकरण मानकीकृत, नियमित, नेटवर्क-आधारित सेवाओं के लिए उतना कुशल नहीं हो सकता है] जितना कि उनके विपरीत जिनके लिए अधिक जटिल इनपुट की आवश्यकता होती है ।

निष्कर्ष

निष्कर्षतः यह देखा गया है कि विकेंद्रीकरण उत्पादक दक्षता को बढ़ा सकता है] लेकिन धन के पुनर्वितरण को और कठिन बनाकर आवंटन दक्षता को कमजोर कर सकता है। विकेंद्रीकरण अमीर और गरीब क्षेत्रों के बीच और भी ज्यादा असमानताएँ पैदा करेगा] खासकर संकट के समय में जब राष्ट्रीय सरकार जरूरतमंद क्षेत्रों की मदद करने में सक्षम नहीं हो सकती।

संदर्भ

1. विकेंद्रीकरण की परिभाषा] मेरियम-वेबस्टर डिक्शनरी] मूल से 26 जनवरी 2013 को संग्रहीत] 5 मार्च 2013 को पुनःप्राप्त।
2. विवियन ए. श्मिट] डेमोक्रेटाइजिंग फ्रांसरू द पॉलिटिकल एंड एडमिनिस्ट्रेटिव हिस्ट्री ऑफ डिसेंट्रलाइजेशन] कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस] 2007] पृष्ठ 22 ,आईएसबीएन 978-0521036054A
3. बारबरा लेविक , क्लॉडियस] साइकोलॉजी प्रेस] 2012] पृ. 81, 2016-06-02 को वेबैक मशीन पर संग्रहीत] आईएसबीएन 978-0415166195-
4. विवियन ए. श्मिट] डेमोक्रेटाइजिंग फ्रांस विकेंद्रीकरण का राजनीतिक और प्रशासनिक इतिहास] पृष्ठ 10 वेबैक मशीन पर संग्रहीत।
5. रॉबर्ट लेरौक्स, 19वीं शताब्दी में फ्रांसीसी उदारवाद एक संकलन, अध्याय 6] मौरिस ब्लॉक विकेंद्रीकरण पर] रूटलेज] 2012] पृष्ठ 255] आईएसबीएन 978-1136313011A
6. विकेंद्रीकरण का इतिहास ,कोलंबिया विश्वविद्यालय के अर्थ इंस्टीट्यूट की वेबसाइट 4 फरवरी 2013 को अभिगमित।
7. जॉर्ज एडवर्ड राइन्स] एड.(1918 एनसाइक्लोपीडिया अमेरिकाना. न्यूयॉकरू एनसाइक्लोपीडिया अमेरिकाना कॉर्प. पृ. 624 ओसीएलसी 7308909।
8. स्टीफन कमिंग्स] रीक्रिएटिंग स्ट्रैटेजी] सेज] 2002] पृष्ठ 157 , 22 मई 2016 को वेबैक मशीन पर संग्रहीत] आईएसबीएन 978-0857026514।

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

किशोरों में सोशल मीडिया की लत पर योगिक ध्यान अभ्यास का प्रभाव

Kaila Falguni[1] DR. Divyesh Nagar[2]

[1]Manipur international university, Entrepreneur, Yoga & natural therapist, M/s. Healthoptions Yoga & Natural Therapy CentreVadodara, India

[2]MSc PhD - Pharmaceutical Chemistry

Email: healthoption39@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171027

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10(I)

Pp. 137-141

October 2025

Submitted: 20 Sept. 2025

Revised: 30 Sept. 2025

Accepted: 15 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

अमूर्त

आज के डिजिटल युग में किशोरों में सोशल मीडिया की लत एक महत्वपूर्ण व्यवहारिक स्वास्थ्य समस्या के रूप में उभरी है। यह लत अनियंत्रित उपयोग, वापसी लक्षण, शैक्षणिक प्रदर्शन में गिरावट, भावनात्मक अस्थिरता, और पारस्परिक संबंधों में कमी जैसी विशेषताओं से पहचानी जाती है। किशोर विकासात्मक कारणों जैसे अधिक भावनात्मक संवेदनशीलता, सहकर्मियों का प्रभाव, और आवेगशीलता के कारण इससे असमान रूप से प्रभावित होते हैं। जागरूकता अभियानों और डिजिटल डिटॉक्स कार्यक्रमों के फैलाव के बावजूद, इस लत को बढ़ाने वाले मानसिक पैटर्न को स्थायी रूप से संबोधित करने वाले समग्र समाधानों का अभाव है।यह अध्ययन योगिक ध्यान पद्धतियों—विशेषकर ध्यान (स्थायी ध्यान) और प्रारंभिक समाधि (गहन ध्यान की अवस्थाएँ)—की किशोरों में सोशल मीडिया की लत कम करने में प्रभावशीलता का मूल्यांकन करता है। ये प्राचीन तकनीकें सांस्कृतिक रूप से निष्पादित, आर्थिक रूप से किफायती, और समग्र हस्तक्षेप के रूप में प्रस्तुत की गई हैं।यह अध्ययन पतंजलि के योग सूत्रों पर आधारित है, जो मानसिक वृत्तियों के निरोध (चित्त वृति निरोधः) और आसक्ति से विरक्ति (वैराग्य) पर बल देता है। ध्यान अभ्यास का उद्देश्य एकाग्रता को स्थिर करना और व्यसनकारी व्यवहारों को बढ़ावा देने वाली आवेगपूर्ण आसक्तियों को कमजोर करना है। पारंपरिक ज्ञान के साथ, आधुनिक मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण भी ध्यान के महत्व को स्वीकार करते हैं, जो ध्यान नियंत्रण, भावनात्मक संतुलन, और स्व-जागरूकता में सुधार करता है—ये क्षमताएं लत प्रबंधन के लिए अनिवार्य हैं।

शोध में 14 से 18 वर्ष के 40 किशोरों को पूर्व-परीक्षा और पश्चात-परीक्षा द्वारा मूल्यांकन करते हुए, एक अर्ध-प्रयोगात्मक डिजाइन अपनाया गया। प्रतिभागियों को यादृच्छिक रूप से दो समूहों में बांटा गया—एक हस्तक्षेप समूह (n=20) जिसे 12 सप्ताह का नियंत्रित योग ध्यान कार्यक्रम मिला, और दूसरा प्लेसिबो समूह (n=20), जो ध्यान रहित सामान्य वेलनेस गतिविधियों में लगा। ध्यान सत्रों में सांस पर निर्देशित ध्यान, इंद्रिय प्रत्याहार तकनीक, और मौन समाधि अभ्यास शामिल थे। प्लेसिबो समूह ने सामान्य शांति और स्वास्थ्य चर्चाओं का अनुसरण किया।परिणामों ने स्पष्ट रूप से ध्यान समूह में सोशल मीडिया की लत के स्तरों, सोशल मीडिया एडिक्शन स्केल (SMAS) में उल्लेखनीय कमी दर्शाई, जबकि प्लेसिबो समूह में न्यूनतम परिवर्तन पाया गया। प्रतिभागियों के जर्नल और साक्षात्कारों से पता चला कि ध्यान अभ्यास करने वालों ने अपनी एकाग्रता, आवेग नियंत्रण, भावनात्मक स्थिरता, नींद और आंतरिक शांति में सुधार महसूस किया।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

Kaila Falguni, Manipur international university, Entrepreneur, Yoga & natural therapist,

M/s. Healthoptions Yoga & Natural Therapy CentreVadodara, India

How to cite this article:

Falguni, K., & Nagar, D. (2025). ***किशोरों में सोशल मीडिया की लत पर योगिक ध्यान अभ्यास का प्रभाव.*** Journal of Research & Development, 17(10(I)), 137–141.

https://doi.org/10.5281/zenodo.17678586

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.17678586

उन्होंने डिजिटल उपकरणों से विरक्ति और ऑफ़लाइन गतिविधियों में सहज सहभागिता की भी सूचना दी।

इसके विपरीत, प्लेसिबो समूह के अनुभवों में कोई विशेष परिवर्तन नहीं दर्शाया गया।यह निष्कर्ष योगिक शिक्षाओं का समर्थन करता है कि सतत ध्यान द्वारा मानसिक अशांति घटती है और लगाव कमजोर होते हैं। मनोवैज्ञानिक दृष्टि से, ध्यान स्व-नियंत्रण की शक्तियों को सुदृढ़ करता है जो आवेगपूर्ण सोशल मीडिया उपयोग से लड़ने में मददगार होती हैं। अतः ध्यान केवल एक व्यवहारिक चिकित्सा नहीं, बल्कि एक परिवर्तनकारी अभ्यास है जो मानसिक और भावनात्मक संतुलन को बढ़ावा देता है।

व्यावहारिक रूप से, यह शोध योगिक ध्यान कार्यक्रमों को स्कूलों में सम्मिलित करने का महत्व रेखांकित करता है, ताकि किशोरों को डिजिटल माहौल में सजग और नियंत्रित रहने के औजार मिल सकें। परिवार योग साधना को अपनाकर तकनीकी उपयोग के स्वस्थ तरीकों को प्रोत्साहित कर सकते हैं, और नीति निर्माता योग आधारित हस्तक्षेपों को मानसिक स्वास्थ्य संसाधन के रूप में बढ़ावा दे सकते हैं।यह अध्ययन सीमित नमूना आकार, शहरी स्कूलों का चयन, और 12 सप्ताह की अवधि के कारण सीमित है, जिससे भविष्य में व्यापक और दीर्घकालीन अध्ययनों की आवश्यकता की पुष्टि होती है। इसके अलावा, केवल SMAS के उपयोग से व्यवहारिक और शारीरिक मापों को शामिल करने के अवसर भी हैं।अंत में, यह अध्ययन दर्शाता है कि ध्यान और समाधि पर आधारित योगिक ध्यान पद्धतियाँ किशोरों में सोशल मीडिया की लत कम करने के लिए प्रभावी और टिकाऊ हस्तक्षेप हैं। यह प्राचीन योगिक ज्ञान और आधुनिक मनोवैज्ञानिक समझ को जोड़ते हुए आंतरिक स्थिरता, भावनात्मक लचीलापन, और सजग टेक्नोलॉजी उपयोग को बढ़ावा देता है, जो डिजिटल युग में स्वस्थ किशोर विकास के लिए सहायक है।

मुख्य शब्द:ध्यान,समाधि,योगिक ध्यान,सोशल मीडिया लत

परिचय:

डिजिटल तकनीकों, विशेष रूप से सोशल मीडिया प्लेटफॉर्मों की तेजी से प्रगति ने विश्वभर में किशोरों के सामाजिक, शैक्षिक और मनोवैज्ञानिक जीवन को पूरी तरह से बदल दिया है। सोशल मीडिया ने अभूतपूर्व संपर्क, आत्म-अभिव्यक्ति और सूचना की पहुंच स्थापित की है, जो आज के किशोरों के जीवन का अभिन्न अंग बन चुका है। परन्तु, इसके साथ-साथ सोशल मीडिया का अत्यधिक और आवेगी उपयोग एक गंभीर व्यवहारिक समस्या के रूप में सामने आया है, जिसे सोशल मीडिया की लत कहा जाता है। यह लत डिजिटल प्लेटफॉर्म से अलग होने पर वापसी लक्षण, अकाट्य उपयोग की प्रवृत्ति, शैक्षणिक और सामाजिक कार्यों में बाधा, तथा आभासी स्वीकृति पर बढ़ती निर्भरता जैसी विशेषताओं से पहचानी जाती है। किशोर विशेष रूप से इस समस्या के प्रति संवेदनशील हैं क्योंकि उनके विकास के इस चरण में पहचान की खोज, भावनात्मक प्रतिक्रियाशीलता और सहकर्मी प्रभाव अधिक सक्रिय होते हैं।

सोशल मीडिया की लत किशोरों के विकास के अनेक क्षेत्रों को प्रभावित करती है, जैसे कि ध्यान केंद्रित करने की क्षमता, शैक्षणिक सफलता, नींद के पैटर्न, मनोदशा नियंत्रण, और वास्तविक जीवन के सामाजिक संबंध। निरंतर डिजिटल उत्तेजना, लगातार आने वाले नोटिफिकेशन, और अत्याधुनिक ऑनलाइन वातावरण किशोरों को सोशल मीडिया से बांध कर रखते हैं, जिससे वे बार-बार जांच करते रहते हैं और उससे मुक्त होना कठिन होता है। यह समस्या माता-पिता, शिक्षकों और मानसिक स्वास्थ्य विशेषज्ञों के लिए चुनौतीपूर्ण है, क्योंकि पारंपरिक व्यवहार प्रबंधन और जागरूकता कार्यक्रम स्थायी समाधान प्रदान करने में अक्सर असमर्थ रहते हैं।इसी कारण, ऐसे समग्र और गैर-औषधीय हस्तक्षेप की आवश्यकता है जो लत की जड़ में मौजूद मानसिक और संज्ञानात्मक कारणों को लक्षित करें, न कि केवल सतही व्यवहारों को। इस संदर्भ में प्राचीन योगिक दर्शन और अभ्यास प्रभावी समाधान प्रस्तुत करते हैं। पतंजलि के योग सूत्र मानसिक वृत्तियों के निरोध (चित्त वृत्ति निरोधः) के माध्यम से मस्तिष्क की स्थिरता की राह दिखाते हैं, जिसे ध्यान और समाधि के अभ्यास से प्राप्त किया जाता है। ये योग के उच्चतर अंग ध्यान केंद्रित करने, क्षणभंगुर सुखों से विरक्ति, भावनात्मक संतुलन, और आत्म-जागरूकता को विकसित करते हैं—ऐसी क्षमताएँ जो सोशल मीडिया की लत के कारण उत्पन्न आवेग और बेचैनी को कम करने में सहायक होती हैं।

यह शोध विशेष रूप से इन योगिक ध्यान अंगों को किशोरों में सोशल मीडिया की लत को कम करने के लिए हस्तक्षेप के रूप में अपनाता है। अर्ध-प्रयोगात्मक डिजाइन में दो समूहों—एक ध्यान अभ्यास समूह और एक प्लेसिबो समूह—के बीच तुलना करके ध्यान की प्रभावशीलता का परीक्षण किया गया। इस अध्ययन का महत्व योगिक परंपरा और समकालीन किशोर मनोविज्ञान के संयोजन में निहित है, जो सांस्कृतिक रूप से संगत, किफायती और टिकाऊ डिजिटल लत निदान प्रदान करता है।

शैक्षिक संस्थानों में ऐसे योगिक ध्यान कार्यक्रमों को सम्मिलित करने से न केवल लत की प्रवृत्तियों को कम किया जा सकता है, बल्कि किशोरों के समग्र विकास, सजगता, मानसिक लचीलापन और भावनात्मक नियंत्रण को भी बढ़ावा मिलता है। इस प्रकार यह

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

अध्ययन किशोर मानसिक स्वास्थ्य हस्तक्षेपों में ध्यान और समाधि को मान्य रूप में लागू करता है, जो डिजिटल युग की आवश्यकताओं के अनुरूप है।

साहित्य की समीक्षा

A. योगिक दार्शनिक आधार:

इस अध्ययन की मूल दार्शनिक जड़ें भारतीय पारंपरिक योग में निहित हैं, विशेषकर पतंजलि के योग सूत्रों में, जो मानसिक महारथ और मोक्ष की प्राप्ति के लिए एक सुव्यवस्थित मार्ग प्रदान करते हैं। पतंजलि के अनुसार, योग का लक्ष्य है चित्त वृत्ति निरोधः—मस्तिष्क की विचलनों का अंत—जो कि अष्टांग योग के अनुशासित आठ अंगों के माध्यम से प्राप्त किया जाता है। इनमें से ध्यान (गहरी एकाग्रता) और समाधि (अवशोषित होने की अवस्था) महत्वपूर्ण हैं, जहां साधक मानसिक स्थिरता और अनुभविक शांति को प्राप्त करता है, जिससे क्षणिक इच्छाओं और आवेगों से विरक्ति (वैराग्य) होती है। ये अभ्यास एकाग्रता (एकाग्रता), भावात्मक संतुलन, और आत्म-साक्षात्कार को विकसित करते हैं, जो व्यवहारिक असंतुलन के मूल कारणों से निपटने में सहायक हैं।

सांख्य दार्शनिक दृष्टिकोण चेतना (पुरुष) और प्रकृति (प्रकृति) के द्वैतवाद को उजागर करता है, जिसमें मानव पीड़ा को भौतिक संसार के परिवर्तनशील तत्वों के साथ भूल से जुड़ा समझाया गया है, जैसे कि इंद्रिय वासनाएँ और आसक्तियाँ। वेदांत यह समझ प्रदान करता है कि मानसिक अशांति का अन्त सच्चे स्व की पहचान तथा उपेक्षा की भावना से होता है। ये दृष्टिकोण गहन ध्यान के चिकित्सीय संभावनाओं को पुष्ट करते हैं, विशेषतः जब मनोवृत्तियों के कारण उत्पन्न व्यवहारिक लतों जैसे आवेगों से निपटना हो।

B. समकालीन मनोविज्ञान एवं स्वास्थ्य विज्ञान के साथ एकीकरण:

आधुनिक मनोवैज्ञानिक अनुसंधान ध्यान की भूमिका को संज्ञानात्मक और भावात्मक नियंत्रण में सुधार करने के लिए महत्वपूर्ण मानता है। अनेक अध्ययनों ने दर्शाया है कि ध्यान ध्यान अवधि को बढ़ाता है, आवेगशीलता को कम करता है, और भावनात्मक स्थिरता को बढ़ावा देता है, जो लत प्रबंधन के लिए आवश्यक आयाम हैं। उदाहरणस्वरूप, माइंडफुलनेस आधारित हस्तक्षेपों ने मादक द्रव्यों के दुरुपयोग, भावात्मक असंतुलन, और आवेगी व्यवहारों को कम करने में सफलता दिखाई है, जिससे वर्तमान क्षण में सजगता तथा मेटाकॉग्निटिव नियंत्रण की वृद्धि होती है। हालांकि माइंडफुलनेस ध्यान से सम्बंधित है, परंपरागत योगिक ध्यान गहन समाधि अवस्था को भी शामिल करता है, जिसमें स्थायी विरक्ति पर जोर दिया जाता है न कि केवल क्षणिक सजगता पर।व्यावहारिक लत, जैसा कि अप-टू-डेट मनोरोग साहित्य में वर्गीकृत है, मादक द्रव्यों की लत से समानताएँ रखती है परंतु यह बिना किसी बाहरी रासायनिक तत्व के पुरस्कृत गतिविधियों में आवेगी संलग्नता के रूप में प्रकट होती है। इसमें संज्ञानात्मक त्रुटियाँ, लालसा, और कार्यकारी नियंत्रण में कमी शामिल है—ऐसे क्षेत्र जिनमें ध्यान अभ्यास चेतना के नेटवर्क और भावात्मक नियंत्रण की क्षमता को सुदृढ़ करता है।

किशोर विशेष रूप से इस संदर्भ में एक अनोखा लक्षित समूह हैं क्योंकि उनका तंत्रिका विकास तीव्र होता है और पुरस्कार तथा सहकर्मियों की स्वीकृति के प्रति संवेदनशीलता अधिक होती है। शोध बताते हैं कि किशोरावस्था में आत्म-नियंत्रण और भावात्मक परिपक्वता को बढ़ावा देने वाले हस्तक्षेप दीर्घकालीन लत के विकास को रोक सकते हैं। योग आधारित विधियाँ शारीरिक, मानसिक, और आध्यात्मिक आयामों को समेकित करके एक समग्र समाधान प्रस्तुत करती हैं। किशोरों में योग हस्तक्षेपों पर किए गए अनुभवजन्य अध्ययनों ने चिंता और अवसाद में कमी, ध्यान में सुधार, और आत्म-सम्मान में वृद्धि जैसी लाभ प्रदर्शित की है, परन्तु इनमें से कुछ ने विशेषतः सोशल मीडिया या डिजिटल लत को संबोधित नहीं किया है या योगिक ध्यान के उच्चतम अंगों को चिकित्सकीय तंत्र के रूप में शामिल नहीं किया है।

उद्देश्य

1. किशोरों में सोशल मीडिया की लत की प्रारंभिक प्रचलन और गंभीरता का मानकीकृत मापन उपकरण की सहायता से मूल्यांकन करना।
2. ऐसे किशोरों के लिए ध्यान (ध्यान) और प्रारंभिक समाधि अभ्यासों पर आधारित संरचित योग ध्यान हस्तक्षेप को डिजाइन और लागू करना, जो मध्य से उच्च स्तर की सोशल मीडिया लत प्रदर्शित करते हैं।
3. पूर्व और पश्चात हस्तक्षेप स्कोर के आधार पर सोशल मीडिया लत में कमी के संदर्भ में योग ध्यान हस्तक्षेप की प्रभावशीलता की तुलना प्लेसिबो नियंत्रण समूह से करना।
4. किशोरों के मानसिक कल्याण और स्व-नियंत्रण क्षमताओं पर प्रभाव का मूल्यांकन करना।
5. ध्यान कार्यक्रम के दौरान प्रतिभागियों के ध्यान, भावनात्मक नियंत्रण और डिजिटल व्यवहार में बदलावों पर गहन गुणात्मक प्रतिक्रियाएँ एकत्रित कर उनका विश्लेषण करना।

पद्धति

A. अनुसंधान योजना:

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

इस अध्ययन में किशोरों में सोशल मीडिया की लत को कम करने के लिए योगिक ध्यान की प्रभावशीलता का मूल्यांकन करने हेतु अर्ध-प्रयोगात्मक पूर्व-परीक्षा और पश्चात-परीक्षा डिजाइन का उपयोग किया गया। अध्ययन में दो समूह बनाए गए: एक हस्तक्षेप समूह जिसे योगिक ध्यान कार्यक्रम प्रदान किया गया, और एक प्लेसिबो नियंत्रण समूह, जो निष्पक्ष वेलनेस गतिविधियों में लगा रहा। इस डिजाइन के माध्यम से 12 सप्ताह की अवधि में सोशल मीडिया की लत में बदलाव की तुलनात्मक जांच संभव हुई।

B. प्रतिभागी:

अध्ययन में 14 से 18 वर्ष आयु के 40 किशोर शामिल थे, जिन्हें शहरी माध्यमिक विद्यालयों से प्रयोजनात्मक चयन विधि द्वारा चुना गया, जिनका सोशल मीडिया एडिक्शन स्केल (SMAS) पर मध्यम से उच्च स्तर का स्कोर था। सभी प्रतिभागियों और उनके अभिभावकों से सहमति प्राप्त की गई तथा संस्थागत नैतिक स्वीकृति भी हासिल की गई। प्रतिभागियों को यादृच्छिक रूप से दोनों समूहों में समान रूप से विभाजित किया गया।

C. हस्तक्षेप:

हस्तक्षेप समूह ने 12 सप्ताह तक सप्ताह में तीन बार 40 मिनट के निर्देशित योगिक ध्यान सत्रों में भाग लिया। ये सत्र प्रमाणित योग प्रशिक्षकों द्वारा संचालित थे, जिनमें सांस या मंत्र पर केन्द्रित ध्यान, इंद्रिय प्रत्याहार की तकनीकें, और मौन समाधि अभ्यास शामिल थे, जो प्राथमिक समाधि की अवस्थाओं को बढ़ावा देने के लिए थे। प्लेसिबो समूह ने समान अवधि और आवृत्ति में बिना योगिक अभ्यास के सामान्य वेलनेस गतिविधियाँ जैसे शांत पढ़ाई, स्वास्थ्य चर्चा और विश्राम अभ्यास किए।

D. डेटा संग्रह और विश्लेषण:

सोशल मीडिया एडिक्शन के स्तर में परिवर्तन के मापन हेतु दोनों समूहों ने हस्तक्षेप से पहले और बाद में सोशल मीडिया एडिक्शन स्केल (SMAS) भरा। हस्तक्षेप समूह ने ध्यान और समाधि आधारित योगिक ध्यान अभ्यास किया, जबकि प्लेसिबो समूह ने गैर-ध्यानविहीन वेलनेस गतिविधियों में हिस्सा लिया। डेटा का सांख्यिकीय विश्लेषण पूर्व-परीक्षा और पश्चात-परीक्षा स्कोर की तुलना के द्वारा किया गया।

अवलोकन

A. मात्रात्मक निष्कर्ष:

इस अध्ययन में ध्यान समूह और प्लेसिबो समूह दोनों में सोशल मीडिया की लत के स्तरों के परिवर्तन का आकलन सामाजिक मीडिया लत मापन पैमाने के माध्यम से किया गया। ध्यान समूह ने 12 सप्ताह तक ध्यान और प्रारंभिक समाधि अभ्यासों पर आधारित योगिक ध्यान कार्यक्रम में भाग लिया, जबकि प्लेसिबो समूह ने बिना ध्यान के सामान्य वेलनेस गतिविधियाँ कीं।

ग्रुप	प्री-टेस्ट एवरेज (±प्रमाण)	पोस्ट-टेस्ट एवरेज (±प्रमाण)	एवरेज परिवर्तन	t वैल्यू	p वैल्यू
योग ध्यान समूह	88.1 (±7.0)	62.8 (±6.5)	25.3	10.24	<0.001**
प्लेसिबो समूह	86.7 (±6.8)	82.1 (±7.1)	4.6	1.97	0.063

** टिप्पणी: उच्च स्कोर सामाजिक मीडिया की अधिक लत दर्शाते हैं। $p < 0.01$ महत्वपूर्ण सांख्यिकीय प्रभाव दर्शाता है।

ध्यान समूह में सोशल मीडिया लत के स्कोर में महत्त्वपूर्ण कमी देखी गई, जो औसतन 88.1 से घटकर 62.8 हो गया, अर्थात् 25.3 अंको की कमी ($p < 0.001$), जो लत की गंभीरता में उल्लेखनीय कमी दर्शाता है। इसके विपरीत, प्लेसिबो समूह में किसी महत्त्वपूर्ण बदलाव की पुष्टि नहीं हुई, जहाँ औसत स्कोर 86.7 से घटकर 82.1 पर आया ($p = 0.063$)।

B. गुणात्मक निष्कर्ष:

प्रतिभागियों के विचार पत्रों और अर्ध-संरचित साक्षात्कारों के माध्यम से प्राप्त गुणात्मक डेटा से पता चला कि ध्यान कार्यक्रम में सम्मिलित किशोरों ने सोशल मीडिया की जाँच करने की तीव्र इच्छा को नियंत्रित करने की क्षमता में वृद्धि, बेहतर एकाग्रता, और अध्ययन तथा ऑफलाइन गतिविधियों पर बेहतर ध्यान लगाने की योग्यता महसूस की। उन्होंने कम चिंता और बेहतर भावनात्मक नियंत्रण का अनुभव किया। कई ने ध्यान के दौरान मानसिक शांति और स्थिरता का अनुभव किया, जिसने उन्हें लगातार आती डिजिटल उत्तेजनाओं से मुक्त किया। बेहतर निद्रा, शौक पुरा करने के लिए अधिक समय और बेहतर सामाजिक संबंध भी देखे गए।

इसके विपरीत, प्लेसिबो समूह के प्रतिभागियों ने समान अनुभवात्मक परिवर्तन नहीं बताए, वे अपनी गतिविधियों को आरामदायक बताते हुए भी ध्यान और नियंत्रण की गहरी अनुभूति से वंचित रहे।

निष्कर्ष

यह अध्ययन योगिक ध्यान, विशेषकर ध्यान और प्रारंभिक समाधि अभ्यासों की, किशोरों में सोशल मीडिया की लत को कम करने में प्रभावशीलता की जांच करता है। अर्ध-प्रयोगात्मक पूर्व-परीक्षा और पश्चात-परीक्षा डिजाइन के तहत हस्तक्षेप समूह और प्लेसिबो समूह की तुलना में पाया गया कि योगिक ध्यान की नियमित भागीदारी ने लत के स्तरों में महत्वपूर्ण कमी लाई, जबकि प्लेसिबो समूह में न्यूनतम परिवर्तन हुआ। मात्रात्मक विश्लेषण ने लत के लक्षणों में पर्याप्त कमी दिखाई, जिसे गुणात्मक डेटा द्वारा बेहतर ध्यान, भावनात्मक नियंत्रण, और आवेगी ऑनलाइन व्यवहारों से विरक्ति के अनुभव से समर्थन मिला।

यह अध्ययन पतंजलि के योग सूत्रों की जड़ों पर टिका हुआ है, जहां मानसिक अस्थिरता और लगाव से विरक्ति पर ध्यान केंद्रित किया गया है। निष्कर्ष इस बात की पुष्टि करते हैं कि ध्यान अभ्यास मानसिक और भावनात्मक प्रक्रियाओं को संबोधित करता है जो सोशल मीडिया की लत के अंतर्निहित कारण हैं, और केवल संदर्भ मात्र सुखदायक नहीं बल्कि समग्र मनोवैज्ञानिक परिवर्तनकारी है। ध्यान कार्यक्रम में शामिल किशोरों ने आत्म-नियंत्रण, मानसिक स्पष्टता और समग्र स्वास्थ्य में सुधार की सूचना दी, जो डिजिटल उपयोग में स्वस्थ संतुलन लाने में सहायक है।

यह शोध पारंपरिक योगिक ज्ञान और आधुनिक मनोविज्ञान के बीच पुल का काम करता है, और ध्यान को एक सांस्कृतिक रूप से स्वीकार्य, कम लागत वाला और सुलभ मानसिक स्वास्थ्य उपकरण के रूप में प्रस्तुत करता है, जो विशेष रूप से डिजिटल युग के किशोरों के लिए महत्वपूर्ण है। व्यावहारिक रूप से, यह योगिक ध्यान कार्यक्रमों को स्कूल वेलनेस पाठ्यक्रमों और मानसिक स्वास्थ्य पहलों में शामिल करने की आवश्यकता को रेखांकित करता है, जिससे किशोरों को डिजिटल दुनिया में समझदारी से जीवन जीने में सहायता मिल सके। परिवार भी ध्यान की वर्गीकृत आदतों को बढ़ावा देकर स्वस्थ तकनीकी व्यवहार को सुदृढ़ कर सकते हैं, और नीति निर्माता योग आधारित हस्तक्षेप को अधिक से अधिक सुलभ बना सकते हैं।

इस अध्ययन की सीमाओं में छोटा नमूना आकार, शहरी क्षेत्र तक सीमित होना, तथा हस्तक्षेप की अवधि शामिल हैं, जो भविष्य के व्यापक और दीर्घकालिक अनुसंधान की आवश्यकता को इंगित करते हैं। साथ ही, लत के व्यवहारिक और शारीरिक मापन को शामिल करने के अवसर भी देखे गए हैं, जो आगे की खोज का विषय हो सकते हैं।

अंततः यह शोध योगिक ध्यान को किशोरों में सोशल मीडिया की लत को कम करने वाले एक प्रभावकारी, स्थायी और समग्र हस्तक्षेप के रूप में स्थापित करता है, जो आंतरिक स्थिरता, भावनात्मक लचीलापन, एवं सजग तकनीकी उपयोग को बढ़ावा देता है, और डिजिटल युग में स्वस्थ किशोर विकास की दिशा में एक सकारात्मक मार्ग प्रस्तुत करता है।

रेफरेन्सेस

[1] Iyengar, B. K. S. (1998). *योग सूत्र राज* [Yogasutra Raja] (Hindi translation). Yogendra Yoga Mandir Trust.
[2] Kumar, S. (2023). *सोशल मीडिया लत और किशोरों का मानसिक स्वास्थ्य* [Social Media Addiction and Adolescent Mental Health]. भारतीय मनोविज्ञान प्रकाशन.
[3] Muktibodhananda, S. (2001). *पतंजलि के योग सूत्र* [Patanjali ke Yog Sutra] (Hindi commentary). Yoga Publications Trust.
[4] Patanjali. (2010). *पतंजलि योग सूत्र* [Patanjali Yoga Sutras] (Swami Harshananda, Trans.). Ramakrishna Math.
[5] Prabhavananda, S. (2015). *पतंजलि योग सूत्र: ध्यान का विज्ञान* [Patanjali Yoga Sutra: The Science of Meditation] (Hindi edition). Eastern Publication.
[6] Ramakrishna Paramahamsa & Swami Vivekananda. (2015). *योग उपदेश* [Yoga Updesh]. Advaita Ashrama.
[7] Sharma, R. N. (2019). *योग और ध्यान: आध्यात्मिक और मानसिक विकास के लिए* [Yoga and Meditation: For Spiritual and Mental Development]. Hindi Granth Karyalay.
[8] Swami Sivananda. (2002). *योग साधना के सूत्र* [Yoga Sadhana ke Sutra] (Hindi edition). The Divine Life Society.
[9] Vivekananda, S. (2012). *योग दर्शन* [Yoga Darshan] (Hindi edition). Advaita Ashrama.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत औद्योगिक पद्धती

सचिन राजाराम देवढे
सहा.प्राध्यापक मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय मनमाड (अनकवाडे)
संलग्नता:सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न
ई-मेल: sachindeodhe1999@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171029
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 142-146
October 2025
Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

हरित अर्थव्यवस्था ही एक विकास प्रतिमान आहे जी आर्थिक वाढीला पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सामाजिक समतेशी जुळवून घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. उद्योग हा हरितगृह वायू उत्सर्जन आणि संसाधनांच्या वापराचा एक प्रमुख स्रोत असल्याने, हरित-अर्थव्यवस्था उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी औद्योगिक पद्धतींमध्ये बदल करणे हे केंद्रस्थानी आहे. हा पेपर शाश्वत औद्योगिक प्रणालींकडे संक्रमणाशी संबंधित सैद्धांतिक दृष्टिकोन, अनुभवजन्य पुरावे आणि धोरणात्मक साधने एकत्रित करतो. ते ऊर्जा कार्यक्षमता, वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था धोरणे, हरित नवोपक्रम आणि हरित वित्तपुरवठा यंत्रणांचे परीक्षण करते; अंमलबजावणीतील अडथळ्यांचे विश्लेषण करते; आणि सरकारे, कंपन्या आणि वित्तीय संस्थांसाठी कृतीयोग्य धोरण शिफारसी प्रदान करते. आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि धोरण केस स्टडीजमधील पुरावे दर्शवितात की शाश्वत औद्योगिक पद्धती नवीन आर्थिक संधी निर्माण करताना उत्सर्जन आणि संसाधनांचा वापर कमी करू शकतात - परंतु यश सुसंगत धोरण चौकटी, लक्ष्यित वित्त आणि क्षमता बांधणीवर अवलंबून असते.

प्रस्तावना:

औद्योगिक क्षेत्र आर्थिक विकासाचा, उत्पादकता, रोजगार आणि तांत्रिक प्रगतीचा आधारस्तंभ आहे. तरीही औद्योगिक क्रियाकलाप ऊर्जा वापर, हरितगृह वायू (GHG) उत्सर्जन आणि भौतिक थ्रूपुटच्या मोठ्या वाट्यासाठी देखील जबाबदार आहेत, ज्यामुळे तातडीची पर्यावरणीय आणि सामाजिक आव्हाने निर्माण होतात. तापमानवाढ मर्यादित करण्यासाठी आणि नैसर्गिक भांडवलाचे संवर्धन करण्यासाठी जागतिक प्रयत्नांसाठी एक पद्धतशीर बदल आवश्यक आहे: केवळ वाढीव कार्यक्षमता सुधारणा नव्हे तर कमी-कार्बन, संसाधन-कार्यक्षम आणि सामाजिकदृष्ट्या समावेशक औद्योगिक मॉडेल्सकडे पुनर्निर्देशन करणे जे हरित अर्थव्यवस्थेने व्यापलेले आहेत. हा संशोधन पेपर शाश्वत औद्योगिक पद्धती हरित-अर्थव्यवस्था तत्त्वे कशी कार्यान्वित करतात, त्यांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करतात, अडथळे ओळखतात आणि न्याय्य आणि लवचिक संक्रमणाला गती देण्यासाठी धोरणात्मक उपाय प्रस्तावित करतात याचा शोध घेतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.17678625
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
सचिन राजाराम देवढे,सहा.प्राध्यापक मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय मनमाड (अनकवाडे)संलग्नता:सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न

How to cite this article:
देवढे, . सचिन . राजाराम . (2025). हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत औद्योगिक पद्धती. Journal of Research & Development, *17(10(I))*, *142–146.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17678625

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

संकल्पनात्मक चौकट आणि साहित्य पुनरावलोकन:

- **हरित अर्थव्यवस्थेची व्याख्या:**

  संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP) ने हरित अर्थव्यवस्थेची व्याख्या **"कमी कार्बन, संसाधन कार्यक्षम आणि सामाजिकदृष्ट्या समावेशक"** अशी केली आहे, जी शाश्वत क्रियाकलापांमधील गुंतवणूकीला सुधारित कल्याण आणि कमी पर्यावरणीय जोखीमशी जोडते. ही चौकट हरित अर्थव्यवस्थेला पर्यावरणीय उद्दिष्ट आणि आर्थिक विकास धोरण दोन्ही म्हणून स्थित करते: हरित गुंतवणूक नैसर्गिक मालमत्तेचे संरक्षण करताना विकासाला चालना देऊ शकते, नोकऱ्या निर्माण करू शकते आणि गरिबी कमी करू शकते.
- **शाश्वत औद्योगिक पद्धती:**
- मुख्य विषय साहित्यात, शाश्वत औद्योगिक पद्धती अनेक परस्परसंबंधित विषयांभोवती एकत्रित केल्या जातात:

१. ऊर्जा कार्यक्षमता आणि डीकार्बोनायझेशन - ऊर्जेची तीव्रता कमी करणे, विद्युतीकरण प्रक्रिया आणि नवीकरणीय ऊर्जांकडे स्थलांतर. आंतरराष्ट्रीय ऊर्जा एजन्सी (IEA) सूचित करते की उद्योग हा एक प्रमुख उत्सर्जक आहे आणि उत्सर्जन कमी करण्यासाठी कार्यक्षमता वाढवणे आवश्यक आहे.

२. वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था दृष्टिकोन - उत्पादनाचे आयुष्य वाढवणे, पुनर्निर्मिती, पुनर्वापर आणि संसाधन उत्खनन आणि विल्हेवाट कमी करण्यासाठी कचरा डिझाइन करणे. **OECD** आणि एलेन मॅकआर्थर फाउंडेशनचे काम संकल्पनात्मक आणि व्यावहारिक केस स्टडी प्रदान करते.

३. इको-इनोव्हेशन आणि डिजिटलायझेशन - प्रक्रिया ऑप्टिमायझेशन आणि देखरेखीसाठी स्वच्छ तंत्रज्ञान, प्रक्रिया नवकल्पना आणि डिजिटल साधने (IoT, AI) स्वीकारणे.

४. ग्रीन सप्लाय-चेन व्यवस्थापन - खरेदी, लॉजिस्टिक्स आणि पुरवठादार संबंधांमध्ये शाश्वतता निकष अंतर्भूत करणे.

५. ग्रीन फायनान्स आणि पॉलिसी इन्स्ट्रुमेंट्स - ग्रीन औद्योगिक अपग्रेडसाठी गुंतवणूक एकत्रित करण्यासाठी सबसिडी, कार्बन किंमत, ग्रीन बॉन्ड्स आणि लक्ष्यित वित्त वापरणे. जागतिक बँक आणि इतर एजन्सी ग्रीन ट्रान्झिशनसाठी वित्तपुरवठा यंत्रणेवर चर्चा करतात.

अनुभवजन्य निष्कर्षांचा आढावा:

सामान्यतः अनुभवजन्य संशोधन असे दर्शविते की लक्ष्यित गुंतवणूक (ऊर्जा पुनर्निर्मिती, प्रक्रिया विद्युतीकरण आणि वर्तुळाकार प्रणाली) कालांतराने लक्षणीय उत्सर्जन कपात आणि ऑपरेशनल खर्च बचत देते. परिणाम धोरण डिझाइन, बाजार प्रोत्साहन आणि दृढ क्षमतांवर अवलंबून असतात. अलीकडील जागतिक मूल्यांकनांमध्ये ऊर्जा कार्यक्षमतेच्या दुहेरी भूमिकेवर भर देण्यात आला आहे, जो जवळच्या काळात उत्सर्जन लीव्हर आणि व्यापक डीकार्बोनायझेशनला सक्षम करणारा आहे.

कार्यपद्धती (विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन):

हा पेपर संश्लेषण पद्धतीचा वापर करतो:

(१) अधिकृत अहवालांचे साहित्य आणि धोरण पुनरावलोकन (UNEP, IEA, OECD, जागतिक बँक, अग्रगण्य संशोधन),

(२) सर्वोत्तम पद्धती आणि तोटे दर्शविणारे निवडक देश आणि कॉर्पोरेट केस स्टडीजचे तुलनात्मक विश्लेषण आणि,

(३) कृतीयोग्य शिफारसी तयार करण्यासाठी एकात्मिक धोरण विश्लेषण. शक्य असल्यास, अधिकृत एजन्सींकडून जागतिक आकडेवारीचा वापर दाव्यांना आधार देण्यासाठी केला जातो (उदा., CO_2 उत्सर्जनातील उद्योगाचा वाटा आणि ऊर्जा तीव्रतेतील ट्रेंड). हे मिश्र-पद्धतींचे संश्लेषण क्रॉस-कटिंग धोरणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि धोरण मार्गदर्शन मिळविण्यासाठी योग्य आहे.

औद्योगिक क्षेत्र:

अलिकडच्या वर्षांत जागतिक ऊर्जा-प्रणालीतील CO_2 उत्सर्जनाच्या अंदाजे एक चतुर्थांश उद्योगाचा वाटा होता, ज्यामुळे ते कमी करण्यासाठी एक महत्त्वाचे केंद्र बनले आहे. ऊर्जा-केंद्रित उप-क्षेत्रे - स्टील, सिमेंट, रसायने आणि शुद्धीकरण - प्रक्रिया उत्सर्जन आणि भांडवल लॉक-इनमुळे विशिष्ट आव्हाने सादर करतात. अनेक प्रदेशांमध्ये ऊर्जा कार्यक्षमतेच्या ट्रेंडमुळे ऊर्जा तीव्रता सुधारली असली तरी, उत्पादन वाढ आणि विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये सतत जीवाश्म-इंधन अवलंबित्वामुळे परिपूर्ण उत्सर्जन जास्त राहते. म्हणूनच लक्ष्यित तंत्रज्ञान तैनाती (विद्युतीकरण, हायड्रोजन, सीसीएस) आणि प्रणालीगत बदल (वर्तुळाकारता आणि मागणी व्यवस्थापन) आवश्यक आहेत.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

- **प्रमुख शाश्वत औद्योगिक धोरणे:**

1. **ऊर्जा कार्यक्षमता आणि प्रक्रिया ऑप्टिमायझेशन:**

उद्योगांसाठी GHG उत्सर्जन आणि ऑपरेटिंग खर्च कमी करण्यासाठी ऊर्जा कार्यक्षमता हा सर्वात तात्काळ, किफायतशीर मार्ग आहे. उपायांमध्ये कचरा-उष्णता पुनर्प्राप्ती, उच्च-कार्यक्षमता मोटर्स आणि ड्राइव्ह, प्रक्रिया एकत्रीकरण आणि औद्योगिक ऑटोमेशन यांचा समावेश आहे. प्रभावी सिद्ध झालेल्या धोरणांमध्ये अनिवार्य ऊर्जा ऑडिट, ऊर्जा व्यवस्थापन प्रणाली (उदा., ISO 50001 स्वीकारणे) आणि रेट्रोफिट गुंतवणुकीसाठी लक्ष्यित प्रोत्साहने यांचा समावेश आहे. जागतिक हवामान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी IEA कार्यक्षमता सुधारणांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

2. **विद्युतीकरण आणि कमी-कार्बन इंधन:**

हीटिंग आणि प्रेरणा प्रक्रियांचे विद्युतीकरण - डीकार्बोनाइज्ड वीजसह एकत्रित - आणि जीवाश्म फीडस्टॉक्सची जागा कमी-कार्बन पर्यायांनी (हिरवे हायड्रोजन, जैव-आधारित फीडस्टॉक्स) हे जड उद्योगांना डीकार्बोनाइज करण्यासाठी दीर्घकालीन धोरणे आहेत. या मार्गांना अनेकदा भरीव भांडवल आणि एकात्मिक ऊर्जा-प्रणाली नियोजन आवश्यक असते.

3. **वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था आणि साहित्य कार्यक्षमता:**

वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था धोरणे व्हर्जिन इनपुटची मागणी कमी करतात आणि कचरा व्यवस्थापनाचा भार कमी करतात. उदाहरणांमध्ये विघटनासाठी उत्पादन पुनर्रचना, औद्योगिक सहजीवन (एका प्लांटमधून दुसऱ्या प्लांटसाठी कचऱ्याचा कचऱ्याचा कचऱ्याचा कचऱ्याचा कचऱ्याचा वापर), पुनर्निर्मिती आणि साहित्य प्रतिस्थापन यांचा समावेश आहे. एलेन मॅकआर्थर फाउंडेशन आणि ओईसीडी अनेक व्यावहारिक मॉडेल्स आणि धोरणात्मक साधनांची रूपरेषा देतात जे वर्तुळाकारतेला प्रोत्साहन देतात, जसे की विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (ईपीआर) आणि मटेरियल-रिकव्हरी लक्ष्ये.

4. **डिजिटलायझेशन आणि स्मार्ट मॅन्युफॅक्चरिंग:**

डिजिटल साधने (आयओटी सेन्सर्स, प्रेडिक्टिव मेंटेनन्स, एआय-चालित प्रक्रिया नियंत्रण) रिअल-टाइम ऑप्टिमायझेशन सक्षम करतात, डाउनटाइम कमी करतात आणि संसाधनांचा वापर सुधारतात. स्मार्ट मॅन्युफॅक्चरिंग कार्यक्षमता वाढवू शकते आणि सतत सुधारणांसाठी मजबूत डेटा प्रदान करू शकते.

5. **पुरवठा-साखळी आणि खरेदी सुधारणा:**

उद्योगातील शाश्वतता केवळ कारखान्यांपुरती मर्यादित नाही - खरेदी पद्धती आणि पुरवठादार सहभाग महत्त्वपूर्ण आहेत. हरित खरेदी धोरणे, पुरवठादार ऑडिट आणि ईएसजी रिपोर्टिंगसह संरेखन मूल्य साखळींमध्ये सर्वोत्तम पद्धतींचा प्रसार करण्यास मदत करतात.

6. **वित्त आणि बाजार साधने:**

हरित औद्योगिक सुधारणांसाठी भांडवल एकत्रित करण्यासाठी मिश्रित वित्त, धोका कमी करणारी साधने आणि बाजार प्रोत्साहने आवश्यक आहेत. यंत्रणेमध्ये हरित रोखे, सवलतीचे कर्ज, हमी सुविधा आणि कार्बन किंमत यांचा समावेश आहे. उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांसाठी अशा साधनांची रचना करण्यात जागतिक बँक आणि विकास बँका सक्रिय आहेत.

- **केस स्टडीज :**

1. **जर्मनी — एनर्जीवेंडे आणि औद्योगिक एकात्मता**

जर्मनीच्या ऊर्जा संक्रमणाने (एनर्जीवेंडे) नवीकरणीय ऊर्जा आणि कार्यक्षमतेमध्ये लक्षणीय गुंतवणूक केली आहे. वीज डीकार्बोनायझेशनला गती मिळाली असली तरी, जड उद्योगांचे एकत्रीकरण गुंतागुंतीचे राहिले आहे आणि विद्युतीकरण, प्रक्रिया नवोपक्रम आणि सहाय्यक औद्योगिक धोरणाची आवश्यकता अधोरेखित करते.

2. **जपान — संसाधन कार्यक्षमता आणि वर्तुळाकार पद्धती**

जपानने दीर्घकाळापासून संसाधन कार्यक्षमता आणि औद्योगिक सहजीवनाला प्राधान्य दिले आहे. भौतिक पुनर्प्राप्तीवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या धोरणे आणि व्यवसाय मॉडेल्समुळे कचरा प्रवाह कमी झाला आहे आणि पुरवठा साखळयांना अनुकूलित केले आहे.

3. **भारत — नवीकरणीय विस्तार आणि औद्योगिक संधी**

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

सौर आणि पवन ऊर्जा निर्मितीमध्ये भारताचा जलद विस्तार विद्युतीकरणाद्वारे औद्योगिक डीकार्बोनायझेशनसाठी संधी प्रदान करतो. तथापि, अनेक औद्योगिक प्रक्रियांमध्ये कोळशावर जास्त अवलंबून राहणे आणि भांडवली अडचणी म्हणजे संक्रमणासाठी धोरणात्मक समर्थन आणि वित्तपुरवठा महत्त्वाचा आहे. अलीकडील राष्ट्रीय उपक्रम आणि विकास-बँक वित्तपुरवठा पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण करणे आणि हरित औद्योगिक प्रकल्पांना समर्थन देणे हे उद्दिष्ट ठेवतात.

4. **कॉर्पोरेट उदाहरणे: परिपत्रक व्यवसाय मॉडेल**

बहुराष्ट्रीय ग्राहक-वस्तू कंपन्या आणि उत्पादकांसारख्या कंपन्यांनी सेवा म्हणून उत्पादन, परत घेण्याचे कार्यक्रम आणि दुरुस्तीसाठी डिझाइन मॉडेल्सचा पायलट केला आहे. एलेन मॅकआर्थर फाउंडेशन अनेक व्यवसाय प्रकरणांचे दस्तऐवजीकरण करते जिथे परिपत्रक धोरणांनी खर्च बचत आणि नवीन महसूल प्रवाह प्रदान केले.

- **अडथळे आणि व्यापार-ऑफ:**

1. **आर्थिक मर्यादा आणि भांडवल तीव्रता:**

हरित प्रक्रिया अपग्रेड, स्वच्छ-इंधन स्विचिंग आणि सीसीएस तंत्रज्ञानासाठी उच्च आगाऊ खर्च सर्वात सामान्य अडथळा निर्माण करतात. विशेषतः लहान कंपन्यांमध्ये बॅलन्स-शीट क्षमता आणि हरित वित्तपुरवठ्याची उपलब्धता नसते.

2. **धोरण आणि नियामक तफावत:**

विसंगत धोरण संकेत, कमकुवत मानके आणि दीर्घकालीन नियामक निश्चिततेचा अभाव गुंतवणुकीला अडथळा आणतात. कार्बन किंमत आणि अनुदान सुधारणा अनेकदा राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील असतात परंतु प्रोत्साहनांच्या पुनर्संरचनासाठी आवश्यक असतात.

3. **तांत्रिक आणि कौशल्य तफावत:**

अनेक प्रदेशांमध्ये प्रगत उत्पादन, डिजिटलायझेशन आणि नवीन उपकरणांच्या देखभालीसाठी पुरेसे कुशल कामगार नसतात. तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण महत्वाचे आहे.

4. **लॉक-इन परिणाम आणि संक्रमण जोखीम:**

विद्यमान भांडवल साठा "लॉक-इन" निर्माण करू शकतो, ज्यामुळे स्वच्छ पर्यायांचा अवलंब करण्यास विलंब होतो. अनावश्यक त्रास टाळण्यासाठी संक्रमण धोरणांनी सामाजिक परिणाम (रोजगार बदल) व्यवस्थापित केले पाहिजेत.

5. **मोजमाप आणि डेटा आव्हाने:**

प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी संसाधन प्रवाह, उत्सर्जन (व्याप्ती ३ सह) आणि भौतिक वापराचे विश्वसनीय मापन आवश्यक आहे परंतु बहुतेकदा अभाव असतो, विशेषतः लहान आणि अनौपचारिक उद्योगांमध्ये.

- **धोरणात्मक शिफारसी:**

1. **स्पष्ट दीर्घकालीन संकेत निर्माण करा.**

सरकारने खाजगी गुंतवणुकीत धोरणात्मक जोखीम आणि गर्दी कमी करण्यासाठी - व्यापक औद्योगिक कार्बनीकरण रोडमॅप, टप्प्याटप्प्याने जीवाश्म इंधन अनुदान सुधारणा आणि पारदर्शक कार्बन किंमत - अंदाजे, दीर्घकालीन धोरणे स्वीकारली पाहिजेत.

2. **लक्ष्यित वित्त आणि जोखीम कमी करणारी साधने एकत्रित करा:**

औद्योगिक पुनर्बांधणी आणि कमी-कार्बन तंत्रज्ञानासाठी भांडवलाचा खर्च कमी करण्यासाठी मिश्रित वित्त, सार्वजनिक हमी आणि सवलतीच्या कर्जाचा वापर करा. विकास बँका आणि ग्रीन-बॉन्ड फ्रेमवर्क खाजगी सहभागाला उत्प्रेरित करू शकतात. बहुपक्षीय विकास बँकांनी केलेल्या अलीकडील कामात विकसनशील देशांसाठी हरित कर्जे अनलॉक करण्यासाठी स्केलेबल दृष्टिकोनांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

3. **तांत्रिक सहाय्य आणि कौशल्य विकासाला समर्थन द्या:**

ऊर्जा व्यवस्थापन, डिजिटलायझेशन आणि प्रगत उपकरणांच्या देखभालीवर लक्ष केंद्रित करणारे व्यावसायिक प्रशिक्षण, अप्रेंटिसशिप आणि ज्ञान हस्तांतरण कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक करा.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

4. **वर्तुळाकार अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांना प्रोत्साहन द्या:** पुनर्वापर आणि पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणारी नियामक साधने स्वीकारा (ईपीआर, उत्पादन मानके), आणि कचरा-ते-संसाधन सहजीवन शक्य असलेल्या औद्योगिक क्लस्टर्सना समर्थन द्या. वर्तुळाकार व्यवसाय मॉडेल्सचे प्रदर्शन करणारे संशोधन आणि पायलट प्रकल्पांना प्रोत्साहन द्या.
5. **कॉर्पोरेट प्रकटीकरण आणि खरेदी सुधारणांना प्रोत्साहन द्या**
प्रमाणित शाश्वतता अहवाल (जागतिक चौकटींशी संरेखित) अनिवार्य करा आणि शाश्वत वस्तू आणि सेवांची मागणी निर्माण करण्यासाठी हरित सार्वजनिक खरेदीला प्रोत्साहन द्या.
6. **स्थानिकीकृत नवोन्मेष परिसंस्थांना प्रोत्साहन द्या:**
सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी, नवोन्मेष इनक्यूबेटर आणि क्लस्टर धोरणे हरित औद्योगिक तंत्रज्ञानाच्या व्यापारीकरणाला गती देऊ शकतात.

चर्चा: स्केल आणि न्याय्य संक्रमणाचे मार्ग:

शाश्वत औद्योगिक पद्धतींचे स्केलिंग करण्यासाठी सामाजिक समतेला संबोधित करताना तंत्रज्ञान, वित्त आणि धोरण एकत्रित करणारे एकात्मिक दृष्टिकोन आवश्यक आहेत. धोरणांनी प्रादेशिक विषमतेचा विचार केला पाहिजे - प्रगत अर्थव्यवस्थेत जे कार्य करते ते विकसनशील देशांमध्ये अनुकूलन आवश्यक असू शकते. न्याय्य संक्रमण अजेंडा आवश्यक आहे: कामगारांना पुन्हा प्रशिक्षण देणे, प्रभावित समुदायांना समर्थन देणे आणि परवडणारी ऊर्जा आणि वित्तपुरवठा सुनिश्चित करणे. पुराव्यांवरून असे दिसून येते की, सुसंगत धोरण पॅकेजेस आणि एकत्रित वित्तपुरवठा यांच्या मदतीने, हरित औद्योगिक संक्रमण आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि सामाजिकदृष्ट्या फायदेशीर ठरू शकते.

निष्कर्ष:

उद्योगांना हरित-अर्थव्यवस्थेच्या परिणामांकडे वळवणे आवश्यक आणि साध्य करण्यायोग्य आहे. ऊर्जा कार्यक्षमता, विद्युतीकरण, वर्तुळाकारता, डिजिटलायझेशन आणि सहाय्यक वित्त हे शाश्वत औद्योगिक पद्धतीचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. तथापि, प्राप्ती एकात्मिक धोरण चौकटी, पुरेसे वित्तपुरवठा, क्षमता बांधणी आणि व्यापार-बंद आणि वितरण परिणाम व्यवस्थापित करू शकणाऱ्या संस्थांवर अवलंबून असते. पर्यावरणीय उद्दिष्टांना आर्थिक संधींशी संरेखित करून, धोरणकर्ते आणि उद्योग ग्रहांच्या सीमांचे रक्षण करताना वाढ टिकवून ठेवणाऱ्या लवचिक औद्योगिक प्रणाली सह-निर्मित करू शकतात.

संदर्भ :

1. UNEP. हिरव्या अर्थव्यवस्थेकडे: शाश्वत विकास आणि गरिबी निर्मूलनाचे मार्ग. संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम, २०११.
2. आंतरराष्ट्रीय ऊर्जा संस्था (IEA). उद्योग — ऊर्जा प्रणाली (औद्योगिक उत्सर्जनावरील डेटा आणि विश्लेषण) आणि ऊर्जा कार्यक्षमता २०२३.
3. जागतिक बँक. पर्यावरण धोरण आणि विविध हिरव्या वित्त संसाधने.
4. एलेन मॅकआर्थर फाउंडेशन. वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था केस स्टडीज आणि कंपनी उदाहरणे.
5. OECD. शहरे आणि प्रदेशांमध्ये वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था (धोरण मार्गदर्शन आणि तत्त्वे).

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका

प्रतिभा सोमनाथ शिंदे
संलग्नता: अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
ई-मेल : Partibhashinde129gamil. Com

Manuscript ID:
JRD -2025-171030
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 147-149
October 2025

Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश:

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराने भारताच्या आर्थिक विकासाचा मार्ग बदलून टाकला आहे. 1991 पूर्वी अंतर्मुख धोरण असलेल्या भारताने 21 व्या शतकात जागतिक व्यापाराशी एकात्मिक राष्ट्र म्हणून उदय घेतला. व्यापार धोरणातील सुधारणा, उत्पादन व सेवाक्षेत्रातील संरचनात्मक बदल यामुळे भारताला निर्यात विविधीकरण, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि जागतिक मूल्यसाखळीत महत्त्वाची भूमिका बजावणे शक्य झाले. या संशोधन लेखामध्ये भारताच्या व्यापारवाढीचे विश्लेषण, संरचनात्मक स्वरूप, प्रमुख व्यापारी भागीदार आणि जागतिक व्यापार संस्थांमधील भूमिका अभ्यासली आहे. तसेच व्यापार तुटी, संरक्षणवाद व पायाभूत सुविधांच्या अडचणी यांसारख्या आव्हानांसोबतच डिजिटल व्यापार, हरित ऊर्जा व प्रादेशिक सहकार्याच्या संधींचा आढावा घेतला आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आधुनिक अर्थव्यवस्थांचा कणा ठरला असून तो राष्ट्रांमधील आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संबंध घडवतो. सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून भारताने सुधारणा, निर्यातीचे विविधीकरण आणि धोरणात्मक आंतरराष्ट्रीय भागीदारी यांद्वारे जागतिक व्यापारात आपली भूमिका अधिक बळकट केली आहे. या लेखात भारताच्या व्यापार कामगिरीचे, धोरणात्मक सुधारणांचे आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेतील योगदानाचे विश्लेषण केले आहे. तसेच, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतासमोरील आव्हाने अधोरेखित करण्यात आली असून बदलत्या जागतिक व्यापाराच्या परिदृश्यात भारताच्या क्षमतेचे मूल्यांकन केले आहे.

कीवर्ड्स: आंतरराष्ट्रीय व्यापार, जागतिक अर्थव्यवस्था, भारत, निर्यात-आयात

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिक अर्थव्यवस्थेत व्यापार हा केवळ विकासाचे साधन नसून आंतरराष्ट्रीय सामर्थ्यसंबंध ठरवणारा घटक ठरला आहे. अमेरिका, चीन व युरोपियन संघ हे जागतिक व्यापारात आघाडीवर आहेत; तरीही भारतासारखी उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था सातत्याने जागतिक व्यापारातील आपली भूमिका मजबूत करत आहे.1991 मध्ये जागतिक माल व्यापारातील भारताचा वाटा केवळ 0.5% होता; जो 2023 मध्ये 1.8% पर्यंत वाढला आहे. तर सेवांमध्ये भारताचा वाटा जवळपास 4% आहे (WTO, 2023). माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, वस्त्रोद्योग व कृषी क्षेत्रातील सामर्थ्यामुळे भारताने निर्यात विविध केली आहे. मेक इन इंडिया,"

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रतिभा सोमनाथ शिंदे,संलग्नता: अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

How to cite this article:
शिंदे, . प्रतिभा . सोमनाथ . (2025). आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका. Journal of Research & Development, *17(10(I))*, *147–149.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17678652

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17678652

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

उत्पादन-संलग्न प्रोत्साहन योजना (PLI), आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा यांमुळे स्पर्धात्मकता वाढवण्याचा प्रयत्न होत आहे.या लेखामध्ये भारताची व्यापारातील प्रगती, आव्हाने आणि जागतिक आर्थिक भूमिकेला बळकटी देणाऱ्या रणनीतींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

परिचय:

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा राष्ट्रांच्या वाढी व विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. भारतासाठी 1991 च्या उदारीकरणानंतर व्यापार हा एक परिवर्तनशील टप्पा ठरला असून त्याद्वारे देशाला जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान प्राप्त झाले. १.४ अब्जांहून अधिक लोकसंख्या आणि सक्षम मानवी भांडवलाच्या जोरावर भारत माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, वस्त्रोद्योग आणि शेती या क्षेत्रांमध्ये प्रमुख निर्यातदार म्हणून उदयास आला आहे. त्याचबरोबर ऊर्जा व प्रगत तंत्रज्ञानाचा आयातदार म्हणूनही भारताचे महत्त्व वाढले आहे. या लेखात भारताची बदलती व्यापारस्थिती, धोरणात्मक चौकट आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत वाढणाऱ्या भूमिकेचा आढावा घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:

1. उदारीकरणानंतर भारताच्या व्यापार वाढीचे विश्लेषण करणे.
2. जागतिक बाजारपेठेत भारताच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे.
3. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये भारतासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
4. भविष्यातील संधी आणि भारताच्या व्यापार विस्तारासाठी आवश्यक धोरणांची ओळख करणे.

माहिती व पद्धतशास्त्र:

या अभ्यासासाठी द्वितीयक (secondary) माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. जागतिक बँक, भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI), जागतिक व्यापार संघटना (WTO) तसेच भारत सरकारच्या व्यापार अहवालांमधून आकडेवारी गोळा करण्यात आली आहे. भारताच्या व्यापार प्रवृत्ती, निर्यात-आयात कामगिरी व जागतिक व्यापारातील वाटा समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक (descriptive) आणि तुलनात्मक (comparative) विश्लेषण वापरण्यात आले आहे. तक्ते, आलेख आणि सांख्यिकीय माहितीच्या साहाय्याने प्रवृत्ती व विकासाचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

चर्चा:

भारताची निर्यात कामगिरी: भारताने विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान (IT), सॉफ्टवेअर व औषधनिर्मिती या सेवांमध्ये मोठी निर्यात वाढ साधली आहे. वस्तुनिष्ठ निर्यातीत रत्ने, दागिने, पेट्रोलियम उत्पादने आणि वस्त्रोद्योग महत्त्वाचे घटक आहेत.

आयात: भारत कच्चे तेल, इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री आणि सोने आयात करतो. त्यामुळे जागतिक ऊर्जा बाजारपेठेवर भारताची मोठ्या प्रमाणात अवलंबित्व आहे.

जागतिक भूमिका: भारत जगातील अव्वल २० व्यापार करणाऱ्या देशांमध्ये आहे आणि WTO चर्चेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो. तसेच, अनेक मुक्त व्यापार करार (FTAs) करून द्विपक्षीय व प्रादेशिक व्यापार वाढवला आहे.

आव्हाने: व्यापार तुटी, पायाभूत सुविधांची कमतरता, बिगर-शुल्क अडथळे (non-tariff barriers) आणि जागतिक स्पर्धा ही भारतासमोरील मुख्य आव्हाने आहेत.

भविष्यातील संधी: डिजिटल व्यापार, अक्षय ऊर्जा निर्यात, मूल्यवर्धित उत्पादन व मजबूत व्यापार राजनय (trade diplomacy) यांच्या माध्यमातून भारत आपली भूमिका अधिक बळकट करू शकतो.

निष्कर्ष:

भारताची वाढती व्यापार कामगिरी जागतिक अर्थव्यवस्थेतील त्याच्या वाढत्या प्रभावाचे द्योतक आहे. आव्हाने कायम असली तरी लोकसंख्येचा लाभ (demographic advantage), तांत्रिक क्षमता आणि विविधीकृत व्यापार संरचना यांच्या जोरावर भारताला आपले जागतिक स्थान अधिक मजबूत करण्याची प्रचंड संधी आहे. प्रभावी व्यापार धोरणे, नवकल्पना आणि जागतिक सहकार्य हे भारताच्या जागतिक आर्थिक भूमिकेला अधिक बळकटी देतील. भारताने जागतिक व्यापारातील काठावरील भूमिकेतून हळूहळू प्रगती करत जागतिक स्तरावर माल व सेवा निर्यातीत महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे. चीन व युरोपियन संघाच्या तुलनेत भारताचा वाटा

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

अजूनही कमी आहे; मात्र लोकसंख्या, IT सेवा, आणि नवोदित उत्पादन क्षेत्रामुळे भविष्यात मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत. पायाभूत सुधारणा, व्यापार विविधीकरण आणि प्रभावी धोरणांद्वारे भारताची जागतिक आर्थिक भूमिका अधिक मजबूत होईल.

1. भारताची निर्यात (Export Performance)

माल निर्यात: 2023–24 मध्ये भारताची निर्यात 437 अब्ज डॉलर्स इतकी झाली. प्रमुख निर्यातीत पेट्रोलियम उत्पादने (14%), हिरे-ज्वेलरी (9%), वस्त्र व परिधान (7%), औषधे (6%) व अभियांत्रिकी वस्तू (25%) यांचा समावेश आहे.सेवा निर्यात: सेवांमधील निर्यात 323 अब्ज डॉलर्स इतकी झाली असून माहिती तंत्रज्ञान व BPO यांचा जवळपास 50% वाटा आहे.

2. भारताची आयात (Import Performance)

2023–24 मध्ये आयात 714 अब्ज डॉलर्स इतकी झाली. यामध्ये कच्चे तेल (30%), इलेक्ट्रॉनिक्स, सोने, कोळसा व यंत्रसामग्री यांचा समावेश आहे. यामुळे जवळपास 277 अब्ज डॉलर्स इतकी व्यापार तूट निर्माण झाली.

3. प्रमुख व्यापार भागीदार (Major Trade Partners)

निर्यात गंतव्ये: अमेरिका (17%), यूएई (9%), नेदरलँड्स, चीन व बांगलादेश.

आयात स्रोत: चीन (15%), यूएई, अमेरिका, सौदी अरेबिया व इराक.

4. जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताची भूमिका

WTO सदस्यत्व, विकसनशील देशांच्या हिताचे रक्षण.

प्रादेशिक व्यापार करार: ASEAN-India FTA, भारत-यूएई CEPA, भारत-ऑस्ट्रेलिया ECTA.

गट सदस्यत्व: G20, BRICS, SCO – विकसनशील व विकसित देशांमध्ये दुवा.

5. व्यापारातील आव्हाने

कायमस्वरूपी व्यापार तूट.

कच्च्या तेलावर अवलंबित्व.

पायाभूत सुविधांची कमतरता (बंदर, वाहतूक, कोल्ड स्टोरेज).

विकसित देशांचा संरक्षणवाद व गैर-शुल्क अडथळे.

निर्यातीत मूल्यवर्धनाची गरज.

6. व्यापारातील संधी

डिजिटल व्यापार: IT सेवा, फिनटेक, ई-कॉमर्स.

हरित अर्थव्यवस्था: सौर, पवन ऊर्जा, हरित हायड्रोजन निर्यात.

जागतिक पुरवठा साखळी: “चायना+1” धोरणामुळे भारताला पर्याय म्हणून संधी.

कृषी निर्यात: सेंद्रिय उत्पादने, प्रक्रिया केलेले अन्न व दुग्धजन्य पदार्थ.

संदर्भ:

1. World Trade Organization (WTO) अहवाल.
2. भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) – Handbook of Statistics on Indian Economy.
3. भारत सरकार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय.
4. जागतिक बँक – International Trade Indicators.
5. भारताचा आर्थिक सर्वेक्षण (नवीनतम आवृत्ती).
6. UNCTAD (2023). World Investment and Trade Report.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना आणि स्वावलंबी अर्थव्यवस्था

उषा दगु जाधव
अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
ई-मेल : ukshirsagar007@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171031
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 150-153
October 2025

Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश (Abstract)

आत्मनिर्भर भारत (Self-Reliant India) ही संकल्पना 2020 मध्ये जाहीर झाली आणि तिने भारताच्या आर्थिक विकासाला नवे रूप देण्याचा पाया घातला. या उपक्रमाचा उद्देश म्हणजे आयातीवरील अति अवलंबित्व कमी करणे, देशांतर्गत उत्पादनाला चालना देणे, नवकल्पनांना प्रोत्साहन देणे आणि जागतिक स्पर्धात्मकता मजबूत करणे. आत्मनिर्भर भारताची दृष्टी पाच स्तंभांवर आधारलेली आहे – अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानाधारित प्रणाली, गतिमान लोकसंख्या आणि मागणी. या पेपरमध्ये या उपक्रमाच्या संकल्पनात्मक चौकटीचे, धोरणात्मक उपाययोजनांचे आणि अपेक्षित परिणामांचे विश्लेषण केले आहे. पद्धतशास्त्र गुणात्मक असून द्वितीयक माहितीवर आधारित आहे – शासकीय अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण आणि धोरण दस्तऐवज. निष्कर्ष दर्शवतात की लघुउद्योग, उत्पादन, शेती आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था यामध्ये भारताने लक्षणीय प्रगती केली आहे, पण साधनसंपत्तीचे संmobilization, कौशल्य विकास आणि जागतिक व्यापारातील अनिश्चितता हे मोठे आव्हान आहे. या अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की स्वावलंबन म्हणजे एकांत नव्हे तर जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी लवचिक आणि सक्षम अर्थव्यवस्था घडवणे होय.

कीवर्ड्स (Keywords):आत्मनिर्भर भारत, स्वावलंबन, भारतीय अर्थव्यवस्था, आर्थिक धोरण

प्रस्तावना (Introduction)

कोविड-19 महामारीने जागतिक पुरवठा साखळीतील कमजोरी उघडकीस आणली आणि मजबूत देशांतर्गत क्षमतांची गरज अधोरेखित केली. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा केली. ही संकल्पना जगापासून अलिप्त राहण्याची नसून जागतिक बाजारपेठेत समान स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी देशांतर्गत क्षमतांचा विकास करण्याची आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आयातप्रतिस्थापन धोरणाद्वारे स्वावलंबन साधण्याचा प्रयत्न केला, परंतु उदारीकरणानंतर जागतिकीकरणाकडे वळले. आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना ही जागतिक सहभाग आणि देशांतर्गत शक्ती यामधील संतुलन साधण्यावर भर देते. कोविड-19 महामारी हा आत्मपरीक्षणाचा क्षण ठरला. औषधनिर्मिती क्षेत्रातील कच्च्या पदार्थांपासून ते मोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री, ऊर्जा इंधन या सर्वच क्षेत्रांत भारत परकीय आयातीवर अवलंबून असल्याचं स्पष्ट झालं. चीनमधून पुरवठा खंडित झाल्याने औषधउद्योग थांबला, इलेक्ट्रॉनिक्स बाजारात टंचाई निर्माण झाली.ह्याच संकटातून "आत्मनिर्भर भारत अभियान" जन्माला आलं.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
उषा दगु जाधव,अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

How to cite this article:
जाधव, . उषा . दगु . (2025). आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना आणि स्वावलंबी अर्थव्यवस्था. Journal of Research & Development, *17(10(I))*, *150–153.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17694697

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17694697

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी १२ मे २०२० रोजी हे अभियान जाहीर करताना २० लाख कोटी रुपयांचे पॅकेज जाहीर केले, जे देशाच्या GDP च्या जवळपास १०% होतं. यामध्ये MSME, कृषी, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, ऊर्जा, गृहनिर्माण अशा अनेक क्षेत्रांना विशेष भर देण्यात आला.

थोडक्यात, आत्मनिर्भर भारत म्हणजे केवळ आयात कमी करणे नव्हे, तर स्वदेशी उत्पादन वाढवणे, जागतिक स्पर्धात्मकता मिळवणे, रोजगारनिर्मिती करणे आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला बळ देणे.

आत्मनिर्भर भारताची गरज:

भारतामध्ये ६५% लोकसंख्या कामगार वयोगटातील आहे. एवढं मोठं मानवसंसाधन असूनही बेरोजगारीची समस्या गंभीर आहे. कारण उत्पादनाऐवजी आयात वाढत गेली.

आर्थिक गरज : भारत दरवर्षी अब्जावधी डॉलर्सची आयात करतो (तेल, इलेक्ट्रॉनिक्स, औषधे). त्यामुळे परकीय चलनाचा मोठा तुटवडा निर्माण होतो.

सामाजिक गरज : बेरोजगारीमुळे सामाजिक असंतोष वाढतो. स्थानिक उद्योग चालना मिळाल्यास रोजगार वाढतील.

राष्ट्रीय सुरक्षा : युद्धकाळात जर परकीय देशांनी पुरवठा थांबवला तर भारत अडचणीत येतो. म्हणून संरक्षण साहित्य, औषधे यामध्ये स्वदेशी उत्पादन आवश्यक आहे.

जागतिक संकटं : कोविड, युक्रेन युद्ध यामुळे पुरवठा साखळी तुटल्यावर भारतासारख्या आयात-आधारित देशांना मोठं नुकसान झालं.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना आणि दृष्टी यांचा अभ्यास करणे.
2. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत धोरणात्मक उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.
3. स्वावलंबी अर्थव्यवस्था उभारण्यात झालेल्या प्रगती व आव्हानांचा आढावा घेणे.
4. भारताच्या स्वावलंबनाच्या वाटचालीला बळकटी देण्यासाठी शिफारसी सुचवणे.

माहिती व पद्धतशास्त्र (Data and Methodology)

हा अभ्यास पूर्णपणे द्वितीयक (Secondary) माहितीवर आधारित आहे. माहितीचे स्रोत पुढीलप्रमाणे:

शासकीय धोरण दस्तऐवज (आत्मनिर्भर भारत पॅकेज, केंद्रीय अर्थसंकल्प, आर्थिक सर्वेक्षण).

नीती आयोग (NITI Aayog) आणि रिझर्व्ह बँक (RBI) अहवाल.

भारतीय अर्थव्यवस्था व स्वावलंबनावरील शैक्षणिक लेख व नियतकालिके.

वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय तसेच जागतिक बँकेची सांख्यिकीय माहिती.

पद्धतशास्त्र वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक आहे. GDP वाढ, FDI, लघुउद्योगांची प्रगती आणि व्यापार संतुलन या निर्देशांकांचा अभ्यास करून धोरणांचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे.

चर्चा (Discussion)

आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना पाच स्तंभांवर आधारलेली आहे:

अर्थव्यवस्था (Economy) – कर, कामगार कायदे व उत्पादनाशी निगडित प्रोत्साहन योजना (PLI) यामधील सुधारणा.

पायाभूत सुविधा (Infrastructure) – वाहतूक, लॉजिस्टिक्स, डिजिटल नेटवर्क व नवीकरणीय ऊर्जेतील गुंतवणूक.

प्रणाली (System) – तंत्रज्ञानाधारित शासन, डिजिटल इंडिया आणि पारदर्शक यंत्रणा.

गतिमान लोकसंख्या (Demography) – युवकशक्तीचे कौशल्यविकास व उद्योजकतेद्वारे सक्षमीकरण.

मागणी (Demand) – देशांतर्गत उपभोग वाढवणे व पुरवठा साखळी मजबूत करणे.

आत्मनिर्भर भारताच्या योजना (Schemes –

(अ) PM आत्मनिर्भर भारत अभियान:

२०२० मध्ये कोविड-१९ काळात भारत सरकारने जाहीर केलेलं हे अभियान जवळपास २० लाख कोटी रुपयांचं (GDP च्या १०% इतकं) पॅकेज होतं. यामध्ये चार टप्प्यांमध्ये वेगवेगळ्या क्षेत्रांना मदत देण्यात आली.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

MSME साठी कर्ज हमी योजना

शेतकऱ्यांसाठी सुधारणा व पायाभूत सुविधा निधी

गृहनिर्माण क्षेत्रासाठी विशेष पॅकेज

आरोग्य व औषधनिर्मिती क्षेत्रासाठी मदत

(ब) Make in India:

२०१४ मध्ये सुरू झालेल्या या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारताला उत्पादन केंद्र बनवणे. इलेक्ट्रॉनिक्स, ऑटोमोबाईल, संरक्षण, औषधनिर्मिती अशा २५ क्षेत्रांत विदेशी व देशी गुंतवणुकीस प्रोत्साहन दिलं जातं.

(क) Start-up India व Stand-up India:

तरुण उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना राबवण्यात आली.

करसवलत

निधी मिळवण्यासाठी मदत

महिलांना व SC/ST वर्गातील उद्योजकांना विशेष प्रोत्साहन

(ड) Digital India

तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने प्रशासन, बँकिंग, ई-शिक्षण, ई-हेल्थ यांसारख्या सेवांना वेग देण्यासाठी ही योजना. यामुळे Digital Infrastructure तयार होत आहे.

(ई) PLI योजना (Production Linked Incentive)

उत्पादन जास्त करणाऱ्या कंपन्यांना थेट आर्थिक प्रोत्साहन देणे. यामुळे मोबाईल उत्पादनात भारत जगात अव्वल ठरत आहे. उदाहरणार्थ – Apple, Samsung यांनी भारतात प्रचंड गुंतवणूक केली.

आत्मनिर्भर भारताचे फायदे :

रोजगार निर्मिती:

MSME आणि Startups यांना चालना मिळाल्यास कोट्यवधी रोजगार निर्माण होऊ शकतात. सध्या भारतातील ११ कोटी रोजगार MSME क्षेत्रातून येतात.

परकीय अवलंबन कमी होणे:

औषध, संरक्षण आणि इलेक्ट्रॉनिक्स या क्षेत्रांत भारत स्वयंपूर्ण झाल्यास आयात खर्च कमी होईल. उदाहरणार्थ – API उत्पादन भारतात सुरू झालं तर चीनवरील अवलंबन कमी होईल.

राष्ट्रीय सुरक्षा बळकट होणे:

स्वदेशी शस्त्रास्त्रं व तंत्रज्ञान विकसित केल्यामुळे युद्धकाळात परकीय मदतीवर अवलंबून राहावं लागणार नाही.

भारतीय रुपयाचं मूल्य स्थिर होणे:

आयात कमी झाल्यामुळे परकीय चलनाचा तुटवडा कमी होईल, ज्याचा फायदा रुपयाच्या स्थैर्यास होईल.

जागतिक बाजारपेठेत स्थान वाढणे:

"Made in India" हा दर्जेदार ब्रँड बनल्यास भारताची निर्यात प्रचंड वाढेल. आज भारत IT Services साठी जगात ओळखला जातो; त्याचप्रमाणे उत्पादन क्षेत्रातही ओळख निर्माण होईल.

10)आव्हाने:

वाढता तुटीचा अर्थसंकल्प (Fiscal Deficit).

कामगार बाजारातील रचना व कौशल्यातील तफावत.

जागतिक अनिश्चितता व व्यापारावर अवलंबित्व.

संरक्षणवादामुळे (Protectionism) कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम.

निष्कर्ष (Conclusions)

आत्मनिर्भर भारताची दृष्टी भारताला सक्षम, लवचिक व स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था घडवण्याचा मार्ग दर्शवते. ही संकल्पना संरक्षणवाद नव्हे, तर देशांतर्गत उत्पादन, नवकल्पना आणि क्षमतांची उभारणी करण्याचा संदेश देते. यासाठी सातत्यपूर्ण सुधारणा, मानवी संपत्तीमध्ये गुंतवणूक व जागतिक पुरवठा साखळीशी सुसंवाद आवश्यक आहे. अनेक क्षेत्रांत प्रगती झाली असली तरी धोरणात्मक सातत्य व जागतिक सहकार्य या दृष्टीच्या यशासाठी अत्यावश्यक ठरणार आहेत.

संदर्भ (References)

1. भारत सरकार, आर्थिक सर्वेक्षण, विविध वर्षे.
2. वित्त मंत्रालय, आत्मनिर्भर भारत अभियान पॅकेज तपशील, 2020.
3. नीती आयोग अहवाल – भारतीय अर्थव्यवस्था व विकास.
4. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) – वार्षिक अहवाल व बुलेटिन.
5. जागतिक बँक – भारताचे आर्थिक निर्देशांक.
6 डॉ. रणजीत देशमुख – भारतीय अर्थव्यवस्था, प्राजक्ता पब्लिकेशन, पुणे.
7. डॉ. पी.आर. ब्रह्मे – अर्थशास्त्राचे तत्त्वज्ञान, नूतन प्रकाशन, नागपूर.
8. डॉ. सुरेश काले – भारतीय उद्योग व आर्थिक विकास, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
9. डॉ. दामोदर कोल्हे – कृषी व ग्रामीण विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
10. अ. द. शहा – भारतीय अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरण, निराली प्रकाशन, पुणे.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

Original Article

विकसित भारत 2047- (भाषा, राज्यभाषा -मराठी)

सहा प्राध्यापक उज्वला उत्तम अहिरे
मराठी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.
महात्मा गांधी विद्यामंदिर, संचलित महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प मालेगाव (जिल्हा - नाशिक)
Email: ujwalaahire24@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171032
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 10(I)
Pp. 154-156
October 2025

Submitted: 20 Sept. 2025
Revised: 30 Sept. 2025
Accepted: 15 Oct. 2025
Published: 31 Oct. 2025

सारांश

विकसित भारत 2047 या राष्ट्रीय दृष्टिकोनात भाषेचे, विशेषतः राज्यभाषा मराठीचे महत्त्व अत्यंत मोलाचे आहे. भाषा ही मानवी विचार, भावना, संस्कार आणि ज्ञान प्रसाराचे माध्यम असून सामाजिक-सांस्कृतिक विकासाची पायरी मानली जाते. मराठी भाषा व साहित्य मानवी मूल्ये, सामाजिक वास्तव, ग्रामीण जीवन, शेतकरी संस्कृती, राष्ट्रभक्ती आणि नैतिकतेचे सामर्थ्यपूर्ण चित्रण करतात. बहिणाबाई चौधरी, कुसुमाग्रज, सावरकर यांसारख्या कविग्रंथांनी मानवी मन, संवेदना आणि सकारात्मक जीवनदृष्टी घडवण्याची प्रभावी भूमिका बजावली आहे. शेतकरी, कष्टकरी, महिलावर्ग व दुर्बल घटकांचे वास्तव दर्शविणाऱ्या कथा-कवितांमधून सामाजिक न्याय, समानता आणि विकासाची आवश्यकता अधोरेखित होते.

मराठी साहित्याचे मूल्यशिक्षणातील योगदान विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासास तसेच राष्ट्रनिर्मितीस हातभार लावते. संत परंपरा, वारकरी चळवळ, छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, फुले-आंबेडकर विचारसरणी यांमधून भारतीयतेची, लोकशाहीची आणि सामाजिक समतेची भक्कम पायाभरणी दिसून येते.

या सर्व घटकांच्या आधारे मराठी भाषा आणि साहित्य हे विकसित भारत 2047 च्या सर्वांगीण, सर्वसमावेशक आणि मानवी मूल्याधिष्ठित विकास प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. भाषिक-सांस्कृतिक संपन्नता, सामाजिक जाणीव, आणि मानवकेंद्री विचार हीच भावी भारताची खरी ताकद ठरणार आहे.

बीजशब्द: भारत, विकसित भारत, देशाचा सर्वांगीण विकास,भाषा , मराठी भाषा, मराठी भाषा साहित्य,
भाषा हे मानवी जीवन व्यवहाराचे खूप महत्त्वाचे साधन आहे. मानवी जीवनाचा अतुट , अविभाज्य भाग म्हणजे भाषा आहे. भाषेमुळेच माणूस आपले विचार, भावना ,आशय इतरांना सांगू शकतो.स्थानिक मायबोली,लोकभाषा, राज्य भाषा उदाहरण महाराष्ट्राची राज्यभाषा- मराठी , शक्य तेवढे इतर प्रादेशिक भाषा, राष्ट्रभाषा-हिंदी, जागतिक भाषा - इंग्जी या भाषा,बोलता यायला पाहिजे., समजायला पाहिजे. शैक्षणिक धोरणानुसार नेहमीच भाषा शिकवण्यासाठी अभ्यासक्रमात भाषा ज्ञान अगदी इयत्ता पहिली पासून सुरुवात केली आहे.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17731405
OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सहा प्राध्यापक उज्वला उत्तम अहिरे,मराठी,सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.महात्मा गांधी विद्यामंदिर,संचलित महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प मालेगाव (जिल्हा - नाशिक)

How to cite this article:
अहिरे, . उज्वला . उत्तम . (2025). विकसित भारत 2047- (भाषा,राज्यभाषा -मराठी). Journal of Research & Development, *17(10(I))*, *154–156.* https://doi.org/10.5281/zenodo.17731405

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

आता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 NEP- National Education policy नुसार या विषयांर्तगतभाषा ज्ञान सर्वोच्च स्थानी ठेवले आहे.लहान मुलं आईकडून ,घरात आपली बोली भाषा हळूहळू बोलणे ,समजणे शिकतात.नंतर ते शाळेत घातले की, आपल्या भाषा ज्ञान मिळेल तसे घेतात. भाषेत प्रभुत्व आले की, त्यांना वर्गात शिक्षक सांगत असलेले ज्ञान घेणे सोपे होते. सर्व विषय समजून घेता येतात.

प्रस्तावना :-

आपला भारत देश हा विविधतेत एक असणारा देश आहे या देशाचा सर्वांगीण विकास ही खूप महत्त्वाची गोष्ट असून 2047 मध्ये भारत देश अजून प्रगती पथावर असेल. या देशात संघराज्य व्यवस्था आहे . प्रत्येक राज्याची भाषा , वेशभुषा, आहार ,रुढी , परंपरा , संस्कृती, हे सर्व भिन्न परंतु तरीही सर्व लोक आपापल्या पद्धतीने इतर राज्यांच्या सोबत सलोखा ठेवून राखतात.आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास आणि विकसित भारत होण्यासाठी भाषा महत्त्वाची असते .मी आपल्या महाराष्ट्र राज्याच्या मराठी भाषेचा, साहित्याचा विकसित भारत साठी ची महत्त्वपूर्ण भुमिका सांगते.

विकसित भारत ही संकल्पना खूप महत्त्वाची आहे. तिच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न आपण नेहमी करतो आणि करत असणार आहोत.विकसित भारत बाबत विचार करता भाषा , साहित्य यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.भाषा, साहित्य ही एक मानवी मनाशी जोडली जाणारी संकल्पना आहे. संवेदनात्मक प्रक्रिया आहे.भाषेचा,साहित्याचा सखोल परिणाम मानवावर होतो. देश विकास हा आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक या सर्व गोष्टी बाबत करण्यासाठी त्याचा पाया माणूस, भाषा, साहित्य आहे.

आपणास बहिणाबाई चौधरी यां ची कविता मानवी जीवन भाष्य सांगते.

मन बहिणाबाई चौधरी
मन चपय चपय ,त्याले नाही जरा धीर
ते व्हयीसनी इज, आलं आलं धर्तीवर
देवा असे कसे मन असं कसं रे घडलं
कुठे जागेपणी तुले असं सपान पडनं

मानवी मन , स्वभाव यांना आकार देणे मूल्य रुजवणूक करण्यासाठी एक महत्त्वाचे कार्य नकळतपणे साहित्याकडून होत असते. कविवर्य कुसुमाग्रज वि.वा.शिरवाडकर यांनी आपल्या' सर्वात्मका शिवसुंदरा ' या कवितेत अत्यंत महत्त्वाचे, सुंदर असे विचार मांडले आहेत.

सर्वात्मका शिवसुंदरा
कुसुमाग्रज - वि.वा.शिरवाडकर
सर्वात्मका शिवसुंदरा, स्विकार या अभिवादना.
तिमिरातूनी तेजांकडे प्रभु आमुच्या ने जीवना
सुमनांत तू गगनात तू
याद्यांमध्ये फुलतोस तू
सद्धर्म जे जगतामध्ये
सर्वात त्या वसतोस तू
चोहीकडे रुपे तुझी जाणीव ही माझ्या मना...

परमेश्वरास वंदन करून अंधारातून उजेडाकडे नेण्याची ,संकटात ही सामना करण्याची शक्ती आम्हाला दे असं कविवर्य या कवितेत सांगत आहेत. साहित्य हे मानवी मनाला एक सुंदर आधार देत आपलं रुप मांडत असते. विद्यार्थ्यांना शालेय जीवनात संस्कार,मूल्यशिक्षण हे होत असताना ही कविता तसेच अनेक कविता, प्रार्थना ह्या गाऊन घेतल्या जातात. त्यांचे या बालमनावर योग्य असे मुल्य प्राप्त होत जातात. जीवनात एक सुंदर प्रवास होण्यासाठीचा एक मार्ग अप्रत्यक्ष रित्या त्यांना मिळतो.

देशाचा पाया म्हणजे शेतकरी, कष्टकरी होत.त्यांना आनंदी ठेवणे ही महत्त्वाची भूमिका देशाची आहे. याबाबत आपल्या भारत देशात नेहमीच प्रयत्न केले जात असतात. देशाचा अर्थसंकल्प असतो तेव्हा शेतकर्यांसाठी खूप योजना वगैरे असतात.शेतकरी जीवन मांडणारे साहित्य आपणास त्यांचे महत्त्व समजावून सांगत असते. शेतकरी महिमा गाणारे मराठी साहित्य आपणास मांडता येईल.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-10(I)| October- 2025

शेतकरी जीवन मांडणारी कविता

बाप कवी इंद्रजीत भालेराव

शेतांमधी माझी खोटं तिला बोराटीची झाप तिथं राबतो, कष्टतो ,माझा शेतकरी बाप

देतो अंगावर चिंध्या,खातो मिरची भाकर

काढी ऊसाची पाचट जगा मिळाया भाकर

या ओळीत आपणास शेतकरी कसा जगतो हे समजते. या कवितेत असलेल्या माझा बाप शेतकरी, उभ्या जगाचा पोशिंदा या ओळीतून शेतकरी महात्म्य सांगितले आहे.शेतकरी आणि सैन्य यांचे सर्वात महत्वाचे स्थान प्रत्येक देशाच्या विकासाचे मर्म आहे.हेच मर्म माझ्या भारत देशाच्या विकासाचे देखील आहे. शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, सैनिक, तसेच प्रत्येक क्षेत्रात कष्ट करणारी व्यक्ती ही या देशाच्या विकासाचे आधारस्तंभ आहे.त्यांची जीवनपद्धती सुधारणे हे महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक देशाची लहान मुले,वृद्ध तसेच स्त्रीच्या यांच्या बाबत एक विशेष लक्ष दिले जाते गरजेचे आहे.या सर्व गोष्टींचा विचार मराठी साहित्यात आढळला आहे.मानवी लक्ष या सर्व बाबतीत मांडण्याचे कार्य आहे.या सर्व गोष्टींचा विचार करता आपल्या देशाचा विकास हा सतत होत आला आहे.आणि भविष्यात 2047 मध्ये देखील या भारताचे विकासाचे रुप ही विशाल असेल. या ठिकाणी मला देशसेवेसाठीच्या मराठी साहित्य रुपी भांडार मांडावे वाटते.

कविता

सागरास स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

ने मजसी ने ,परत मातृभूमीला

सागरा प्राण तळमळला

या साहित्याची सेवा या भारतीय जनतेकडून होत आहे.आणि देशसेवा हे नैतिक मूल्ये भारतीय मनामनात अखंड तेवत आहे. असेल.

मराठी समकालीन कथा संपादक -डॉ शिरीष लांडगे डॉ दिलीप पवार डॉ संदीप सांगळे या पुस्तकात असलेल्या 'बाजा 'लेखिका या कथेत शेतकरी जीवन सांगितले आहे.या कथेतील नायक बाजा .बाजा मुका होता खूप कष्ट करी.हा या कथेत सावकाराकडे आपले आईवडील,भाऊ बहीण या सर्व लोकांसोबत तसेच पुढे आपल्या पत्नी लक्ष्मी सोबत वेठबिगारी करत होता.वेठबिगारी करत संपूर्ण आयुष्य गेले परंतु सावकारी कर्ज कमी होत नाही.आता तेच कर्ज फेडण्यासाठी बाजा आणि लक्ष्मी कष्ट करत असतात.आपल्याला आले कष्ट मुलाला नकोत . आणि किती कर्ज बाकी आहे.हा विचार त्याला मरेपर्यंत सोडत नाही अशीही कथा मानवी मनाला चटका देते. मानवी विकास म्हणजे त्यांचे सुखी आनंदी जीवन जे माझ्या भारत देशाच्या सर्व लोकांस तसेच सर्व जगास मिळावे.हाच आपल्या विकसित भारत देशाचा सर्वांगीण विकास आहे, राहिल, असेल.

आपला भारत देश हा उच्च आहे ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक ,राजकीय, आर्थिक वगैरे सर्व दृष्टीने संपन्न आहे.देश विकास होण्यासाठी देशाची जनता सुखी, समाधानी असावी. उच्च विद्याविभूषित, शैक्षणिक, सांस्कृतिक दर्जा हा सर्वोच्च स्वरूपाचा असावा. या सर्व बाबतीत माझ्या भारत देशाची वाटचाल. ही भुतकाळ, वर्तमान काळ आणि भविष्यात देखील अत्युच्च शिखरावर असेल. ही भूमी संताची भूमी आहे.या भूमीत अनेक शुर वीर यांनी आपले कार्य केले आहे.आपल्या महाराष्ट्र राज्याचे आराध्य दैवत पांडुरंगाच्या नामस्मरणात दंग असलेल्या वारकरी संप्रदायाची शिकवण ही संपूर्ण महाराष्ट्रात, आणि भारत, देश, जगात पोहोचली आहे.संत माऊली ज्ञानेश्वर महाराज यांनी या पंथाची स्थापना केली. भगवद्गीता,रामायण, महाभारत, ग्रंथराज भावार्थदीपिका म्हणजेच ज्ञानेश्वरी या ग्रंथ परंपरा भारत देशाच्या विकासाचे मर्म आहे.

या महाराष्ट्र राज्याची स्थापना करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कार्य महान आहे.स्वामी विवेकानंद, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी,क्रांतीसुर्य महात्मा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले , राज्यघटना शिल्पकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर या सर्वांची विचार मूल्ये आपल्या कडे आहेत या देशाचा विकास सतत सर्वोच्च रुपात शिखर गाठत असेल.

संदर्भ –

पाठ्यपुस्तके, ग्रामीण साहित्य समकालीन मराठी कथा -संपादक- डॉ शिरिष लांडगे डॉ दिलीप पवार डॉ.संदीप सांगळे